

ИЗВѢСТІЯ

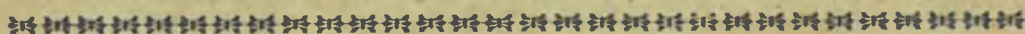
НА

БЪЛГАРСКОТО АРХЕОЛОГИЧЕСКО ДРУЖЕСТВО

VII

1919—1920

съ 119 образа въ текста и 3 таблици

BULLETIN

DE LA

SOCIÉTÉ ARCHÉOLOGIQUE BULGARE

VII

1919—1920

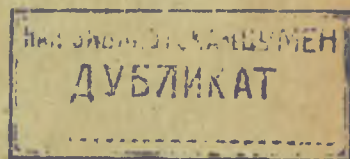
avec 119 figures dans le texte et 3 planches

СОФИЯ — SOFIA

ПРИДВОРНА ПЕЧАТНИЦА, АКЦ. Д-ВО — IMPRIMERIE DE LA COUR, SOCIÉTÉ PAR ACTIONS

1920

NRBCTNR

8 PII APCKOTO APXOHOI NIEKO TPXKE TBO

VII

1912-1920

THE BULGARIAN SOCIETY OF SCIENCE

THE BULGARIAN SOCIETY OF SCIENCE

BULLETIN

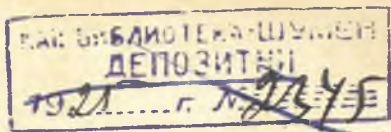
SOCIETE ARCHEOLOGIQUE BULGARE

VII

1912-1920

THE BULGARIAN SOCIETY OF SCIENCE

THE BULGARIAN SOCIETY OF SCIENCE

ОБРАЗНА БИБЛИОТЕКА - ИСТОРИОГРАФИЧЕСКА
ДЕПОЗИТНИ 19 57 № 425

ИЗВѢСТІЯ

НА

БЪЛГАРСКОТО АРХЕОЛОГИЧЕСКО ДРУЖЕСТВО

VII

1919—1920

съ 119 образа въ текста и 3 таблици

BULLETIN

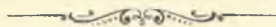
DE LA

SOCIÉTÉ ARCHÉOLOGIQUE BULGARE

VII

1919—1920

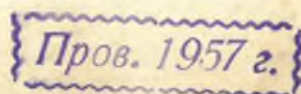
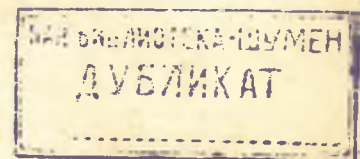
avec 119 figures dans le texte et 3 planches

СОФИЯ — SOFIA

ПРИДВОРНА ПЕЧАТНИЦА, АКЦ. Д-ВО — IMPRIMERIE DE LA COUR, SOCIÉTÉ PAR ACTIONS

1920

REVUE

REVUE DE LA SOCIÉTÉ ARCHÉOLOGIQUE NORD-EST

1890-1891

BULLETIN

SOCIÉTÉ ARCHÉOLOGIQUE NORD-EST

AN

1890-1891

1890-1891

1891

Съдържание

	Стр.
Кацаровъ, Г. И. Антични паметници изъ България (четвърта статия) . . .	1
Мутафчиевъ, П. и Господиновъ, Ю. Базиликата при Чобанъ дере, Ески-Джумайско	15
Бобчевъ, С. Н. Двѣ старинни църкви въ околността на гр. Сѣръ . . .	38
Дрончиловъ, К. Черепи отъ старохристиянска гробница въ София (съ табл. I и II)	58
Ивановъ, Й. Кюстендилскитъ Хисарлъкъ и неговитъ старини (съ табл. III)	66
Мушмовъ, Н. А. Нови български монети съ конници	124
Археологически вѣсти. — Българското Археологическо Дружество. — Фрескитъ въ църквата Св. Георги въ София (Б. Ф.) — Боянската църква (Б. Ф.) — Старинитъ отъ Погановския манастиръ (Б. Ф.) — Разкопки въ Търново (Б. Ф.) — Разкопки въ Месемврия (Б. Ф.) — Разкопки при Витолище и Полчище, Мориховско (Б. Ф.) — Археологически бѣлѣжки за с. Геренъ, Пловдивско (Ив. Велковъ). — Находки въ Месемврия (Ив. Велковъ). — Една находка на византийски монети (Н. Мушмовъ) — Дубровнишки и венециански находки въ Шуменъ (Ив. Молловъ). — Надгробенъ надписъ отъ Арбанаси (П. Чилевъ). — Антични находки отъ Гюешево (М. Бръчкова). — Мѣстоположението на гр. Истрось (Ж. Радевъ). — Археологически открития въ Македония (Б. Ф.) — Вази отъ Шаплж-дере (Г. И. Кацаровъ). — Стари градища и развалини въ южна Тракия (Хр. Караманджуковъ)	129
Новооткрити старини (съобщаватъ Б. Филовъ и Ив. Велковъ)	146
Оцѣнки и библиография. — G. Seure, Connaitrions-nous, enfin, un texte en langue thrace? (Д. Дечевъ). — J. Svoronos, L'Hellénisme primitive de la Macédoine (Н. Мушмовъ). — G. Millet, Recherches sur l'iconographie de l'Evangile (А. Грабаръ). — Д. В. Айналовъ, Византийская живопись XIV столѣтія (А. Грабаръ). — Нови книги отънасеши се до археологията на България	154

Таблицы

- I и II. Черепи отъ старохристиянска гробница въ София.
 III. Фрагменти отъ глинени сѣдове отъ Хисарлъка въ Кюстендилъ.

THE HISTORY OF THE

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

APPENDIX

... ..

... ..

... ..

... ..

(v. le résumé en français ou en allemand à la fin de chaque article).

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

Fig.

[illegible]

[illegible]

Fig.	Page
68. Fragments de briques de la même forteresse	94
69—71. Briques avec des inscriptions de la même forteresse.	94
72. Tuile avec inscription de la même forteresse	95
73. Fragment d'une tuile	95
74. Grandes amphores en argile trouvées le long des murs de la forteresse de Kustendil	98
75. Porte de la forteresse de Kustendil	99
76. Objet en bronze, provenant de la forteresse de Kustendil	105
77—78. Plaques en marbre, provenant de la forteresse de Kustendil	106
79. Vase en marbre, provenant de la forteresse de Kustendil	107
80. Vase en pierre	107
81. Le fond du même vase	107
82. Amphore en argile, provenant de la forteresse de Kustendil	108
83. Couvercle d'une amphore, provenant de la forteresse de Kustendil	109
84. Amphores en argile	109
85. Vases en argile	110
86. Fragments de vases en argile, provenant de la forteresse de Kustendil	110
87. Fusaïoles en pierre et en argile	111
88. Manches en bois de renne	111
89. Objet en bois de renne	112
90. Poids en bronze	112
91. Objet en verre	112
92. Ampoule en bronze doré	113
93. Bulle de plomb	113
94. Plaque en bronze argenté	114
95. Plaque en pierre de Mikorzyn en Pologne	114
96. La forteresse de Kustendil d'après une gravure de P. Harrewyn (XVII ^e siècle)	120
97. Bas-relief en marbre, provenant de Kustendil	121
98—99. Monnaies en cuivre du roi bulgare Constantin Assène	125
100—101. Monnaies en cuivre du roi bulgare Ivan Alexandre	127
102. Bas-relief en argile de Messembria	135
103. Inscription grecque de Messembria	135
104. Vases en argile à figures rouges de Chapla-déré	140
105. Lécythe en argile de Chapla-déré	141
106—107. Disques en argent doré de Galitché, arrond. d'Oréhov	148
108. Bague en or de Bechli, arrond. d'Oréhov	148
109. Buste en marbre de Svichtov	149
110. Tête de belier en or de Chérlovo, arrond. d'Osmân-pazar	149
111. Plateau en argent de Basaourt, arrond. de Dobritch	150
112. Objets en argent de Basaourt, arrond. de Dobritch	151
113. Bague en or d'Anchialo	151
114. Statuette en bronze de Karnobad	152
115. Masque en bronze de Karnobad	152
116. Bague en or de Stanimaka	153
117. Buste en bronze de Kustendil	153
118. Bas-relief funéraire de Prossotchëni, arrond. de Drama	153
119. Bas-relief funéraire, provenant de la Thrace	154

Антични паметници изъ България

(Четвърта статия¹⁾)

Отъ Г. И. Кацаровъ

I

Въ Извѣстия на Арх. Друж. IV 281²⁾ Б. Филовъ съобщава за нѣколко фрагмента отъ мряморни оброчни релефи, намѣрени въ околността на с. Каменица (Дупнишко), произходещи вѣроятно отъ нѣкое тракийско светилище; това сж два фрагмента отъ релефъ на тракийския конникъ, два фрагмента отъ релефъ на Хера, долня часть отъ релефъ на Хера и най-послѣ долня часть отъ оброчна плоча съ надпись; отъ изображението на тая плоча не е запазено нищо. Тоя фрагментъ е вис. 0·09, шир. 0 15, деб. ок. 0·03 м.; вис. на буквитѣ, които сж доста заличени, 0·015—0·018 м.; ср. обр. 1. Надписътъ се чете: . . . ἀγρίω θεῷ ἐπ[ηρώ]... Α]ῦρ(ήλιος) Μουκῶ[ραλς].

Обр. 1. — Релефъ отъ Каменица

Филовъ прѣдполага, че и това посвещение се отнася до тракийския конникъ; прѣкорътъ ἀγρίος³⁾ разкрива нова страна отъ сжщството на конника: той се е почиталъ и като божество на полскитѣ работи изобщо.

Прѣкорътъ ἐπιήρως (= който изслушва молитвитѣ), що се дава на бога ἀγρίος въ надписа отъ Каменица, се срѣща често като епитетъ на източни, гръцки и римски божества. На тия богове е посветена една

¹⁾ Ср. Извѣстия II 175; III 180; V 1.

²⁾ Ср. Archäol. Anzeiger 1915, 222.

³⁾ За ἄγριος θεός ср. О. Weinreich, Triskaidekadische Studien (Religionsgesch. Versuche XVI, 1), 70 сл. — Нека припомнимъ, че нашиятъ надписъ е намѣренъ въ областъта, обитавана едно врѣме отъ агрианитѣ (или Ἀγρίαι), име сродно съ ἀγρός; ср. Tomaschek, Thraaker I 22; Й. Ивановъ, Сѣв. Македония 2.

основна студия отъ О. Вайнрайхъ,¹⁾ който дава и сбирка на надписитѣ, въ които се срѣща тоя епитетъ. Къмъ списъка на Вайнрайхъ ние ще прибавимъ и слѣднитѣ надписи,²⁾ които не сж му били познати:

1) Богътъ Аулархенъ носи тоя епитетъ и въ единъ надписъ отъ Карнобатска околия:³⁾ Θεῷ ἐπηκόῳ Αὐ]λαρχηνῶ Αὐ[ρ](ήλιος) | Μουκιαν[ός ...] μης Ζένο ... | Τυρην[ός ...]ς Ἀβρέτ[ελμис?] | Νι ...

2) Артемида — въ единъ надписъ отъ Асклепиевото святилище при Глава Панега:⁴⁾ Ἀρτέμιδι ἐπηκόῳ | Τίτος Στατυλίου | χαριστήριον.

3) Аполонъ — въ надписа отъ с. Диникли (Харманлийска околия):⁵⁾ Ἀγαθῷ | τύχη. | Ἀπόλλ[ωνι] Γεικεση[νῶ] ἐπηκόῳ | Σεβαστια[νός] Βρεῖξέ[ν]εος βουλ[ευτής] | εὐξάμε[νος] ἔθ[η]κα |. Εὐτυχῶς |.

Аполонъ носи сжщия прѣкоръ и въ единъ необнародванъ още надписъ отъ с. Бѣжаново (Луковитско): Ἀπόλλ[ωνι] ἐπη[κό]ῳ Αὐρή[λιος] Ἀπε ... ὑπὲρ ἑαυτοῦ καὶ τῶν τέκνων εὐχαριστήριον.

4) Хеката — въ единъ релефъ отъ Варна:⁶⁾ Ἐκάτῃ ἐπηκόῳ | Ἀμάρτιος. .

5) Тракийскиятъ конникъ носи тоя епитетъ въ единъ релефъ, намѣренъ въ с. Миндя (Еленска околия),⁷⁾ сега въ Народния музей: мряморна плоча, горѣ закржглена, шир. 0.235, вис. 0.145, деб. ок. 0.025 м., долната часть загубена; конникътъ съ кждрава коса, обърнатъ къмъ зрителя, облѣченъ въ кжса дреха и хламида, която се развѣва задъ гърба му, държи кжсо копие съ вдигнатата си нагорѣ десница (обр. 2). Върху горнята рамка надписъ (вис. на буквитѣ около 0.01 м.): ἐ]πηκόῳ. Надписътъ, може би, е продължавалъ върху изгубената долна рамка на релефа.

Отъ сбирката на Вайнрайхъ се вижда, че повечето надписи, въ които се явява епитетътъ ἐπ[ι]ήκοος, произхождатъ отъ сѣвернитѣ провинции и принадлежатъ на римската епоха; най-много обаче сж отъ островитѣ,

¹⁾ О. Weinreich, Θεοὶ ἐπ[ι]ήκοοι въ Mitteil. des deutschen archäol. Instituts in Athen XXXVII 1912, стр. 1—68.

²⁾ Погрѣшно четатъ Ad. Reinach и Weinreich (ц. м. 21 № 102) ἐπ[ι]κῶ въ надписа отъ Глава Панега, Добруски, Арх. изв. на Нар. музей I 71, бр. 68, обр. 42; надписътъ се чете: κοῖρῳ θεῷ ἐπ[ι]κῶ (вѣроятно вм. ἐπιπ[ι]κῶ); ср. Извѣстия III 127.

³⁾ Добруски, Арх. изв. на Нар. музей I 114, бр. 164 а, обр. 93; въ 2-ия редъ е ... μης а не ... της; въ 4-ия редъ Добруски чете: Νικη[στος?] ... [εὐχαριστή]ριον, което е съмнително.

⁴⁾ Пакъ тамъ I 81 бр. 117, обр. 59.

⁵⁾ Пакъ тамъ I 123, бр. 174, обр. 101.

⁶⁾ Филовъ, Изв. III 45, бр. 41, обр. 41.

⁷⁾ Споменатъ отъ Добруски, Мсб. XVIII 796.

М. Азия, по-далечния изтокъ и Египетъ; въ това вече, както забѣлѣзва Вайнрайхъ, изпжква силното влияние на източнитѣ култове.

Като се спира специално върху Тракия, Мизия и Дакия, Вайнрайхъ изтъква,¹⁾ че и въ тия провинции тоя епитетъ носятъ прѣди всичко божества-лѣкари; така Асклепи самъ или съ Хигия, Хигия сама, или пъкъ Асклепи, Хигия и Телесфоръ заедно. Авторътъ приема нашето мнѣние²⁾, че Асклепи въ Тракия е стѣпилъ на мѣстото на нѣкой домашенъ богъ-лѣкарь; въ Глава Панега тоя богъ се е почиталъ отначало като *χῆριος ἐπῆχοος Σαλδοουισσηνός*; послѣ заедно съ гръцкия типъ било прието и името Асклепи. Домашни божества ще да се криятъ и подъ Зевса и Хера въ надписитѣ отъ София и Костинбродъ (у Weinreich № 136, 137),³⁾ които носятъ локални имена и прѣкори *ἐπῆχοι*.

Обр. 2. — Релефъ отъ Миндя.

Подобенъ сигуренъ случай имаме въ надписа отъ Търново (№ 13; Seure, Rev. arch. 1908 II 52, бр. 51) съ посвещение: *Ἀπόλλωνι Αὔλα-*

ριόχῳ θεῷ ἐπῆχώ, който се е почиталъ тукъ като покровителъ на желѣзнитѣ рудници; въ единъ релефъ на тракийския конникъ отъ Стара-Загора⁴⁾ Аулариохъ се явява самъ съ домашното си име: *θεῷ ἐπῆχώ μεγίστῳ Αὐλαρχήνῳ*. Други подобни случаи съ Diana Germetitha и Аполонъ *Κενδρισός* изтъкнахме вече на друго мѣсто.⁵⁾

По-нататкъ носятъ епитета *ἐπῆχοος*: Аполонъ, Артемида, или и двамата заедно, Афродита, Хеката, Нимфитъ и Плутонъ; богътъ *Σουρεγέδης* и тракийскиятъ конникъ-херой се срѣщатъ съ тоя епитетъ само въ Тракия. Епона се е почитала като *θεᾷ ἐπῆχοος* само въ Мизия. *Θεοὶ ἐπῆχοοι* безъ име се явяватъ въ надписа отъ Пловдивъ у Kalinka, Ant. Denk-

¹⁾ Цит. м. стр. 40 сл.

²⁾ G. Kazarow, Arch. für Religionswiss. XI, 575.

³⁾ Ср. Г. Кацаровъ, Изв. IV 81.

⁴⁾ Добруски, Арх. изв. на Нар. музей I 113, бр. 163, у Weinreich бр. 44. Ср. B. Mueller, Μέγας Θεός (Dissert. Philol. Halenses XXI 3, 327).

⁵⁾ Изв. на истор. друж. IV 2; Jahreshefte des österr. arch. Instit. XVI Beiblatt 208.

mäler in Bulgarien № 144.¹⁾ Въ надписа отъ Nicopolis ad Istrum (Seure, Rev. arch. 1908 II 53 бр. 54) споредъ Вайнрайхъ подъ θεᾶ ἐπιχοος εὐάντητος трѣбва да се разбира Великата майка на боговетъ. Послѣ съ тоя епитетъ въ Тракия се явяватъ: малоазиятската богиня Ма, Сабазий, който често носи и локални прѣкори, Хелиосъ-Митра и Зевсъ ὤφιστος.

Въ Египетъ, па изобщо на изтокъ, въ старо врѣме е билъ разпространенъ обичаятъ да се посвещаватъ на боговетъ очи и уши отъ скъпоцѣненъ материалъ, за да се изтъкне, че богъ вижда и чува всичко.²⁾ Въ хиероглифичнитъ надписи често се срѣща за боговетъ епитетъ „тоя, който чува молитвитъ“; тоя епитетъ отговаря на грѣцкия ἐπιχοος. Може да се приеме, че тоя обичай ще да е оказалъ влияние върху стария свѣтъ, когато въ епохата на религиозния синкретизмъ египетскитъ божества се разпространили твърдѣ много. И дѣйствиелно, запазени сж оброчни уши, поднасяни на божеството, за да се омиловати или да му се благодари за изслушана молба. И жертвеници понѣкога сж украсени съ тоя символъ (уши). Вайнрайхъ е събралъ и обяснилъ тия паметници.³⁾ У насъ, до колкото знаемъ, подобни паметници до сега не сж намѣрени. Въ особна група трѣбва да се отдѣлятъ оброчнитъ уши, които сж били посвещавани на божеството като благодарностъ за изцѣряване на тия членове чрѣзъ неговата помощъ. Тоя обичай е билъ широко разпространенъ въ старо врѣме, а пѣкъ е запазенъ и до днешенъ день, както въ други страни, така и у насъ.⁴⁾

II

1. Откъслекъ отъ мряморна оброчна плоча, шир. 0·155, вис. 0·08, деб. ок. 0·04 м.; намѣренъ въ мѣстността Ралевци при с. Расникъ, (Радомирска околия) въ една нива, дѣто имало много кжсове отъ стари тухли и дѣто били намирани и монети; сега въ Народния музей въ София. На плочата е билъ изобразенъ Херакълъ; запазени сж само двѣ ходила отъ краката му и въ лѣво частъ отъ кривака (?); надписътъ е запазенъ цѣлъ (вис. на буквитъ 0·014, въ послѣдния редъ 0·008 м.) и се чете (обр 3): Ἡρακλῆ Βεισαλητῆ[ν] Μοντᾶνος Δι νεῖλου ἱερεὺς ἀνέϑηκεν.

1) Понеже въ тоя реліефъ е прѣдставенъ гроздоберъ, Вайнрайхъ прѣдполага, че оброкътъ е поднесенъ като благодарностъ за богатия плодъ.

2) Ср. Weinreich, ц. м стр. 46 сл

3) Оброчни уши отъ музея въ Колошваръ обнародва напоследъкъ А. Budaу. въ Dolgozatok, Travaux de la section archéol. au Musée National de Transylvanie, VII 1916, 95 сл.

4) Ср. основното съчинение на R. Andree, Votive und Weihegaben, 1904. — Въ много църкви у насъ се намиратъ подобни оброчни дарове за изцѣрени членове; желателно би било да се събератъ, проучатъ и издадатъ.

Въ тоя надписъ Херакълъ се явява за пръвъ пътъ съ мѣстенъ прѣкоръ Βεισαλητηνός, който сжщо до сега не бѣше извѣстенъ. Името Βεισαλητηνός е безспорно тракийско: елементътъ σαληт- се срѣща въ името Denseteli¹⁾ или както гласи по старата форма у Теопомпа²⁾ Δανθαληται;³⁾ въ надписитѣ се срѣща и личното име Dansala. Интересно е да се изтъкне, че надписътъ произхожда тъкмо отъ тая област на горня Струма, която въ старо врѣме се обитавала отъ тракийското племе денселети. По-нататъкъ трѣбва да се приведе като паралела къмъ Βεισαλητηνός и тракийското племе Haleti, което споменува Плиний,⁴⁾ а може би въ тая редица трѣбва да се поставятъ и Βισάλται. Понеже нашиятъ надписъ е отъ късно римско врѣме, въ Βει-σαλητηνός стои Βει вѣроятно вмѣсто Βι.

Името Δινεῖλος е вѣроятно тракийско и би могло да се смѣта като умалително отъ Δίνης (Tomaschek, Thraker II 2, 33), както прѣдполага Д. Дечевъ;⁵⁾ ср. Δάλαιλος, Bull. de corr. hell. XX 183 (за Δαλα- Tomaschek II 2, 30; 70); Παίβιλας, Bull. de corr. hell. XXIV 306 (за Παίβης или Παίβας ibidem) и пр.

Обр. 3. — Оброченъ надписъ отъ с. Расникъ.

Новооткриванитѣ епиграфски паметници въ Тракия увеличаватъ постоянно броя на мѣстнитѣ прѣкори на тракийскитѣ божества; слѣдниятъ списъкъ, макаръ и непъленъ, ясно свидѣтельствува за голѣмото значение на тия прѣкори въ религията на старитѣ траки.

Зевсъ носи слѣднитѣ прѣкори: Διερανός, 'Οκκοληνός или 'Οκονηνός, Tamitenus, Ζινδρουμηνός. Хера: 'Αρτακηνή, 'Αρμουληνή, 'Ρησхунθίς, Σονκητηνή Σκαρσηνή.⁶⁾

¹⁾ Ср. Tomaschek, Thraker I 62; E. Oberhummer y Pauly-Wissowa, Realenc. IV 2101.

²⁾ Theopomp. fr. 214 Grenfell.

³⁾ За колебанието между θ и σ ср. Извѣстия V 232.

⁴⁾ Plin. Nat. hist. IV 11, 40; ср. Tomaschek I 72.

⁵⁾ Устно съобщение.

⁶⁾ Погрѣшна е формата Σαρσητηνή, която дава Kretschmer y Gercke, Einleitung in die Altertumswiss. I, 2 изд. 556 (споредъ старо издание на надписа).

Зевсъ и Хера заедно: Ἀλααιβριηνοί, . . . ερηνοί, Καριστορηνοί.¹⁾ Тракийски сж може би и прѣкоритѣ на Зевса Σδαλείτης и Καρζηνός²⁾

Аполонъ: Ἀλσηνός,³⁾ Ἀδλαρχηνός,⁴⁾ Γεικεθηνός,⁵⁾ Ἐστρακεηνός,⁶⁾ Ζελαηνός,⁷⁾ Καδρηνός,⁸⁾ Κ[εν]δρεσηνός,⁹⁾ Керμιλληνός или Курмильнός,¹⁰⁾ Λατομηνός,¹¹⁾ Ὀτευδανός (Ἐτευδάνισκος),¹²⁾ Ῥανисκεληνός,¹³⁾ Σκοδρηνός,¹⁴⁾ Σταрасκηνός,¹⁵⁾ Σικεργηνός,¹⁶⁾ Ταδηνός,¹⁷⁾ Vergulesis,¹⁸⁾ Ζηρύνθιος.¹⁹⁾

Асклепи: Κουλκουσσηνός,²⁰⁾ Σαλδηνός, Σαλδοβусσηνός и Σαλδοκεληнός,²¹⁾ Σκαλπηνός,²²⁾ Σтраμινηνός,²³⁾ Zimidrenus,²⁴⁾ Ῥасипηρε. . . .²⁵⁾

Артемиди: Σαλδοβусσηνή (Σαλδηνή).²⁶⁾

Тракийскиятъ конникъ-херой: Σουιτουληνός, Σαλδοкеληнός, Αὐλαρχηνός;²⁷⁾ локални прѣкори може да се съдържатъ и въ непълно запазенитѣ имена: Πουρδ. . . ., Σκοπη. . . ., Στου. . . .²⁸⁾

1) Ср. Извѣстия IV 81, дѣто сж указани надписитѣ, у които се срѣщатъ тия имена.

2) Bull. de corr. hell. XXV 34, 178: Δι με, ἀλ[φ] Σδαλείτη (отъ Витиния); XXI 98, 12: Δι Καρζηνῶ (отъ Пафлагония); за подобни тракийски имена ср. Tomaschek II 46, 84.

3) Dumont-Homolle, Mélanges 62 d.

4) Kalinka, Ant. Denkm. in Bulgarien 153, 154.

5) Ср. по-горе стр. 2

6) Мсб. XVII, 787, бр. 98.

7) Arch.-epigr. Mitteil. aus Oesterreich-Ungarn XVII 219, бр. 122.

8) Kalinka 158.

9) Кацаровъ, Приносъ къмъ исторiята на София 80, бр. 16.

10) Мсб. XIII 425, бр. 8; XVI—XVII 13 бр. 16.

11) Dumont-Homolle 78.

12) Heuzey, Miss. arch. en Macédoine 319, бр. 125.

13) Kalinka 159.

14) Мсб. XI 86.

15) ibid. XI 91.

16) Kalinka 161.

17) Кацаровъ, цит. м. 88 бр. 65; Филовъ, Изв. I 227.

18) Dumont-Homolle 117 e.

19) Pauly-Wissowa RE II 52. Добруски (Арх. изв. на Нар. музей I 171) прѣдполага, че въ надписа у Dessau, Inscr. lat. sel. I 472 бр. 2350 трѣбва да се чете Apollini Dysyro (вмѣсто прѣдаденото Dyspro, въ което Dessau прѣдполага тракийски прѣкоръ на Аполона); това е вѣроятно, защото въ надписа между дарителитѣ има и тракийци.

20) Мсб. XVIII 781.

21) Добруски, Арх. изв. на Нар. музей I 25.

22) ibid. 90, бр. 131.

23) Мсб. XVI—XVII 112 бр. 19.

24) Dumont-Homolle 117 q 16.

25) Добруски, Арх. изв. на Нар. музей I 90 бр. 130.

26) Арх. изв. на Нар. музей I 82, бр. 119 и 121.

27) Извѣстия III 127.

28) Извѣстия III 127 сл.

Сабазий: Ἀρσιληνός,¹⁾ Ἀρσε . . . ηνός,²⁾ Ἀρ . . . ναμηνός,³⁾ Ἀθυπαρηνός.⁴⁾

Дионисъ: Tasibastenus,⁵⁾ Οὐρηρζελ(ηνός?),⁶⁾ Κεβρηνιος,⁷⁾ Ἀσδοῦλης⁸⁾

Нимфитъ: Βουρδαπηναί.⁹⁾

Кибела: Σκελεντηνή.¹⁰⁾

Окончанието -ηνός (или -ανός), съ което се образуватъ етнични названия отъ мѣстни имена, се срѣща често въ сѣверна Мала-Азия, въ обитаванитъ отъ фриги области. Понеже го намѣрваме тѣй изобилно и въ Тракия, трѣбва да се приеме, че то е отъ трако-фригийски произходъ.¹¹⁾

Както въ областъта на изкуството,¹²⁾ тѣй и въ религиозно отношение, тракитъ отрано сж били силно повлияни отъ елинизма; ние виждаме, че въ римско врѣме повечето отъ божествата на гръко-римския пантеонъ сж били почитани въ Тракия подъ чуждитъ си имена и сж били изобразявани споредъ създаденитъ отъ гръцкото изкуство типове. Обаче много отъ тия божества сж стѣпили на мѣстото на по-стари домашни богове; тракийскиятъ прѣкоръ, притуренъ къмъ името на чуждия богъ, навѣрно е напомнявалъ на тракиеца стария богъ, измѣстенъ отъ чужденеца, но не изличенъ въ религиозното съзнание на вѣрващия. Ала и домашнитъ божески имена не били съвсѣмъ забравени; макаръ и рѣдко, все пакъ изпжква тукъ-тамъ името на нѣкое чисто тракийско божество, като напр. Μηδυεύς, Δηλόπτης, Δαβατόπειος, Τιλθαΐης, Δαρζάλας или Δερζελάτης, Τοτόης, Ἰαμβαδοῦλη, Ἀσδοῦλης, Σουρεγέθης,¹³⁾ безъ да говоримъ тука за извѣстнитъ отъ класическитъ писатели тракийски богове. Обаче асимилацията на чуждитъ божества ще да е ставала и по другъ начинъ: къмъ името на гръцкия богъ се прибавя като епитетъ името на

1) Мсб. XVI—XVII 79.

2) Arch.-epigr. Mitteil. aus Oesterreich-Ungarn 1895, 119; може да се чете Ἀρσε[λ]ηνός; ср. Seure, Rev. arch. 1908 II 44.

3) Seure, Rev. arch. 1907 II 426 бр. 18.

4) Kalinka 185.

5) Perdrizet, Bull. de corr. hell. 1900, 312.

6) Мсб. XVI—XVII 92, бр. 14.

7) Athen. Mitteil. XXXVII 12, бр. 49 (отъ Кизикъ); ср. за името A. Fick, Hattiden und Danubier 52.

8) Rev. arch. 1904 I 20; Ростовцевъ, Святилище Θрак. боговъ, стр. 26.

9) Мсб. XIII 416.

10) Извѣстия III 22, бр. 19.

11) Ср. Kretschmer y Gercke, Einleit. in die Altertumswiss. I 556; Einleit. in die Gesch. der griech. Spr. 192; Sundwall, Die einheimischen Namen der Lykier 41.

12) Филовъ, Извѣстия III 220; VI 54.

13) За други локални божества, означавани като херои, ср. Извѣстия III 127 сл. Ср. и Ἡρώς Ταρσοῦς[?]; Seure, Étude sur quelques types du cavalier thrace въ Rev. des études anciennes, XIV, стр. 40 на отд. отпечатъкъ.

съотвѣтното тракийско божество: така ще да е напр. случаятъ съ 'Απόλλων Κενδρισός и Deana Germetitha (ср. по-горѣ стр. 3); вѣроятно и въ други прѣкори като напр. тия на Диана: Initia, Scoptitia, се криятъ локални тракийски божества.

2. Заедно съ горното ex-voto на Херакла е билъ намѣренъ и другъ откъслекъ отъ мряморна оброчна плоча, вис. 0·06, шир. 0·14, дебелъ ок. 0·05 м.; отъ фигуритѣ — Зевсъ и Хера, както се вижда отъ надписа — е запазено само едно ходило; десната страна на надписа е отчупена; вис. на буквитѣ 0·01, въ послѣдния редъ 0·006 м. Обр. 4. Запазената частъ отъ надписа може да се прочете:

'ΑΥ[αὐτῇ τύχη]
[Δ]ιᾶ καὶ Ἥρα Πο [Εὐτυ]-
χίανου β.-συνδικαν...
εὐτυχῶς

Надписътъ мжчно може да се възстанови; слѣдъ Ἥρα въ втория

Обр. 4. — Оброченъ камѣкъ отъ с. Расникъ.

редъ може би слѣдва нѣкакъвъ мѣстенъ прѣкоръ на божествата или пъкъ нѣкое лично име. Въ третия редъ проф. А. Вилхелмъ,¹⁾ комуто дължимъ и четенето [Εὐτυ]χίανου, прѣдлага да се чете συνδικ[ο]ν, въ който случай ще приемемъ, че се спо-

менува службата συνδικος,²⁾ която въпросното лице е изпълнявало два пжти (β); мжнотия прѣдставя обаче, че слѣдъ К въ тая дума се вижда А, може би грѣшка на каменодѣльца.

III

Мряморна плоча, счупена на двѣ, третата частъ липсува, вис. 0·225, шир. 0·316, деб. 0·016 м. съ 8 реда надписъ; вис. на буквитѣ 0·015—0·018 м. (ο, ω, α, ε се срѣщатъ въ по-малка форма); въ началото и края на първия редъ по единъ бръшляновъ листъ (обр. 5).

¹⁾ Ad. Wilhelm въ частно писмо.

²⁾ Синдикътъ се явява въ римско врѣме; той е извънреденъ пълномощникъ на общината, натоваренъ да защитава нѣкое дѣло прѣдъ императора или управителя на провинцията; ср. Liebenam, Städteverwaltung im röm. Kaiserreich 303; V. Chapot, у Daremberg-Saglio, Dictionn. des Antiquités IV 1582.

Надписътъ,¹⁾ който произхожда отъ светилището на тракийския конникъ и на Аполона въ Диникли,²⁾ се чете:

Ἀγαθῇ τύχῃ.

[Δεσ]πότη Ἀπόλλωνι Γεικαι-

[τιγνῶ Αὐ]ρήλ[ι]ος Ἀπολλόδωρος

. ίου [τ]οῦ Πινκίσου

5. ὅ]πῃρ ἑμαυτοῦ

[σωτηρίας] καὶ γυναικὸς

[καὶ τοῦ αὐτοῦ] οἴκου εὐχαρι-

[στήριον] ἀνέθηκε.

Епитетътъ Δεσπότης, който отговаря на κύριος, се дава тука на Аполона като главенъ богъ на мѣстността, дѣто се е почиталъ;³⁾ въ единъ надписъ отъ околността на Сливенъ⁴⁾ Аполонъ се нарича Δεσπότης θεῶν.

Прѣкорътъ Γειкайтиγνός⁵⁾ се срѣща още въ слѣднитѣ надписи отъ Диникли:

1) Надписъ⁶⁾ върху подставка отъ статуйка на конника: θεῶ Ἀπόλλωνι Αὐρήλι(ο)ς Μαρκιανὸς στρατιώτης | πραιτωριανὸς Γεικαετιγνῶ εὐχαριστήρια.

2) Релефъ на тракийския конникъ:⁷⁾ Σουντοῦς Γε-νικέλου Γευпασηνὸς θεῶ | Σώζοντι Γικεнтиγнῶ εὐχαριστήριον.

3) Релефъ на тракийския конникъ:⁸⁾ Κυρίῳ Ἀπόλλωνι | Γινκισηνῶ | Φλ(αούιος) Οὐάλης στρατιώτης Δουσρηνὸς⁹⁾ | χαριστήριον.

Обр. 5. — Надписъ отъ с. Диникли.

1) Издаденъ отъ Добруски, Арх. изв. на Нар. музей I 150 безъ факсимиле.

2) За това светилище ср. Добруски, Мсб. XI 75; XIII 426; XVIII 800; Извѣстия на Нар. музей I 116, 150; Фировъ, Изв. арх. друж. III 35.

3) Ср. Usener, Götternamen 221; Drexler y Roscher, Lexik. der griech. und röm. Mythol. II 1765.

4) Kalinka, Ant. Denkm. in Bu'garien 155 (неудовлетворително въ Мсб. VIII 75 № 49).

5) Ср. Cumont y Pauly-Kroll RE VII 1356

6) Добруски, Арх. изв. на Нар. музей I 117, бр. 165. Послѣдната дума Добруски чете εὐχαριστήρι(ο)ν; обаче въ надписа съвсѣмъ ясно се чете εὐχαριστήρια.

7) Пакъ тамъ стр. 120 бр. 170. Добруски погрѣшно чете Γικεнтиγнῶ вм. Γικεнтиγнῶ.

8) Мсб. XI 75, бр. 2.

9) Четенето на това име не е сигурно.

4) Статуйка¹⁾ на конникъ: Αδλούτραλις Βριζέ[νε]|ος [Ἀπόλλ]ωνι Γιν-
κισ[τηνῶ].

5) Релефъ на тракийския конникъ:²⁾ Ἀπόλλωνι Γεικεσηνῶ εὐχαριστή-
(σ)|ριον ἀνέθηκεν Μουκιανὸς στρατιώτης.

6) Надпись върху колона: ср. по-горѣ стр. 2, бр. 3.

Тия разни варианти на прѣкора Γεικαιτηνός: Γεικεδιτηνός, Γεικεσηνός, Γικεντιτηνός, Гинкиσηнός показватъ, че той не е можалъ да се напише точно съ гръцки букви; подобна промѣна на τι или θи въ σ се срѣща напр. въ името Ζβελθίουρδος = Ζβελσοῦρδος; сричката Γει или Γι се явява и съ носовка, сѣщо и сричката ки или ке.³⁾

Въ четвъртия редъ името Πίνκισος е сѣщо тракийско; първата частъ на това име е сходно съ Πίνκος, рѣка въ Горня Мизия (сега Пекъ);⁴⁾ втората частъ ни напомнюва имената Dardisa,⁵⁾ Drigisa,⁶⁾ Καίγεισος.⁷⁾

IV

Мряморенъ фрагментъ⁸⁾ отъ релефъ на тракийския конникъ, вис. 0·205, шир. 0·26, деб. ок. 0·055 м.; запазени заднитѣ крака на коня и единътъ кракъ на конника; намѣренъ въ с. Гърменъ (Неврокопско), сега

Обр. 6. — Релефъ отъ с. Гърменъ

въ Народния музей въ София. Обр. 6. Надписътъ (вис. на буквитѣ 0·01—0·02 м.) се чете:

κυρίω Ῥρωι Πυρμηρ[ούλα] . . .
.. ελείου εὐξ[άμενος ἀνέθηκε]

¹⁾ Добруски, Арх. изв. на Нар. музей I 119, бр. 168.

²⁾ Мсб. XI 75, бр. 1.

³⁾ Както Πίζος и Πίνζος (Procop. de aed IV 11, p. 146, 12 Haury); ср. Dittenberger, Sylloge II 3-о изд. № 880.

⁴⁾ Tomaschek, Thraker II 2, 95; ср. Pincum на Дунава: Kiepert, Formae orb. antiqui XVII; въ свръзка съ това име стои и Πικήνσιοι (Ptolom. III 9, 2), въ което сричката πι се явява безъ носовка; ср. Βρικέσης и Βρινκάζεις, Γεικεδιτηνός и Γινкиσηнός.

⁵⁾ Tomaschek II 2, 30.

⁶⁾ Kalinka, Ant. Denkm. in Bulg. бр. 392.

⁷⁾ Добруски, Арх. изв. на Нар. музей I 77, бр. 90.

⁸⁾ Намѣренъ отъ покойния К. Атанасовъ, кустосъ въ Университетската библиотека.

Както е вече изтъкнато,¹⁾ името Πυρμηρούλας е тракийско; то се срѣща и въ слѣднитѣ надписи отъ Тракия:

1) Отломъкъ отъ релефъ на тракийския конникъ отъ светилището при с. Голѣма Брѣстница (Тетевенска околия)²⁾ съ надпись: Πυρμηρούλα.

2) Релефъ на конника отъ светилището при с. Любленъ (Поповска околия) съ посвещение:³⁾ Ἦρωι Πυρμηρούλα | Διζάλας Διζάλου | εὐχὴν ἀνέθηκε.

3) Релефъ на конника отъ сѣщото мѣсто:⁴⁾ Πυρμηρούλα | Μουκαπαίβης | εὐχὴν.

4) Релефъ на конника отъ едно градище на върха Кереченъ при с. Арапларе (Поповска околия):⁵⁾ [Ἦρωι Πυρμη]ρούλω Σαικίδης Ζουρήους εὐχὴν ἀνέθηκεν].

5) Жертвеникъ отъ с. Ковачево (с.-източно отъ Мелникъ) съ посвещение:⁶⁾ θεῷ Μεγάλῳ Πυρμηρούλα Ἀλκείστιος Οὐλπιανὸς Λονγεῖνος | κατ' ἐπιταγὴν | Τουτωρείου (?) | Δαισίου | Γελασεῖνος ἐποιεῖ.

6) Релефъ на конника съ неизвѣстно мѣстонахождение:⁷⁾ Κυρίῳ Πυρμηρούλ[α] | Βωσκεῖλας Βωσκεῖλου.

Както виждаме, повечето отъ надписитѣ, въ които се споменува тоя богъ, сж отъ сѣверна България; два сж отъ околността на Мелникъ и Неврокопъ; само бр. 6-и е може би отъ Тракия. Въ надписа отъ Ковачево богътъ се именува „великъ“ (μέγας). Прѣкоритѣ на боговетѣ μέγας и μέγιστος добиватъ по широко разпространение у гърцитѣ тепърва въ врѣмето, когато се почва силното влияние на източнитѣ култове; тия прѣкори се даватъ главно на божества, заети отъ други народи или на чужди божества смѣсени съ гръцкитѣ.⁸⁾

Въ Тракия съ тия прѣкори се означаватъ слѣднитѣ божества:

1) Δερζελάτης — въ надписа отъ Варна:⁹⁾ θεοῦ μεγάλου Δερζελάτου; това е сжщиятъ богъ, който се изобразява въ монетитѣ на Одесось

1) S. Reinach, Bull. archéol. du Comité des travaux historiques 1894, 415; Добруски, Арх. изв. на Нар. музей I 105.

2) Добруски, Арх. изв. на Нар. музей I 100, бр. 142.

3) Пакъ тамъ стр. 103, бр. 148.

4) Пакъ тамъ 103, бр. 149.

5) Пакъ тамъ стр. 149.

6) Пакъ тамъ стр. 104, заб. 4.

7) Добруски, Мсб. XI 79; S. Reinach, Bull. archéol. du Comité des travaux hist. 1894, 415.

8) Cp. B. Mueller, Μέγας θεός, Dissert. philol. Halenses XXI 3, passim.

9) Kalinka, Ant. Denkmäler in Bulgarien бр. 114.

(Варна) отъ римско врѣме, които носятъ надписъ: θεοῦ μεγάλου Ὁδησιτῶν; споменува се и въ единъ надписъ отъ Балчикъ.¹⁾ Той се е почиталъ като хтонически богъ.²⁾

2) Тракийскиятъ херой се нарича μέγας въ два надписа отъ Египетъ.³⁾

3) Аулархеносъ — въ надписа отъ Стара-Загора:⁴⁾ θεῶ ἐπηκόω μεγίστω Αὐλαρχηνῶι.

4) Херакълъ — въ единъ надписъ отъ Ресово (Македония):⁵⁾ Ἡρακλῆ θεῶ μεγίστω; и въ другъ отъ Охридъ:⁶⁾ Ἡρακλεῖ μεγίστω.

5) Зевсъ долихенски — въ надписа отъ Кара-орманъ:⁷⁾ Διὶ μεγίστω Δολιχηνῶι.

6) Сабазий — въ надписа отъ Nicopolis ad Istrum:⁸⁾ υἱῶ θεᾶς Ἰδαίας Μεγάλης [Μητρ]ῶς Διὶ Ἠλίφ μεγάλῳ κυρίῳ Σεβαζίῳ.

7) Великата майка на боговетъ (Кибела) — въ единъ надписъ отъ Варна,⁹⁾ дѣто допълнението καὶ Μητέρα μεγάλην θεῶν е съмнително; ср. и бр. 6.

8) Сараписъ — въ надписа отъ Томи (Кюстенджа):¹⁰⁾ θεῶ μεγάλῳ Σαραπίδι.

Както виждаме, въ Тракия епитетътъ μέγας носятъ прѣди всичко хтонически божества; затова може съ извѣстно основание да се прѣдполага, че и Πυρρηρούλας е нѣкое локално хтоническо божество, което намѣсті се е слѣло съ хероя-конникъ.

V

Профилуванъ надгробенъ стълбъ отъ варовникъ, вис. 0·78, шир. 0·33, деб. 0·27 м.; височина на буквитъ 0·03 м.; (ο и ω по малки: 0·015 — 0·02 м.); намѣренъ въ старото разрушено черковище Св. Илия, което се намира 1/2 часть източно отъ с. Калиманци (Мелнишко). Г-нъ подпоручикъ Д. Стоименовъ, бившъ студентъ по история въ нашия Универ-

1) Kalinka, № 95.

2) Ср. Добруски, Арх. изв. на Нар. музей I 178 и цитираната у него литература; освѣнъ това М. Ростовцевъ, Роспись Керченской гробницы, въ Сборникъ въ честь Графа Бобринскаго, стр. 15 на отд. отпеч.

3) У Mueller, ц. м. бр. 167 и 168.

4) Ср. по-горѣ стр. 3.

5) L. Heuzey, Mission archéol. de Macédoine 329, бр. 133.

6) L. Heuzey, ibid. 341, бр. 141.

7) Kalinka, стр. 119 бр. 127.

8) Seure, Rev. archéol. 1906, II, 44 бр. 45.

9) Kalinka 193, бр. 229.

10) Inscr. Graecae ad res Romanas pertin. I бр. 604

ситетъ, който намѣрилъ тоя паметникъ, прѣдполага, че той е прѣнесенъ отъ близкото село Катунци, дѣто имало развалини отъ стари градежи. Обнародваме тука надписа споредъ прѣписа на г-на Стоименова; отъ втори редъ на надписа той ни прати и книженъ отпечатъкъ. Надписътъ се чете:

ΑΡΤΕΜΙΔΩΡΟ	Ἀρτεμίδωρο[ς]
ΟΥΙΒΙΟΥΖΩΩΝΕ	Ουίβιου ζώων ἐ-
ΠΥΝΣΕΕΑΥΤΩΚΑ	πύησε ἑαυτῷ κα[ι]
ΣΩΣΙΠΟΛΙΤΗΓΥΝ	Σωσιπόλι τη γυν[αι]-
5 ΚΙΚΑΙΛΟΥΚΙΩΚΑΙ	κί καὶ Λουκίῳ καὶ
ΤΕΡΕΝΤΙΑΤΟΙΣΤΕΚ	Τερεντίᾳ τοῖς τέκ[νοις]
ΜΝΗΜΗΣΧΑΡΙΝ	μνήμης χάριν.

Въ третия редъ втората буква Υ (въ ἐπύησε) стои вмѣсто οι; въ къснитѣ гръцки надписи тая замѣна се срѣща често; ср. напр. Kalinka, Antike Denkm. in Bulgarien 34, I, 37; други примѣри въ показалеца къмъ Inscriptiones Graecae ad res Roman. pertinentes I стр. 668 и у Dumont-Homolle, Mélanges d'archéologie стр. 492. — 4-ти редъ: Σωσιπόλι: вм. Σωσιπόλει; послѣдната форма се срѣща въ единъ надписъ отъ Магнезия: Dittenberger, Sylloge Inscr. Graec. II, 3-то изд. бр. 589, 48.

Antike Denkmäler in Bulgarien IV.¹⁾ — In vorliegender Abhandlung werden folgende, neurdings in Bulgarien gefundene Denkmäler besprochen:

I. Marmorfragment, hoch 0·09 m., breit 0·15 m., dick 0·03 m.; wahrscheinlich von einem Relief des thrakischen Reiters, gefunden beim Dorfe Kamenitza (Bizirk Dupnitsa),²⁾ mit der Widmung ἀγρίῳ θεῷ ἐπ[ηκόω]; Abbild. 1. Beachtenswert ist der Beiname ἀγριος, der uns den thrakischen Reiter auch als Gottheit des ländlichen Segens offenbart. Über den Beinamen ἐπήκοος vgl. O. Weinreich, Athen. Mitteil. XXXVII 1; zu seiner Inschriftenliste bezüglich ἐπήκοος gibt der Verfasser einen Nachtrag von thrakischen Inschriften (S. 2 № 1—5 und Abbild. 2).

II. 1. Marmorfragment eines Weihreliefs, hoch 0·08 m., breit 0·155 m., dick 0·04 m., gefunden beim Dorfe Rasnik (Bezirk von Radomir), jetzt im Nationalmuseum in Sofia; Abbild. 3. In der Inschrift erscheint Heracles mit dem bis jetzt unbekannten Beinamen Βεισαλητηνός, der zweifellos thra-

¹⁾ Vgl. Bulletin II 175; III 180; V 1.

²⁾ Veröffentlicht von Filow, Archäol. Anzeiger 1915, 222; vgl. Weinreich, Triskaid. Studien 71.

kisch ist; zum Element *σαλητ-* vgl. Denseleti oder *Δαν-θαληται*;¹⁾ es ist vom Interesse hervorzuheben, dass die Inschrift gerade aus der Gegend stammt, die im Altertum von den thrakischen Dentheleten bewohnt wurde.

Die lokalen Götterbeinamen haben in Thrakien eine sehr weite Verbreitung gehabt (vgl. die Zusammenstellung S. 5 f.); mit solchen Beinamen erscheinen nicht nur die einheimischen, sondern auch die fremden, von den Thrakern übernommenen Gottheiten des griechisch-römischen Pantheons; im letzteren Falle ist anzunehmen, dass der fremde Gott an die Stelle eines einheimischen thrakischen Gottes getreten ist. Es kommen aber auch Fälle vor, wo zu dem Namen des fremden Gottes der Name der entsprechenden thrakischen Gottheit als Epitheton hinzugefügt ist, z. B. *Ἀπόλλων Κενδρισός*, Diana Germetitha.²⁾

2. Zusammen mit dem schon erwähnten Heracles-exvoto wurde auch das Marmorfragment eines Zeus und Hera gewidmeten Reliefs gefunden, hoch 0·06, breit 0·14, dick 0·05 m.; Abbild. 4. Die Lesung der Inschrift bleibt zweifelhaft.

III. Fragmentierte Marmorplatte, hoch 0·225, breit 0·316, dick 0·016 m., gefunden im Apolloheiligtum beim Dorfe Dinikli (Bezirk von Harmanli), jetzt im Nationalmuseum in Sofia. Abbild. 5. Der locale Beiname des Gottes *Γεικαιτηγός* wird, wie schon aus anderen Inschriften bekannt (vgl. S. 9—10), in verschiedener Weise geschrieben: *Γεικεδιτηγός*, *Γεικεσηγός*, *Γικεντιτηγός*, *Γινκισηγός*.³⁾

IV. Marmorfragment eines Reliefs des thrakischen Reiters, hoch 0·205, breit 0·26, dick 0·055 m., gefunden beim Dorfe Grmen (Bezirk von Newroko in Macedonien), jetzt im Nationalmuseum zu Sofia, Abbild. 6. Den Heros *Πυρμηρούλας* kennen wir schon aus anderen Inschriften (vgl. S. 11 № 1—6); in der Inschrift von Kovačevo wird dem Gott der Beiname *μέγας* beigelegt. In Thrakien tragen diesen Beinamen vor allem chthonische Götter (vgl. die Zusammenstellung der betreffenden Inschriften S. 12) und es ist zu vermuten, dass *Πυρμηρούλας* ebenfalls eine chthonische Gottheit gewesen ist, die mit dem Reiterheros zusammengefloßen ist.

V. Grabstele aus Kalkstein, hoch 0·78, breit 0·33, dick 0·27 m., gefunden bei der zerstörten Kirche Sveti Ilia, 1/2 Stunde östlich vom Dorfe Kalimantzi (Bezirk von Melnik in Macedonien); veröffentlicht hier nach einer Abschrift des Herrn Leutenant D. Stoïmenov (Zeile 2 auch nach Papierabklatsch); S. 13.

Gawril Kazarow.

¹⁾ In diese Reihe gehören vielleicht auch die *Haleti* (Plin. Nat. hist. IV 11, 40) und die *Βισζλται*.

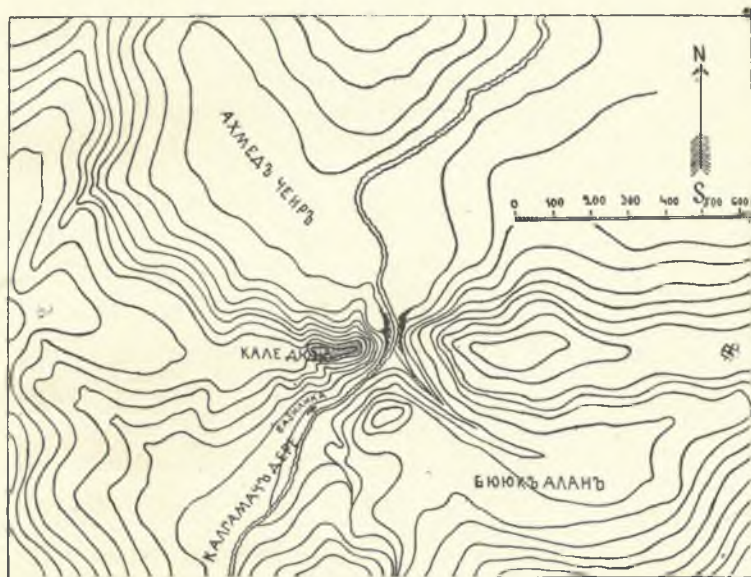
²⁾ Vgl. Österreich. Jahreshfte XVI Beiblatt 208.

³⁾ Über das Schwanken der Orthographie (*θ* und *σ*) vgl. Kretschmer, Einleitung in die Gesch. der griech. Spr. 231.

Базиликата при Чобанъ-дере, Ески-Джумайско

Отъ П. Мутафчиевъ и Ю. Господиновъ

Разкопанитѣ днесъ развалини на базиликата се намиратъ 3 $\frac{1}{2}$ клм. на западъ отъ с. Чобанъ-дере, непосредствено върху стръмния лѣвъ брѣгъ на потока Калгамачъ-дере (гл. плана обр. 7), притокъ на р. Врана, която се влива въ Тича подъ гр. Прѣславъ. Потокътъ събира водитѣ си изъ западнитѣ части на Прѣславската планина и въ горното си те-

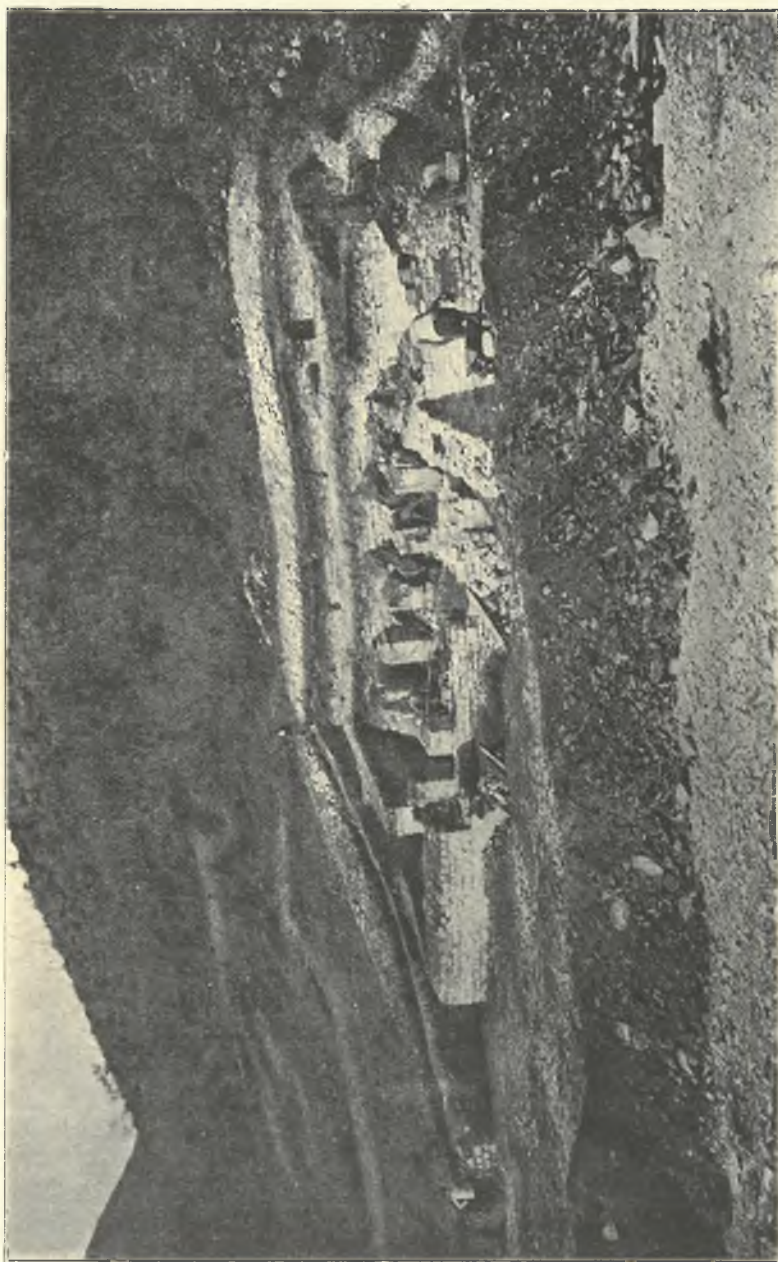

Обр. 7. — Планъ на мѣстността, въ която е разположена базиликата.

чение върви изъ дълбокъ долъ — Калгамачъ-боазъ, изъ който водятъ лѣтеки на югъ за Герлово. Слѣдъ като измине малката котловина около старата църква, той се провира прѣзъ едно скалисто устие, образувано отъ послѣднитѣ издънки на планината и навлиза въ вълнистата равнина на гр. Ески-Джумая. Градътъ е далечъ отъ тука 13 клм.

Поводъ за разкопкитѣ даде голѣмото наводнение прѣзъ лѣтото 1914 г., отъ което тѣй много пострада Ески-джумайскиятъ край. Чрѣзъ

полицейската власт въ Ески-Джумая било донесено на Шуменския окръженъ управитель, че силно придошлиятъ води на Калгамачъ-дере изровили

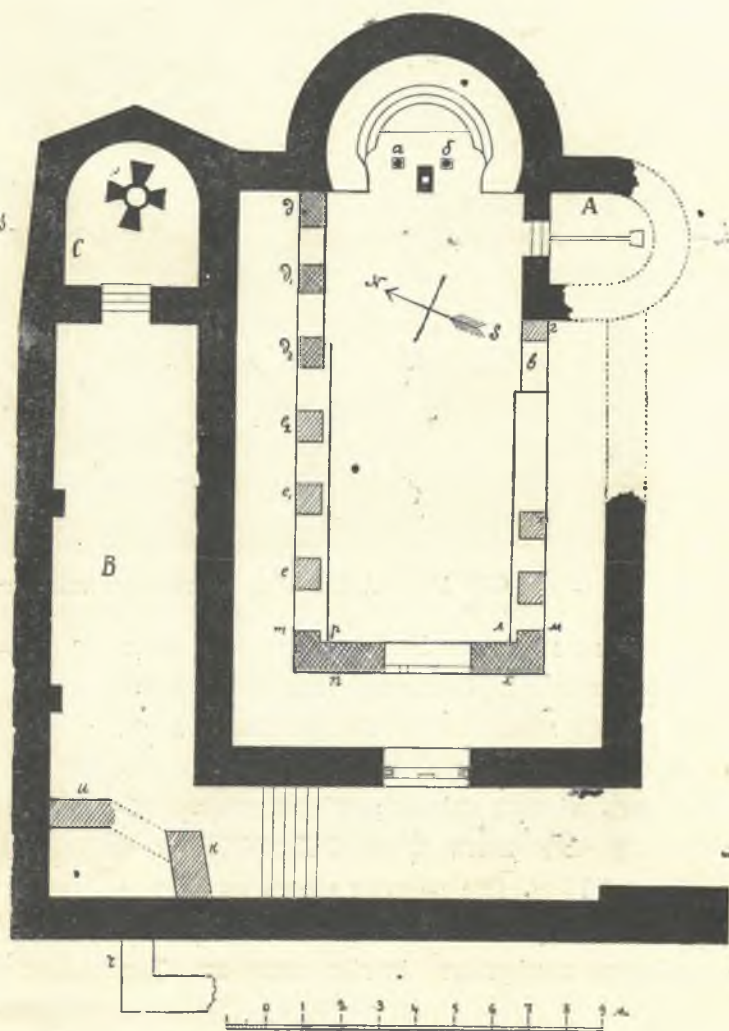

Обр. 8. — Развалиниѣ на базиликата; общъ изгледъ.

нѣкакви стари градежи. Съобщението дойде до Софийското археологическо дружество, дѣто веднага бѣ взето рѣшение да се доразкопае откритото и съ това да се прѣдупрѣдятъ възможниѣ опити на има-

няри да разровятъ и разрушатъ развалинитѣ. Разкопкитѣ бѣха почнати съ сръдства на дружеството и ръководството имъ бѣ възложено на учителя Ю. Господиновъ.

Мѣстото надъ откритата църква, до прѣди десетина години покрито съ гжста гора, прѣдставяше рохкава орна земя. Дебелиятъ насипъ напълно зариваше развалинитѣ. Слѣдъ като при разкопкитѣ всичкиятъ тоя насипъ биде расчистенъ, установи се, черѣката, подравяйки високия брѣгъ, оголила и отчасти разрушила само южнитѣ градежи на развалината, а останалитѣ ѣ части стоятъ непокътнати подъ насипа.

Обр. 9. — Планъ на базиликата.

I. Планъ на църквата; прѣправки.

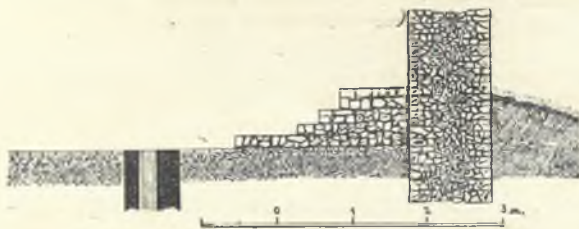
Откритата църква (гл. обр. 8 и 9) е трикорабна базилика съ пристройки къмъ западъ и къмъ сѣверъ. Общата ѣ дължина (отъ изтокъ къмъ западъ) е 24.75 м., а широчината 16.80 м. На изтокъ планътъ свършва съ дълбока подковообразна апсида (шир. 4.53 м. и дълб. 3.72 м.). При сѣверния жгълъ на послѣдната бѣха запазени части отъ

три стъпала (обр. 10, а също и напрѣчния разрѣзъ обр. 11), които сж слѣдвали конкавитета на апсидната стѣна и сж остатъци отъ нѣкогашния

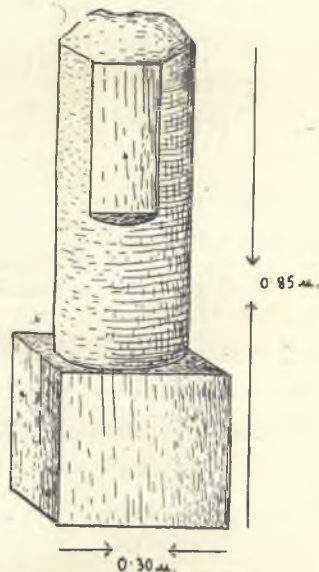

Обр. 10. — Апсидата съ остатъци отъ синтрона.

синтронъ на църквата. Западно отъ тѣхъ, подъ равнището на пода, бѣха намѣрени *in situ* основитѣ на двѣ малки колонки (на плана а, б). Помежду имъ се откри вкопанъ въ земята градежъ отъ дѣлани камъни; срѣдището му образуваше четвъртита дупка 0.23×0.195 м. и дълбока 1.10 м. Все на това мѣсто въ насипа бѣ изровенъ фрагментъ отъ колона (обр. 12), подобна на намѣренитѣ *in situ* остатъци. Тия

Обр. 11. — Разрѣзъ на апсидната стѣна съ синтрона.

Обр. 12. — Фрагментъ отъ мряморна колона.

колонки, заедно съ четвърта, отъ която не сж останали никакви слѣди, може би сж поддържали прѣстоленъ камъкъ или киворий.

Срѣдниятъ корабъ (обр. 13), широкъ 5·25 м., е отдѣленъ отъ сѣверния съ петъ четирижгълни пиластри (обр. 14). Първитѣ три отъ тѣхъ (отъ западъ къмъ изтокъ, на плана *e—e₁*) се издигатъ върху камененъ бордюръ, широкъ 90 см. и високъ 20 см. надъ пода. Сѣвернитѣ пиластри сж запазени на височина до 1·80 м. Пиластритѣ между срѣдния и южния кораби не сж симетрични съ сѣвернитѣ. Отъ тѣхъ сж запазени само два (вис. до 1·20 м.). Тѣ сжщо се издигатъ върху камененъ бордюръ, подобенъ на тоя къмъ сѣверъ, но по-късъ отъ него. Ако се

Обр. 13. — Срѣдниятъ корабъ на базиликата, гледанъ отъ западъ.

прѣдположи, че на изтокъ отъ казанитѣ два южни пиластра върху тоя бордюръ се е издигалъ и трети, интерколумнитѣ, които той би образувалъ, не ще сж били еднакво широки съ тия къмъ западъ. Източно отъ тоя бордюръ почва основенъ зидъ (*в*), който е строенъ независимо отъ него и прѣдставя нѣщо като прагъ между не еднакво високитѣ равнища на срѣдния и южния кораби. Въ източния край на тоя основенъ зидъ се виждатъ останкитѣ на единъ полупиластъръ (*г*), съ който южната колонада се е завършвала. Вѣроятно при тоя полупиластъръ е имало врата за прѣко съобщение между двата кораба. Южниятъ корабъ не е еднакво дългъ съ първитѣ два. Между него и апсидата се намира малкото отдѣление *A*, чието положение показва, че то е образувало частъ отъ светилището. Неговиятъ подъ е съ двѣ стѣпала

по-низъкъ отъ тоя на срѣдния корабъ, съ който го съединява врата, широка 95 см. На 34 см. подъ настилката на това отдѣление бѣ откритъ каналъ, който на сѣверъ се губи подъ равнището на срѣдния корабъ, а на югъ се разширява въ малъкъ изграденъ съ камъни бассейнъ (35×45 см., дълбокъ 38 см.). Въ послѣдния вѣроятно е имало нѣкакъвъ отворъ за изтичане на водата, идеща по канала отъ сѣверъ. Южната частъ на въпросното отдѣление е изъ основа отнесена отъ рѣката, но поради запазената кривина на източната му стѣна може съ сигурностъ да се прѣполага, че то е имало конхална форма, съ каквато

Обр. 14. — Пиластри между срѣдния и сѣверния кораби на базиликата.

го прѣдставяме и на плана. Отнесена е сжщо тѣй и съсѣдната му частъ отъ южната стѣна на църквата, тѣй че остава недостатъчно уясненъ начина, по който тия двѣ стѣни сж се съединявали. Може би въ изчезналата частъ отъ южната стѣна на църквата да е имало странична врата, а може би тя непрѣкъснато да е продължавала до стѣната на приалтарното отдѣление.

На западъ срѣдниятъ корабъ е отдѣленъ отъ притвора (прѣддверие, нартика, обр. 15) съ стѣна и врата, широка 2.25 м. Заслужава внимание обстоятелството, че границата между страничните кораби и това прѣддверие не е маркирана съ никакви архитектурни елементи. Поради това се получава впечатлението, като че ли двата странични кораба образуватъ заедно съ него единъ видъ галерия около тритѣ страни на

централния корабъ и че тоя послѣдниятъ прѣдставя сѣщинския храмъ. Това впечатление се усилюва още и отъ високитѣ бордюри, които — независимо отъ колонадитѣ — раздѣлятъ срѣдния корабъ отъ страничнитѣ. Върху обяснението на тая подробностъ ще се спремъ по-долѣ.

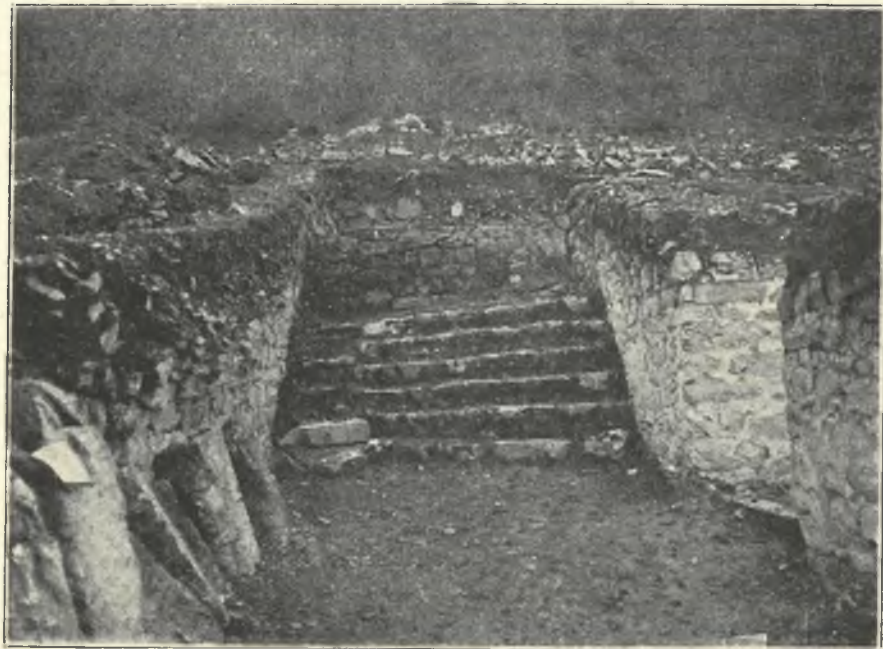
На западъ отъ казаното вътрѣшно прѣддверие се намира второ, по-просторно отъ първото (шир. 3.05 м.). Съобщението между двѣтѣ е ставало посрѣдствомъ широка 1.93 м. врата, върху чийто доленъ прагъ сж запазени гнѣздата отъ нѣкогашнитѣ двери. Къмъ югъ тоя външенъ притворъ е отворенъ. Неговата западна стѣна, както това се вижда на

Обр. 15. — Сѣверната частъ на вътрѣшното прѣддверие.

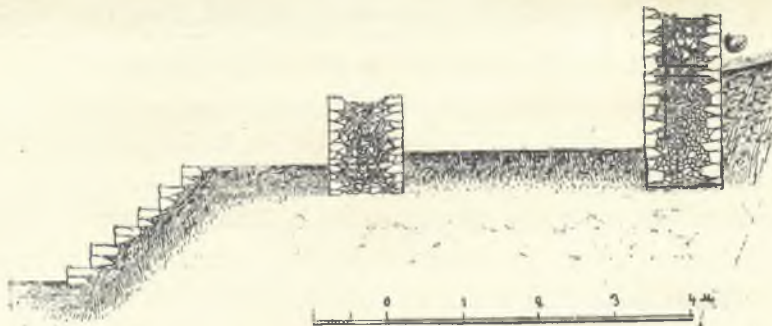
плана, е свободна. Една отъ труднитѣ задачи на разкопкитѣ бѣ, да се открие, дали тука на югъ и юго-западъ отъ църквата не е имало нѣкакви пристройки, се които тая стѣна да е била свързана и изобщо — какво е прѣдставлялъ маркираниятъ отъ нея главенъ входъ на църквата. На това мѣсто обаче сега се намира дълбоко изровеното легло на рѣката, тъй че и да е имало нѣкакви градежи, тѣ сж били изъ основа отнесени. Отъ друга страна удебелениятъ юженъ край на въпросната стѣна може да се вземе за признакъ, че тя е била свободна. Може би тая удебелена частъ заедно съ срѣщуположната стѣна на църквата да е поддържала нѣкаква стрѣха надъ входа на външното прѣддверие.

Сѣверната частъ на тоя външенъ притворъ е заета отъ стълба съ шестъ стжпала, напълно спазени (обр. 16 и напр. разр. обр. 17). Тя извежда въ страничното отдѣление В. То е широко 3·90 м., а подътъ му, поради

Обр. 16. — Стълбата въ външното прѣддверие.

стръмния брѣгъ, на който е построена църквата, е съ 1.5 м. по-високъ отъ пода на самата нея. Чрѣзъ една врата на изтокъ (обр. 18) то се съобщава съ отдѣлението С, което е съ двѣ стжпала по-ниско отъ него и

Обр. 17. — Разрѣзъ прѣзъ стълбата на външното прѣддверие.

на изтокъ свършва съ полукръгла апсида. Това отдѣление несъмнѣно е било баптистерий. Въ срѣдата му четири добръ изгладени травертинови блокове сж положени въ видъ на кръстъ, чието срѣдище образува

кржгълъ басейнъ (диам. 62 см., дълб. 71 см.) — кюва на баптистерия (обр. 19). На дъното ѝ, образувано отъ отдѣленъ вкопанъ травертиновъ блокъ, има кржгла дупка — за изтичане на водата. Може би отъ тамъ почва каналътъ, чието продължение се намѣри въ приалтарното отдѣление А. Положението на рамената на кръста-кюва не съвпада съ осъта на сѣверната пристройка, която, както и цѣлата църква, е ориентирана къмъ сѣверо-изтокъ. Това отклонение вѣроятно е било прѣдизвикано отъ неудобството на терена: при едно правилно ориентиране апсидата на църквата би заела равнище много по-ниско отъ това на

Обр. 18. — Врата на баптистерия.

западнитѣ и части. За терена, на който е построена църквата, може да ни даде прѣдстава разрѣзътъ обр. 20.

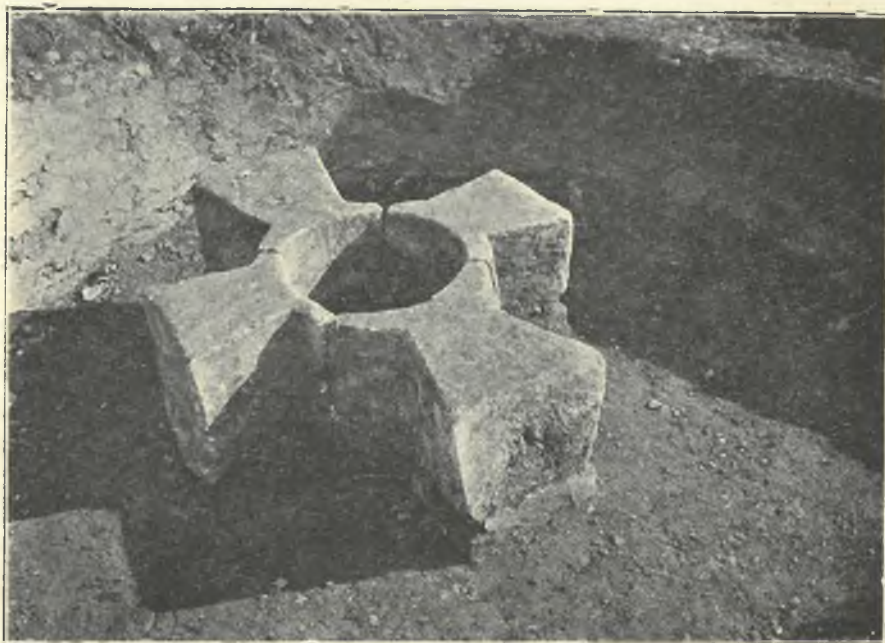
Отдѣлението В може би е прѣдставляло катехумений — мѣсто за оглашенитѣ. Въ старитѣ църкви тѣ сж били допущани обикновено въ мѣсто съседно на баптистерия.¹⁾

Въ западната частъ на катехумения, надъ стълбата, бѣха открити два късни зида (и, к), чието назначение мжно може да се установи. Задъ тѣхъ, прѣдъ западната стѣна на църквата, бѣ откритъ зидъ ч, който

¹⁾ Гл. Fr. X. Kraus, Real-Encyclopädie der christl. Alterthümer II 153 s. v. *катехумени*.

80 см. отъ стѣната се чупи подъ правъ жгълъ и слѣдъ това се изгубва. Граденъ е, както и вжтрѣшнитѣ два, отъ калъ и ломени камъни.

Развалинитѣ не сж запазени навсѣкждѣ еднакво високо. Повече е разрушена южната имъ часть, дѣто и насипътъ е по-тънъкъ. На най-

Обр. 19. — Басейнътъ на баптистерия

голѣма височина (2·40 м.) е запазена стѣната между сѣверния корабъ и катекумения. Прилежащитѣ пиластри на тоя корабъ (обр. 14), а сжщо и градежитѣ около сѣверо-западнитѣ части на църквата, бѣха открити

Обр. 20. — Разрѣзъ на църквата прѣзъ източната ѝ часть (Y—Z).

на височина 2—3 м. Напротивъ тия къмъ югъ не се издигатъ по-високо отъ 0·8—1 м. Стѣнитѣ сж дебели 0·95—1 м.

Църквата изобщо е била строена отъ ломени камъни и коравъ бѣлъ хоросанъ, но внимателното изслѣждане на строежа на отдѣлнитѣ ѝ

части показва, че нейниятъ днешенъ планъ е резултатъ на нѣколко по-късни прѣстроявания. Външнитѣ стѣни както на самата църква, тъй и на страничнитѣ отдѣления, сж градени съвсѣмъ еднакво и изключително отъ мѣстенъ плочестъ камѣкъ. По-другъ видъ има нейната колонада. Прѣди всичко разглеждането на най източния пиластъръ (d) отъ сѣверната колонада показва, че между неговия градежъ и тоя на прилежащата му стѣна нѣма никаква органическа връзка. Той е просто долѣпенъ до стѣната и то по такъвъ начинъ, че на даденото мѣсто е запазена частъ отъ първоначалната ѝ мазилка. Това значи, че въ първичния планъ на църквата тоя полупиластъръ е липсвалъ и е билъ построенъ по-късно. Че той не произхожда отъ първоначалната постройка, се вижда и отъ това, дѣто въ градивото му между ломенитѣ камъни се срѣщатъ и добрѣ издѣлани блокове отъ пѣсѣчникъ и травертинъ. Последнитѣ не се срѣщатъ нигдѣ въ градивото на външнитѣ стѣни. Казаната особеностъ намираме и въ градежа на съседнитѣ му два пиластра (d_1-d_2), а сжщо и при стѣната $n-x$, отдѣляща храма отъ прѣддверието. При всичкитѣ тия случаи въ градивото сж употребявани отдѣлни блокове отъ травертинъ и пѣсѣчникъ, нѣкои отъ които сж антични орнаменти, както е напр. случаятъ съ единъ фрагментъ при външния сѣверо-западенъ жгълъ между притвора и храма (на плана обр. 9 при m ; гл. обр. 21 при знака $\times$).

По-другъ видъ иматъ пиластритѣ, които въ плана сж прѣдставени съ диагонални чѣрти. Тѣ сж градени само отъ мѣстни плочести камъни. Най-характерно за тѣхъ е обаче друго едно обстоятелство, а именно тѣ всички се издигатъ непосредствено върху споменатия вече бордюръ и сж строени едноврѣменно съ него. Въ сѣверната колонада бордюрътъ достига до третия пиластъръ (d_2), но тоя последниятъ нѣма никакви връзки съ него и е просто вграденъ въ неговата маса. Сжщата многозначителна особеностъ се забѣлѣзва и при сѣверо-западния жгълъ на срѣдния корабъ (на плана при $m-p$). Бордюрътъ тамъ е само долѣпенъ до западната стѣна, безъ да има каквато и да било конструктивна връзка съ нея. Още по-ясно изпжква това обстоятелство при юго-западния жгълъ на срѣдния корабъ (при $l-m$). Когато бордюрътъ тамъ бѣ разкъртенъ, оказа се, че върху оголеното мѣсто на западната стѣна още е запазена частъ отъ мазилката съ остатъци отъ фрески.

Разгледанитѣ до тукъ особености въ строежа на църквата разрѣшаватъ напълно въпроса за произхода на отдѣлнитѣ ѝ части и, слѣдователно, за промѣнитѣ, на които е билъ подложенъ нейниятъ планъ.

Отъ първоначалната постройка сж само градежитѣ, които въ плана сж означени съ черно. Църквата е била издигната като еднокорабна базилика съ прѣддверие, катехумений и баптистерий. Отъ сжщия строителенъ периодъ произхожда и южното приалтарно отдѣление, а вѣроятно и синтронътъ, който е граденъ отъ ломени камъни и бѣлъ хоросанъ. За

Обр. 21.

Сѣверо-западниятъ жгълъ на сръдния корабъ на базиликата.

горната конструкция на тѣй построѣната църква не може да се знае нищо опрѣдѣлено. Тя може би е имала плоскъ извжтрѣ покривъ, бѣлѣгъ за какъвто е и липсата на всѣкакви вѣншни или вжтрѣшни контрафорси.

Широкото вжтрѣшно пространство на първоначалната постройка по-късно е било разчленено на три кораба и прѣддверие. Отъ градежитѣ на тоя строителенъ периодъ сега сж запазени само тритѣ сѣверни

пиластра ($d-d_2$) и стѣната между наоса и вжтрѣшния притворъ. Както казахме вече, тѣ се характеризиратъ съ това, че въ градивото имъ се срѣщатъ отдѣлни дѣлани камъни. Съ късното вжтрѣшно разчленяване на църквата ще трѣбва да се обясни и отбѣлѣзаната по-горѣ особеностъ, дѣто двата странични кораба не сж разграничени отъ вжтрѣшния притворъ, а образуватъ заедно съ него единъ видъ непрѣкъжснатъ коридоръ около ясно обособения срѣденъ корабъ. Границата между страничните кораби и притвора би могла въ случая да се маркира съ стѣнни пиластри, а тѣхното поставяне, при недостатъчната широчина на тѣй образуванитѣ два кораба, би създадо явни неудобства за движението въ църквата. Най-сетнѣ, въпросътъ за къснитѣ прѣправки се разрѣшава и отъ единъ простъ погледъ върху самия планъ на църквата. Срѣдниятъ корабъ е три пѣти по-широкъ отъ страничните (5.25 срѣщу 1.60 м.). Подобна разлика излиза вѣнъ отъ всѣка норма и е немислима при една базилика съ първоначално замисленъ планъ. Въ базиликитѣ дори на Сирия и Мала Азия, дѣто при страничните кораби обикновено намираме хоризонталенъ камененъ покривъ, отношението между тѣхната широчина и тая на централния корабъ никога не достига тоя коефициентъ. Голѣмата широчина на срѣдния корабъ въ изслѣдваната църква се дължи на широката ѝ апсида. А при сравнително незначителнитѣ размѣри на цѣлата постройка тая широка апсида е най-ясното доказателство, че църквата първоначално е била замислена и изпълнена като еднокорабна базилика.

Разчленението на вжтрѣшното пространство на църквата е било придружено и съ промѣна на начина на покриването ѝ. Може да се мисли, че централниятъ корабъ, поради голѣмата си широчина, ще е останалъ съ плоскъ покривъ. Страничните кораби обаче изглежда да сж били покрити съ цилиндрични сводове. Единъ голѣмъ блокъ отъ споени съ хоросанъ тухли бѣ намѣренъ въ източната частъ на сѣверния корабъ. Той сигурно е остатъкъ отъ свода, който е покривалъ кораба. Отъ нареждането на тухлитѣ може да се сжди, че засводяването е било извършвано съ помощта на шаблони (cintrage). Самитѣ пиластри пъкъ сж били съединени единъ съ другъ чрѣзъ арки отъ камъни. Несъмнѣно отъ такива арки произхождатъ намѣренитѣ въ голѣмо количество изъ насипа травертинови клинообразни камъни.

Какви причини сж прѣдизвикали прѣправката на църквата и прѣвърщането ѝ въ трикорабна базилика — е въпросъ, на който може да се отговори само съ прѣдположения. Сигурно е само, че тѣй възобно-

вената църква е била втори път разрушавана и планътъ, който днесъ имаме, е резултатъ на нейното повторно подновяване. Отъ това послѣдното произхождатъ третѣ западни пиластри на сѣверната колонада, а сжщо и пиластритѣ между срѣдния и южния кораби. Характерното за всичкитѣ тия пиластри е, че тѣ се издигатъ върху непрѣкъснатъ камененъ бордюръ, на чийто градежъ тѣ сж непосредствено продължение. Тия пъкъ отъ оцѣлѣлитѣ части на първата колонада, които граничатъ съ въпросния бордюръ, — както е напр. случаятъ съ пиластра δ_2 и съ изстѣпнитѣ при стѣната на притвора — сж били вградени въ него.

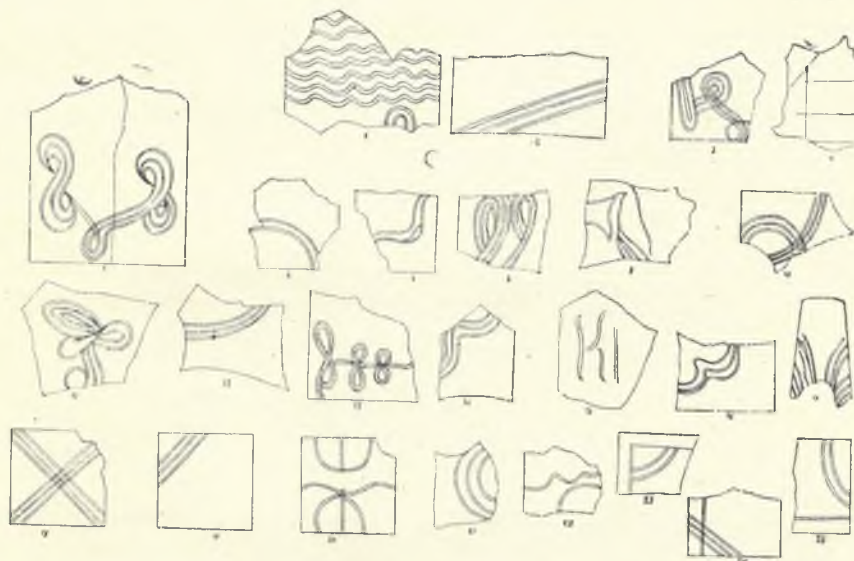
Това повторно обновление на базиликата вѣроятно е било извършено отъ неумѣла ржка, тъй като не е спазена симетрията между срѣщуположнитѣ пиластри на сѣверъ и югъ. Видоизмѣненъ е билъ въ извѣстна смисълъ и самиятъ планъ. Високиятъ бордюръ е отдѣлилъ още по рѣзко срѣдния корабъ отъ страничнитѣ, тъй че съобщението между тѣхъ е могло да става, както изглежда, само прѣзъ двѣтъ източни интерколумни на сѣверната колонада и прѣзъ най-източната на южната.

II. Градиво; намѣрени при разкопкитѣ прѣдмети.

Както споменахме по горѣ, църквата е градена отъ ломени плочести камъни. Хоросанътъ навсѣкждѣ е безъ примѣсъ отъ трошени керамиди. Въ открититѣ градежи тухли нигдѣ не се срѣщатъ; тѣ сж били употрѣбявани само при сводоветѣ. Намѣренитѣ въ насипа тухли сж съ приблизително квадратна форма (27—31 см.), дебели 3—4 см. На повечето отъ тѣхъ се срѣщатъ знаци, прокарвани обикновено съ прѣсти по още неизсѣхналата глина. Нѣкои отъ тия тухли съ знаци сж прѣдставени на обр. 22. Въ голѣмо количество се срѣщатъ изъ насипа и керамидитѣ. Тѣ сж два вида: еднитѣ сж голѣми 58 × 40 см. и двѣтъ имъ дълги страни сж слабо подгжнати, а другитѣ сж тѣсни, съ конкавна повърхнина, и сж служели да покриватъ съсѣднитѣ подгжнати крайща на по-голѣмитѣ.

Травертиновитѣ блокове, употрѣбени при първата прѣправка на църквата, сж гладко издѣлани, нѣкои сж профилувани, а върху други сж запазени орнаменти, за които споменахме по-горѣ; въ насипа бѣха разхвърляни много други, по-интереснитѣ отъ които сж прѣдставени на обр. 23. Орнаментитѣ, съ които тѣ сж украсени — зѣбци, розети,

броеници, овоидни листи и пр. — свидетелствуватъ, че тѣ сж взети отъ нѣкои антични постройки.

Обр. 22. — Тухли съ знакове отъ базиликата.

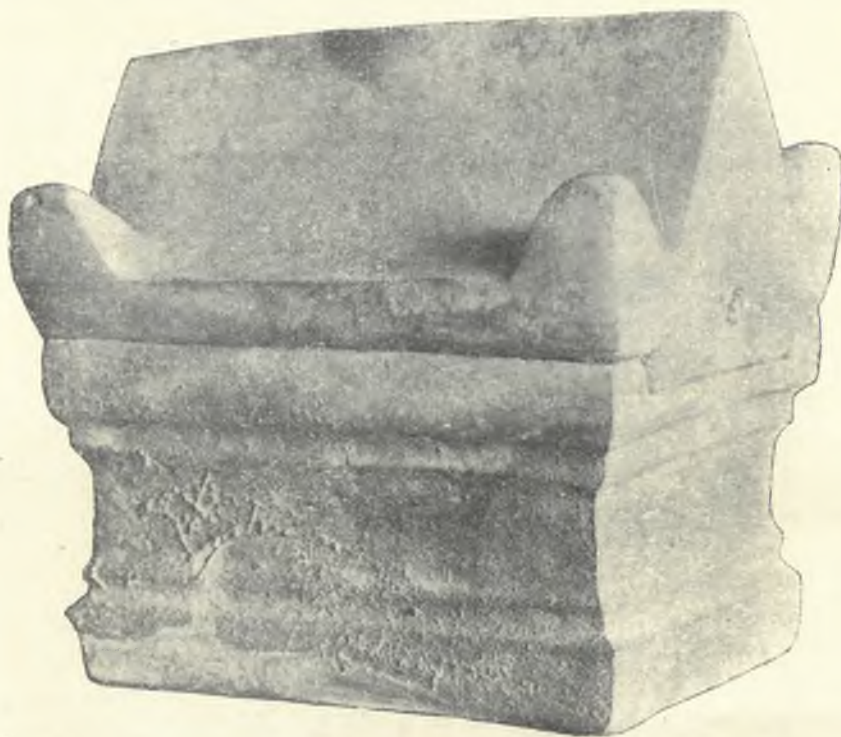

Обр. 23. — Орнаментирани архитектурни фрагменти отъ базиликата.

Части отъ мазилка бѣха открити, както казахме, върху стѣната при юго-източния жгълъ на сръдния корабъ. Въ насипа при вратата на вж-

трѣшното прѣддверие бѣ изправенъ и единъ голѣмъ дѣланъ камѣкъ, дълъгъ 1·30, широкъ 0·37 и дебелъ 0·30 м., върху който сжщо бѣ запазена мазилка съ фрески. Тоя камѣкъ вѣроятно е служелъ за горенъ прагъ на казаната врата.

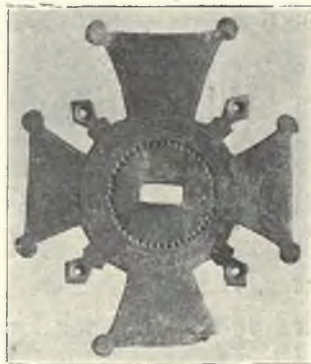
Най-интересниятъ прѣдметъ, намѣренъ при разкопкитѣ, е едно мряморно саркофагче, високо и дълго по 14 см. и шир. 9 см. (обр. 24). Жглитѣ на капака му сж украсени съ повърхностно издѣлани акротери,

Обр. 24. — Мряморно саркофагче-реликвиаръ отъ базиликата.

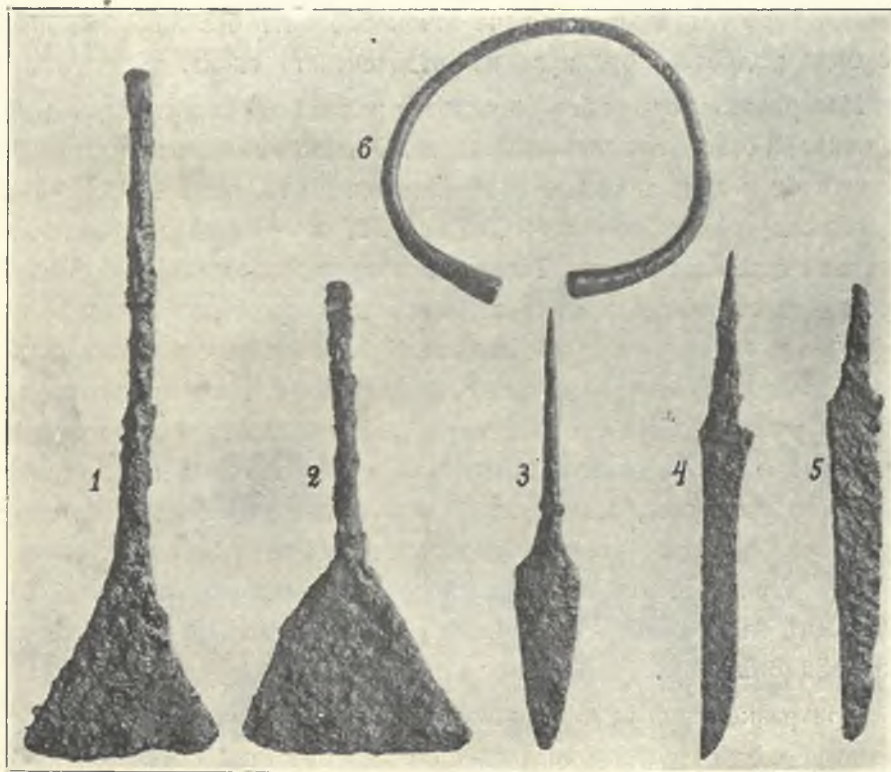
а стѣнитѣ му сж съ доста сложенъ профилъ. Капакътъ му се врѣзва въ стѣнитѣ на долната частъ, тѣй че саркофагчето може да се отвори, като се изтегли капакътъ въ видъ на тироаръ. Открито бѣ въ насипа на алтаря, близо до стѣната на апсидата, оградено съ нѣколко тухли. Саркофагчето бѣ запечатано съ олово и при отварянето му въ него се намѣриха нѣколко дребни кости (отъ птица), заедно съ двѣ малки стѣкленици. Вѣроятно то прѣдставя реликвиаръ и намирането му въ развалинитѣ на алтаря ще трѣбва да се обясни съ старохристиянския обичай при прѣстола на всѣка църква да се пазятъ мощитѣ на нѣкой светецъ. На този обичай се дължи построяването на тѣй нареченитѣ

confessiones и criptaе подъ алтаритѣ на старитѣ църкви на западъ. Въ случаитѣ, дѣто църквитѣ сж притежавали само часть отъ мощитѣ на нѣкой светецъ, задоволявали се, както при нашия случай, да ги пазятъ въ малки ковчезета отъ мряморъ или обикновенъ камъкъ.¹⁾ Отъ другитѣ прѣдмети, намѣрени тукъ, заслужава да се спомене единъ бронзовъ осмокраенъ кръстъ (обр. 25), изровенъ при западната стѣна на катекумениа. Четирижгълната дупка въ срѣдата му показва, че той е нѣкаква апликация. Изъ разни мѣста на насипа бѣха намѣрени двѣ ножчета, една желѣзна стрѣла, двѣ огрибки (обр. 26), нѣколко желѣзни гвоздеи и много парчета отъ стѣкла и части

Обр. 25.

Бронзовъ кръстъ отъ базиликата.

Обр. 26. — Желѣзни прѣдмети и бронзова гривня, намѣрени въ базиликата.

отъ стѣклени сѣдове. Прѣди разкопкитѣ, въ почвата сѣверно отъ развалинитѣ, е била намѣрена бронзова монета отъ Елагабалъ (218—222 г.);

¹⁾ Гл. Lasteyrie, *L'architecture en France à l'époque romane*. Paris 1912, стр. 97 сл.

друга монета — сребърна отъ Ив. Александра (1330—1365 г.) — бѣ намѣрена изъ насипа на алтаря. Около 250 крачки сѣверо-западно отъ църквата бѣ разкопанъ и единъ гробъ, между чиито разбъркани кости се намѣри бронзовата гривня обр. 26, 6.

III. Произходъ; околностъ на църквата.

Планътъ и архитектурната форма на разкопаната църква не даватъ твърдѣ сигуренъ материалъ за нейното датуване. Еднокорабниятъ базилики, каквато тя първоначално е била, се срѣщатъ въ всички врѣмсна. И ако тѣ не сж тъй много между днесъ запазенитѣ паметници отъ по-старата епоха, то е може би за това, че — построявани обикновено съ по-оскъдни срѣдства — тѣ не сж били въ състояние да противостоятъ на разрушителното дѣйствие на врѣмето. Все пакъ църкви отъ тоя типъ сж запазени на много мѣста, особно въ Мала-Азия и Сирия, и това е доказателство, че еднокорабниятъ базиликаленъ планъ не е билъ рѣдкость дори и въ най-отдалечената епоха.

Материалътъ, отъ който е построена нашата църква, сжщо не прѣдставя крѣпка основа за нейното датуване. Общиятъ външенъ видъ на развалинитѣ би могълъ да наведе на прѣдположението, че тѣ произхождатъ отъ късното срѣдновѣковие — XIII или XIV в. — когато строителната техника твърдѣ много упада. Тогава се разпространява широко обичаятъ, да се гради съ ломенъ камъкъ на широки плоскости, безъ всѣкакви профили или орнаментални разчленения. Прѣдизвиканъ отъ оскъдность на срѣдствата, тоя начинъ на градежъ се задържа у насъ прѣзъ късната епоха на робството, когато добива и изключително разпространение. Да сждимъ обаче за произхода на нашата църква само по градивото ѝ, би било погрѣшно, още повече, когато знаемъ, че градивото съ ломени камъни, като правило или изключение, се срѣща при паметниците отъ най-дълбоката древность до ново врѣме. Бѣлиятъ хоросанъ, употребенъ въ градежа, сжщо не е изключителенъ признакъ на късното срѣдновѣковие.

При разкопкитѣ не бѣха намѣрени никакви надписи или други прѣдмети, които да сж принадлежность само на опрѣдѣлена епоха, та възъ основа на тѣхъ да датуваме развалинитѣ. Като единствено срѣдство прочее да налучкаме отговора на поставения въпросъ, ни остава да се спремъ надъ подробноститѣ отъ архитектуренъ характеръ и да провѣримъ полученитѣ отъ тѣхъ изводи чрѣзъ други съпоставки

Нѣколко особености въ плана на църквата могат да се взематъ за признаци, че тя е строена въ началото на сръдновѣковието. На първо мѣсто между тѣхъ е обстоятелството, дѣто при нея намираме баптистерий. По въпроса за постройката на баптистеритѣ вече е говорено на друго мѣсто.¹⁾ Тамъ се констатира, че никоя отъ извѣстнитѣ на Изтокъ и въ Балканскитѣ земи църкви съ баптистерий не е по-късна отъ VI в.²⁾ Обикновено отъ VII в. насамъ обрядътъ на кръщението се извършва вече въ самата църква. Въ устройството на баптистеритѣ тѣй сжщо може да се установи извѣстно развитие. Докато въ старохристиянската епоха къмъ кръщение сж се допускали само възрастнитѣ, по-късно то почва да се извършва надъ дѣцата. За прѣдѣлъ между тия два обичая обикновено се приема VI—VII в.³⁾ Отъ тогава и басейнитѣ (piscinae) се замѣнятъ съ купели. При нашия случай имаме нѣщо сръдно между пистина и купель.⁴⁾

Заклученията обаче, на които може да ни наведе сжществуването на баптистерий при извѣстна църква, не сж достатъчна опора при опита за нейното датуване. Тѣ важатъ само като доводи въ полза на една догадка. Ако отдѣлението западно отъ баптистерия е прѣдставляло кате-хумений, това би било още единъ аргументъ за раншното датиране на църквата. Институтътъ на оглашенитѣ на изтокъ, както и на западъ, изчезва твърдѣ рано и въ всѣки случай не се задържа слѣдъ VI в.

Търсейки опорна точка за датуването на първоначалната постройка, не можемъ да не се спремъ и на намѣреното ковчеже-реликвиаръ. Обичаятъ, щото при църквитѣ да се съхраняватъ части отъ мощитѣ на светци, е запазенъ и до днесъ. Повечето отъ извѣстнитѣ реликвиари сж обаче обикновени ковчезета отъ металъ — най-често сребърни — украсени съ кована орнаментика и съ надписи. Характерното за намѣрения при настоящитѣ разкопки реликвиаръ е не само материалътъ, но

¹⁾ Гл. Извѣстия V стр. 106 сл.

²⁾ На западъ баптистери се строятъ до XII в., но това сж единични случаи (гл. Lasteurie, цит. съч. 697 сл.). Въ Галия врѣмето на Карла Велики обикновено се приема за прѣдѣлъ, слѣдъ който църквитѣ се строятъ безъ баптистери (пакъ тамъ, 280).

³⁾ Отъ епохата прѣзъ V—VII в. сж най-извѣстнитѣ запазени днесъ баптистери съ просторни басейни (гл. Cabrol, Dictionnaire d'archéol. chrétienne II, стр. 480 сл., Lasteurie, цит. съч. 120 сл.; Holtzinger, Die altchristl. Architektur in system. Darstellung, Stuttgart 1889, стр. 212 сл.).

⁴⁾ Отъ сжщия прѣходенъ типъ е напр. кювата въ църквата Св. Петъръ и Марко (днесъ Ходжа Мустафа джами) въ Цариградъ, строена въ 458 г. Гл. A. Millingen, Byzantine churches in Constantinople, London 1912, стр. 192 сл. и табл. 51.

и самиятъ му видъ — въ него е запазена традиционната форма на античните саркофази.

Наистина, заключенията, на които ни навежда намѣрениятъ въ развалинитѣ на църквата реликвиаръ, не сж рѣшаващи за нейната дата. Той може да е прѣнесенъ тукъ и да нѣма никаква връзка съ самата църква. Взематъ ли се обаче прѣдъ видъ и другитѣ изтъкнати до тукъ особености, все по-голѣмо основание добива вѣроятността, щото изслѣдваната старина да произхожда отъ по-ранната християнска епоха. За подкрѣпа на такова датуване могатъ да се приведатъ и други подробности отъ нейния планъ. Нейната апсида — кржгла отвънъ — е необикновена за византийскитѣ църкви отъ срѣдния периодъ; тѣхнитѣ апсиди сж съ полигонални външни очѣртания.¹⁾ Кржглитѣ апсиди сж извѣстни тукъ само при паметницитѣ на прѣдюстиниановата архитектура, слѣдъ което изчезватъ, за да се явятъ отново при църковнитѣ постройки отъ XIII—XIV в. Нашата църква по никоѣй начинъ не може да бжде отнесена къмъ тая послѣдня епоха, и ако казаната подробност не е резултатъ отъ нѣкакви особени вкусове или влияния, ще трѣбва да се приеме за бѣлѣгъ на датуване най малко прѣди VII в. Съ кржгли външни очѣртания сж апсидитѣ на много отъ старитѣ църкви въ Сирия и вжтрѣшна Мала-Азия. Въ нашия случай може да се прѣдполага подобно източно влияние; то, въ скоби казано, е проявено и въ подковообразния планъ на цѣлата апсида; но сжщото това влияние е новъ поводъ, да се отнесе построяването на църквата къмъ прѣдюстиниановата епоха, когато Византия още не бѣ наложила надъ полуострова културното си влияние и своитѣ архитектурни и художествени форми.

Видѣхме, че въ алтаря на изучваната църква сж запазени остатѣци отъ синтронъ — полукржгла амфитеатрална естрада, на която сж седѣли тия отъ членовѣтъ на клира, които не вземали прѣко участие въ богослужението. Въпросътъ за разбиранията или нуждитѣ, които прѣдизвикватъ това отдѣляне на духовенството въ специално мѣсто на храма, не е достатѣчно разясненъ. Синтроноветѣ се срѣщатъ само при църквитѣ съ голѣмъ клиръ, при които не цѣлото духовенство е могло да участвува въ литургията. Обикновено това сж били епископскитѣ църкви и за това въ срѣдата на всички добрѣ запазени синтронове намираме по-високата катедра, която е била отредена за епископа.²⁾ По-

¹⁾ Гл. по сжщия въпросъ и Извѣстия V стр. 105.

²⁾ Напр. при базиликата въ Паренцо (гл. Diehl, Manuel d'art byzantin, Paris 1910, стр. 164; Hübsch, Die altchristl. Kirchen, стр. 46, табл. XX, 8, 9; Reusens, Éléments

ради това обстоятелство и по-низкитѣ отъ нея седалища за обикновеното духовенство сж се наричали още *subsellia*, *συμφέλλια*; *θρόνοι δευτεροί*.¹⁾ На западъ обичаятъ да се строятъ субселии се задържа до IX в.,²⁾ когато на изтокъ всички извѣстни църкви съ синтронове не изглеждатъ по-късни отъ VI в.³⁾ Като бѣлѣгъ за такова именно раншно датуване, за което вече приведохме и други съображения, може значи да се вземе синтронътъ на нашата църква. Но неговото сществуване тукъ навежда и на друго едно прѣдположение — че църквата е обслужвала нѣкакво значително селище, може би старъ епископски центъръ.

Надъ склона, въ чиито основи е църквата, се намиратъ развалини на крѣпость. Тя е заемала източното продължение на хълма, който въ видъ на тѣсенъ езикъ се надвѣся надъ пролома надъ Калгамачъ-дере прѣди излизането му въ равнината (гл. обр. 7). По-голѣмата частъ отъ стѣнитѣ на крѣпостъта сж разрушени до основи, но къмъ западъ отъ тѣхъ сж запазени откъслечи на височина до 1½ м. Градени сж, както и църквата, отъ ломени камъни съ коравъ бѣлъ хоросанъ. Хълмътъ, на който се намира крѣпостъта, се удължава на югъ въ широка, слабоиздигаща се поляна, която съ името Кале-дюзю достига до старопланинския връхъ Чипнакъ. Самиятъ юженъ склонъ съ мѣстността около църквата и широка падина западно отъ нея, по лѣвия брѣгъ на рѣката, е извѣстенъ

d'archéologie chrétienne, Louvain 1885, I, 195); сжщо при тая въ Торчело (Hübsch, стр. 92 табл. XXVIII; Reusens, ц. с. 193 сл.; Le noir, Architecture monastique, Paris 1852, I стр. 204 сл.).

¹⁾ A. Schultze, Archäologie der altchristl. Kunst, München 1895, стр. 130; Holzinger, Die altchristliche Architektur in systematischer Darstellung, стр. 162 сл.

²⁾ Напримѣръ въ много отъ римскитѣ базилики (S. Maria Maggiore, S. Prassede, S. Maria in Trastevere и др.). Въ плана на Амброзианската базилика отъ IX в. намираме субселиитѣ, когато въ тоя отъ XI в. тѣ липсватъ (Clausse, Basiliques et mosaïques chrétiennes, Paris 1883, I стр. 386). Само въ Сицилия намираме субселии и катедри съ по-късна дата. Такъвъ е случаятъ напр. при построената съ особно великолѣпие митрополитска църква въ Монреале отъ 1182 г. (Clausse, ц. с. II, 81). При романскитѣ църкви синтронътъ въ разглеждания му видъ липсва (Lasteurie, ц. с. 694).

³⁾ Съ синтронове, споредъ Hübsch'a, сж били църквитѣ на Св. Гробъ и въ Триръ, построени отъ Константина (ц. с. pl. XXXI, 1—3). Между днесъ запазенитѣ и извѣстни църкви на изтокъ синтронъ намираме при църквата Успѣние въ Никея (Wulf, Koimesiskirche in Nicäa, Strassburg 1903, стр. 180) и Св. Никола въ Мира (Rott, Kleinasiatische Denkmäler, Leipzig 1908, стр. 328 сл.). На Балканския полуостровъ сж извѣстни до сега само три църкви съ синтронъ: старата митрополия въ Месемврия (Шкорпилъ, Черноморското крайбрѣжие, Мсб. III, стр. 27; M. Zimmermann, Beiträge zur Kenntnis christl. Denkmäler in Bulgarien, Berlin 1913, стр. 5), църквата Св. Ирина въ Цариградъ (Бѣляевъ, Храмъ Св. Ирины, Визант. Временникъ I 782 сл.; W. Georges, The church of Saint Eirene at Constantinople, Oxford, стр. 27 сл.) и неотдавна разкритата църква въ Червенската крѣпость (К. Шкорпилъ, Описъ на старинитѣ по течението на рѣка Русенски Ломъ, София 1914, стр. 158).

на околното турско население съ името Инсаръкъ (хисарлъкъ). Тукъ изъ стърнищата се срѣщатъ парчета отъ глинени сждове, а прѣзъ врѣме на разкопкитѣ бѣ намѣрена недалечъ отъ църквата и една бронзова монета отъ Юстина I (518—527 г.). Задъ срѣщуположния сѣверенъ склонъ надъ крѣпостъта се простира широка котловина — Ахмедъ-чаиръ, сжщо усѣяна съ парчета тухли и керамиди, черепки отъ глинени сждове, а прѣди разкопкитѣ тукъ е била намѣрена и една златна монета отъ Зенона (474—479 г.). Върху срѣщуположния, десенъ брѣгъ на Калгамачъ-дере се виждатъ засипани грамади отъ камъни; подъ тѣхъ вѣроятно има нѣкакви развалини. Източно отъ тѣхъ се простира широка седловина — Бююкъ-аланъ, а още по на изтокъ — Кючукъ-аланъ. Въ тая послѣдната прѣди десетина години въ нивата на единъ турчинъ отъ с. Чобанъ-дере били изровени около 40 сребърни монети отъ Ив. Александра и Михаила.

Всички горѣизброени бѣлѣзи и находки свидѣлствуватъ, че на това мѣсто се е намирало значително селище, чието сжществуване споредъ намѣренитѣ монети може да бжде прослѣдено отъ късноримската епоха до края на второто бѣлгарско царство. Крѣпостъта, която го е пазила, е била въ сжщото врѣме и звено въ веригата укрѣпени мѣста, които сж бранили прѣлѣзитѣ прѣзъ тая частъ на Стара-планина. За неговото име и за миналото му не знаемъ нищо. Но църквата, която го е обслужвала, ще е сподѣляла неговитѣ сждбини. Може би отъ неговитѣ антични постройки ще е доставена частъ отъ материала за първото ѝ обновяване. Къмъ кое врѣме ще трѣбва да бжде отнесено това послѣдното, сжщо тѣй е мжчно да се опрѣдѣли, макаръ частичното разширение на първоначалната църква и издигането ѝ въ поизисканъ планъ да нашѣпватъ за голѣмитѣ събития отъ началото на бѣлгарската история — прѣселението въ полуострова и приемането на християнството. Що се отнася до нейното повторно възобновяване, то ще е отъ твърдѣ късна епоха, но сигурно прѣди турското завоевание, когато както селището, тѣй и църквата сж били унищожени, а цѣлиятъ тоя край заселенъ съ турци.

La basilique près Tchoban-Déré, arrondissement d'Eski-Djoumaïa. — La découverte de cette basilique est due à l'inondation de 1914 dans la vallée de Kalgamatch-Déré, lorsque, sous la rive emportée par les eaux, apparurent les vestiges d'une ruine. Les fouilles entreprises par la Société archéologique bulgare aboutirent aux constatations suivantes: La

basilique (voir le plan, figure 9), aux dimensions de 24·75 m. sur 16·80 m., ne présentait dans sa construction primitive qu'une nef; plus tard, par deux rangées de pilastres, elle a reçu encore deux nefs latérales. L'abside a la forme d'un fer à cheval, une particularité que l'on rencontre pour la première fois dans les constructions religieuses de l'art chrétien primitif en Bulgarie. Dans l'abside ont été trouvés des vestiges de sièges (synthrones) (fig. 10). Au nord de la basilique on remarque les fondements d'un catéchumène (fig. 9 B) et d'un baptistère (fig. 10 C, 18 et 19). Pour la construction de l'édifice primitif étaient employés la pierre brisée et le mortier blanc. Dans les bâtisses supplémentaires, d'une époque postérieure, on rencontre des blocs en tuf. Les briques n'ont été employées que dans les voûtes. Elles portent souvent des empreintes faites aux doigts sur la terre crue avant qu'elle eût passé au four (fig. 22). Dans l'abside a été trouvé un reliquaire en marbre ayant la forme d'un sarcophage et aux dimensions suivantes: h. 14 cm., l. 14 cm., larg. 9 cm. (fig. 24). Le reliquaire, cacheté de plomb, contenait quelques menus ossements et deux petits vases en verre. Parmi les autres objets trouvés, c'est la croix en bronze (fig. 25) qui mérite une attention particulière. — En considérant le baptistère, le catéchumène et le synthronon, on peut dater la première construction à l'époque chrétienne primitive, en tous cas non postérieure au VIIe siècle.

P. Moutaftchiew et U. Gospodinow.

Двѣ старинни църкви въ околността на гр. Съръ

отъ С. Н. Бобчевъ

Двѣ старинни постройки въ околността на гр. Съръ привличатъ вниманието на пжтника съ хубавата си архитектура въ византийски стилъ. Това сж развалинитѣ на малката църква „Св. Никола“, на източния край на сърската стара крѣпость, и църквата „Св. Никола“ въ с. Дутли, 6 клм. сѣверно отъ града.

Нѣколкото часа, които пишещиятъ тия редове можѣ да отдѣли за бѣгло архитектурно снимане на тѣзи църкви прѣзъ врѣме на военната си служба въ сѣрския край отъ 1916—1918 г., сегашното имъ състояние и липсата на по-положителни свѣдѣния за тѣхното минало, не позволиха, щото описанието имъ да бже изчерпателно и изучването имъ пълно. Църквата на сѣрската крѣпость, която отдавна вече е развалина, скоро ще се събори съвсѣмъ и ще се изгуби за изслѣдвача, ако не се направи нѣщо за запазването ѝ. Това не стана нито прѣзъ врѣме на нашето, нито прѣзъ врѣме на гръцкото (1913—1916) краткотрайно управление на сѣрския край и едва ли скоро ще се направи. По тая причина изучването на църквитѣ въ сегашния имъ видъ, поради историческия и художественъ интересъ, който тѣ прѣдставятъ, ми се видѣ необходимо.

I

Църквата „Св. Никола“ на сѣрската крѣпость е построена, както се каза, на източния край на цитаделата (сѣверно отъ града), току до самата крѣпостна стѣна. Отъ нея е останало сега само: апсидата на алтаря, самиятъ алтарь, сѣверната „апсида“, два отъ пандантивитѣ на централния куполъ и малка частъ отъ лѣвия куполъ на притвора (обр. 27—29, по фотографии отъ Д-ръ Б. Филовъ). Частъ отъ съборения централенъ куполъ лежи вжтрѣ въ самата църква.

Църквата има упростенъ планъ на еднокорабна куполна триконхална¹⁾ постройка съ притворъ (обр. 30). Къмъ югъ и сѣверъ отъ подкуполното мѣсто на храма излизатъ твърдѣ кжситѣ напрѣчни рамена на кръста (подкуполнитѣ сводове-арки), които завършватъ съ полукръгли ниши; на изтокъ отъ него е еднокорабниятъ алтаръ съ три алтарни ниши, а на западъ е било обикновеното, раздѣлено на три части прѣддверие.

Дължината на църквата е била 11·90 м., широчината — 9·10 м., дебелината на стѣнитѣ е срѣдно 90 см. Височината на главния корнизъ,

Обр. 27. — Църквата Св. Никола при Съръ, гледана отъ западъ (по фотография отъ Д-ръ Б. Филовъ).

красиво композиранъ отъ два реда тухли на зигъ-загъ, е около 5 м. отъ сегашното ниво, което е съ около 1 метъръ по-високо отъ нѣкогашното. Надъ корнизитѣ е почвалъ обикновенъ двустраненъ покривъ по дългата ось на църквата, кръстосанъ отъ сжщо такъвъ по кжсата ось (върху ризалитообразния трансептъ). На прѣсичането на тѣзи два покрива се е издигалъ централниятъ куполъ, носенъ вѣроятно отъ барабанъ. Колко високъ и какъвъ е билъ този барабанъ, не може да се установи, тѣй като се е запазила само една нищожна частъ отъ основанието му, на височина около 40 см. Въ всѣки случай той би ни далъ

¹⁾ Съ три „апсиди“ или по-точно съ три ниши (конхи), които затварятъ крайщата на кръста. Тази форма се нарича въ ново врѣме „дѣтелиновидна“.

едни отъ най-главнитѣ данни за характеризиране и датиране на църквата. Апсидитѣ сж били покрити съ пирамидаленъ (съ равна или крива повърхнина) покривъ, а куполътъ — вѣроятно съ сферически. Църквата е имала и подземна часть (крипта), което се вижда отъ запазения ѝ прозорецъ на източната апсида.

Външността на църквата, макаръ и съ прости срѣдства, е украсена и разнообразена съ редуването на два тухлени и единъ камененъ редъ, както и съ слѣпитѣ арки — по двѣ на всѣка апсида — като срѣдната страна на тристраннитѣ апсиди е имала, вмѣсто слѣпа арка, двоенъ

Обр. 28. — Църквата Св. Никола при Съръ, гледана отъ юго-изтокъ (по фотография отъ Д-ръ Б. Филовъ).

prozorecъ. За съжаление тѣзи прозорци, които сж били раздѣлени на двѣ, вѣроятно съ малка колонка, сега сж тѣй поврѣдени, че първоначалниятъ имъ видъ може да се възстанови само по прѣдположение. Отъ двѣтѣ страни на алтарната апсида, въ малкитѣ апсиди, има още два твърдѣ тѣсни прозорци. Освѣнъ отъ тия прозорци, църквата се е освѣтявала вѣроятно и отъ прозорцитѣ на барабана, които сж били по единъ на всѣка отъ неговитѣ осемъ страни, или пѣкъ само на четири отъ тѣхъ — прѣзъ една. Така църквата е била достатъчно свѣтла.

Притворътъ (нартика) съ двата малки купола на двата си края можѣ да се възстанови въ планъ благодарение на единъ окопъ, напра-

венъ за военни нужди, който откри основитѣ му. Обаче архитектурата на главния фронтъ (къмъ западъ) остава да се възстанови само по прѣдположение. За забѣлѣзване е, че при вънкашната архитектурна обработка не винаги сж спазвани еднакви дължини за съответни части отъ двѣтѣ страни на симетричната ось (гл. размѣритѣ, означени на обр. 30).

Засводяването на църквата (куполи, полукуполи и цилиндрични сводове) е постигнато особено здраво съ грижливо извършена свръзка на тухлитѣ чрѣзъ „ластовична опашка“, т. е. съ редове подъ жгълъ отъ

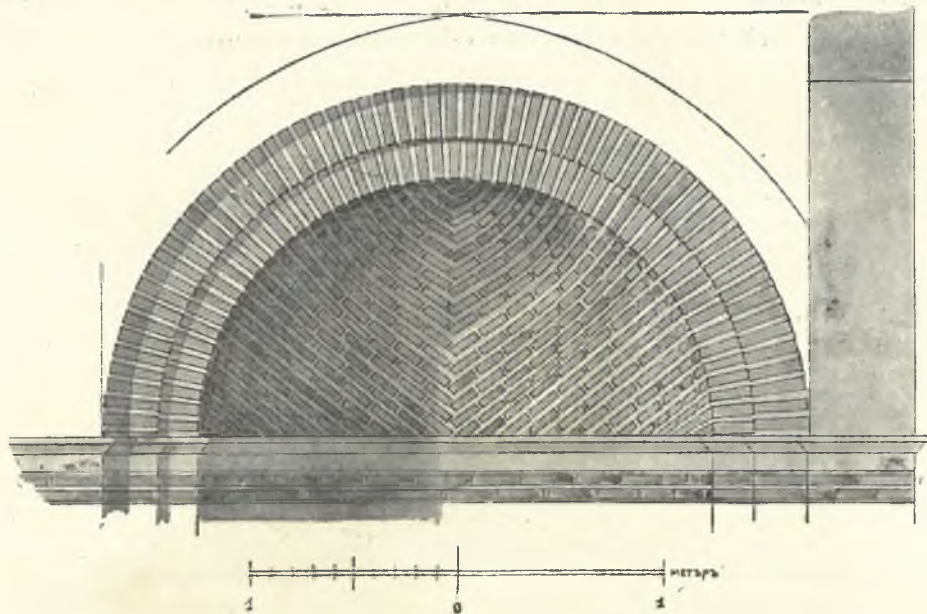

Обр. 29. — Сѣверната конха на църквата Св. Никола при Съръ, гледана отвътрѣ (по фотография отъ Д-ръ Б. Фаловъ)

около 45° спрѣмо осьта на свода (обр. 31 и 32). Дълготрайността на тия сводове се дължи между другото и на прѣимуществата на тая свръзка, която нѣма аксиални фуги, равномерно разпрѣдѣля налѣгането върху всички стѣни и дава правилно улѣгане на свода при строежа му. Четиритѣ главни сводове-арки, носещи барабана, издаватъ въ срѣдата си слабъ, едва забѣлѣжимъ връхъ, който обаче не се отразява върху полукуполитѣ на апсидитѣ. Тѣзи арки сж красиво конструирани отъ дѣланъ туфъ и тухли. Алтарятъ е засводенъ по особенъ начинъ съ три цилиндрични свода, отъ които срѣдниятъ се носи отъ другитѣ два.

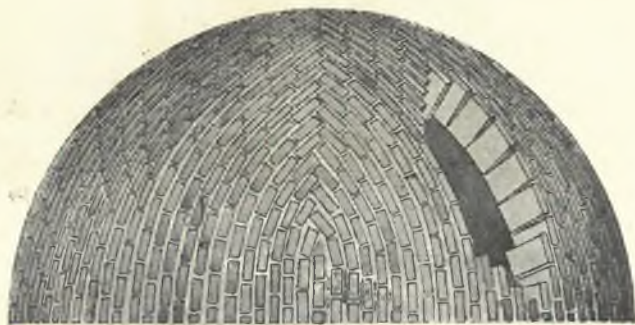
За зидоветѣ сж употребени гранитни камъни, взети отъ рѣката, закржглени отъ влаченето на водата, а пиластритѣ и нѣкои профили-

Отвътрѣ църквата е била изписана съ фрескова живопись, слаби слѣди отъ която има и до сега. Образитѣ и надписитѣ сж поврѣдени до неузнаваемостъ не отдавна, което личи по прѣснотата на драскоти-

Обр. 31. — Конструкция на сводоветѣ на конхитѣ; вътрѣшенъ изгледъ.

нитѣ. По думитѣ на сѣрчани до прѣди 60—70 години църквата била здрава, но въ нея не се служело и лека полека тя се съборила отъ ат-

Обр. 32.

Конструкция на сводоветѣ на конхитѣ; външенъ изгледъ.

мосферни влияния, отъ турцитѣ и землетресенията. Никоѣ не се погрижилъ за поправянето и запазването ѝ.

Когато на 27 май 1917 год. посѣтихъ за пръвъ пѣтъ Съръ, заварихъ града, а особено крѣпостъта, укрѣпени модерно и включени въ

първата отбранителна линия срѣщу враговетѣ ни; при това положение тѣ не бѣха много удобни за изслѣдвания. Въ града свѣдѣния за старата църква не намѣрихъ; мѣстното учителство и духовенство отсъствувахе, а библиотекитѣ на митрополията и църквитѣ бѣха недостъпни за мене. Жителитѣ на града пѣкъ ми обясняваха миналото на крѣпостта

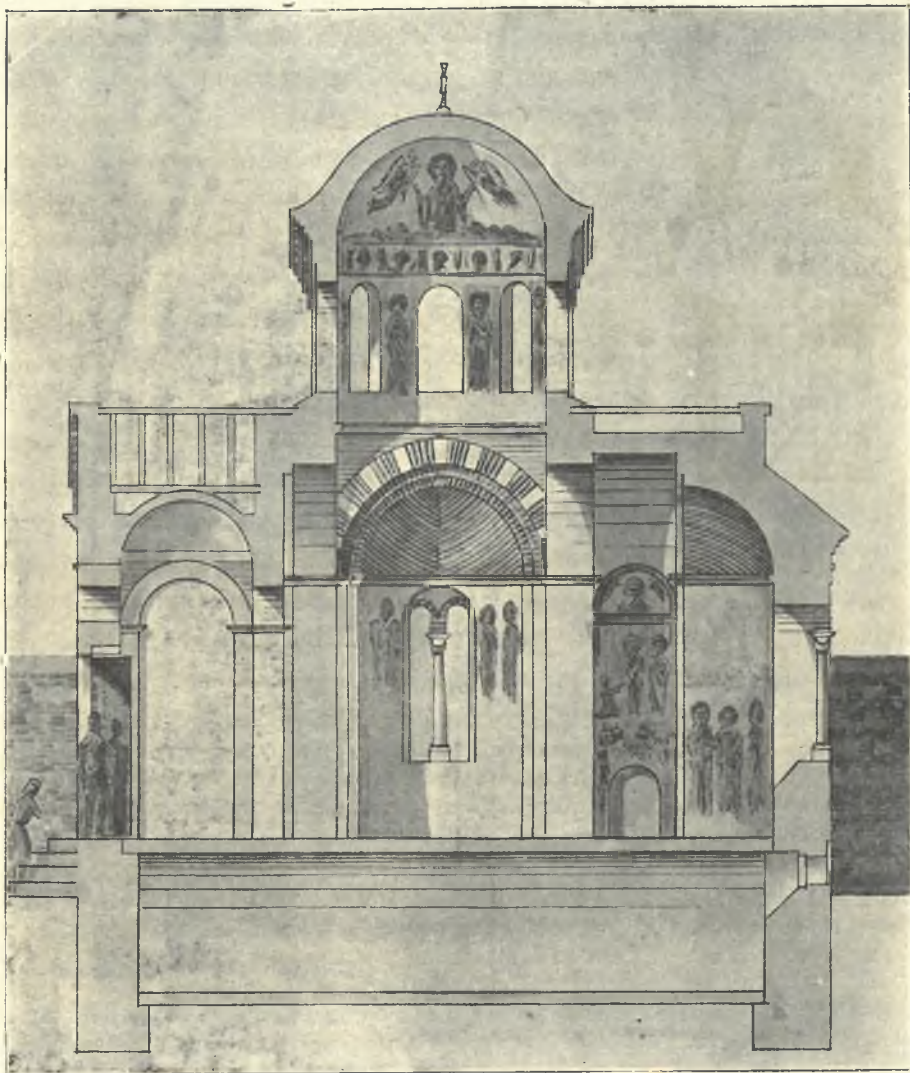
Обр. 33.

Реконструиранъ изгледъ на църквата Св. Никола при Съръ; източна фасада.

и църквата ѝ посрѣдствомъ фантастични и суевѣрни легенди за борбитѣ съ турцитѣ, въ които почти нищо правдоподобно нѣма.

Ние се опитваме да възстановимъ църквата въз основа на запазенитѣ ѝ по-главни части (обр. 33 и 34). Споредъ насъ, въ този си видъ, тя е паметникъ отъ врѣмето слѣдъ оная епоха въ историята на византийската архитектура, която проф. Strzygowski нарича „срѣдня“ и отдѣля чрѣзъ годинитѣ 867 (края на иконоборството) и 1204 (прѣвземането на Цари-

градъ отъ кръстоносцитѣ на Балдуина) отъ двѣ други бѣдни и тѣжни за византийското строително изкуство епохи. Съображенията ни сж слѣднитѣ. Ясно изразена форма на византийска еднокорабна куполна трикон-

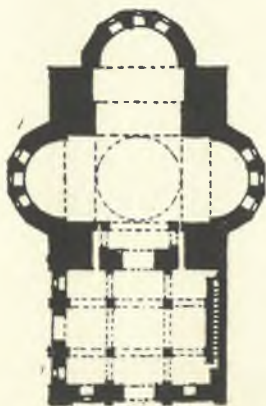
Обр. 34.

Вертикаленъ разрѣзъ на църквата Св. Никола при Съръ въ реконструирания ѝ видъ.

хална църква срѣщаме за пръвъ пѣтъ положително датирана въ солунската църква „Св. Илия“ отъ 1012 год. (обр. 35).¹⁾ Отъ това врѣме тя

¹⁾ Гл. Ch. Texier et R. P. Pullan, *L'architecture byzantine ou recueil de monuments des premiers temps du christianisme en Orient*, Londres 1864, стр. 164; R. Borrmann und J. Neuwirth, *Geschichte der Baukunst*, Leipzig 1904, II стр. 99. Подобна

става, тъй да се каже, канонизиранъ отъ източната църква планъ, типиченъ за малки и срѣдни монастирски църкви или господарски църкви-параκληси изъ крѣпоститѣ и градищата, каквато е и нашата.¹⁾ Докато обаче солунската църква „Св. Илия“ е свързана още съ нѣкои по-стари форми (голѣмъ неразграниченъ отъ масивни стѣни притворъ, липса на тритѣ

Обр. 35.

Планъ на църквата Св. Илия въ Солунъ.

апсиди въ алтаря, широки прозорци, масивни необработени архитектурни части), въ нашия случай имаме, при една масивностъ на стѣнитѣ, наложена може би само отъ конструктивни нужди, едни сравнително по-леки и по-тънки форми на архитектурнитѣ части, сводоветѣ и прозорцитѣ. Върху раздѣления притворъ имаме два малки купола, а въ алтаря едно макаръ и въ зародишъ раздѣляне на три части, което въ по-голѣмитѣ, прѣимуществено трикорабни църкви се състои отъ ясно разчленени diaconicon, срѣденъ алтаръ и prothesis (жертвеникъ). Четиритѣ главни сводове-арки, носещи барабана, сж малко издигнати въ срѣдата, дѣто иматъ слабъ връхъ.²⁾

Сводоветѣ на нишитѣ съ своята свръзка на тухлитѣ посрѣдствомъ „ластовична опашка“ и съ вѣтрилното си разклонение на фугитѣ сж форма се срѣща още въ IV вѣкъ сл. Хр. въ надземнитѣ църкви при входоветѣ на римскитѣ катакомби, въ V в. въ шенутския манастиръ при Сохагъ (Горни Египетъ), въ църквата „Св. Андрей“ въ Цариградъ отъ VI вѣкъ, както и въ монастирскитѣ църкви на Атонъ (IX в.) и др., но въ „Св. Андрей“ и въ монастирскитѣ църкви сж запазени тритѣ кораба въ постройката.

¹⁾ Ср. плановетѣ на църквитѣ въ Раваница, Крушевацъ, Смедерево (H. Holzinger, Die altchristliche und byzant. Baukunst, Stuttgart 1899, стр. 165—167), както и плановетѣ на подобнитѣ еднокорабни църкви въ с. Винени, Прѣспанско (П. Н. Милюковъ, Християнскія древности зап. Македоніи, въ Изв. русск. арх. инст. въ К-полѣ, IV стр. 54), куполната крѣстовидна църква „Св. Спасъ“ (Й. Ивановъ, Старински църкви въ юго-западна България, Изв. на арх. д-во III 1920, стр. 55), „Св. Архангелъ Гавраилъ“ Лѣсновски при Кратово, старата църква въ Погановския манастиръ (Иречекъ, Пътувания по България, стр. 549) и много други.

²⁾ Ние бихме отдали това по-скоро на конструктивни причини, отколкото на нѣкакво формално влияние отъ изтокъ (или отъ западъ), тъй като приеждането на хоризонтално насочената частъ отъ разпъвателната сила на сводоветѣ-арки, носещи единъ доста значителенъ за размѣритѣ на църквата куполъ, не е осигурено, освѣнъ отъ стѣнитѣ на църквата, които на четиритѣ пиластри сж доста масивни (вжтрѣшни contre-forts) и отъ дървени греди, чиито легла още зѣятъ. При това връхътъ не се отразява върху полукуполния сводъ на „апсидитѣ“. Заострени сводове-арки срѣщаме въ византийската архитектура още въ врѣмето на Юстиниана, но прѣимуществено по-късно: Св. София въ Трапезунтъ, катедралата въ Ани (Армения), въ Студеница и въ Раваница (въ Сърбия), въ Марторана (Палермо) и др.

примѣри на византийски сводове, построени безъ дървенъ шаблонъ (cintrage) отъ сравнително късно врѣме (гл. Choisy, *L'art de bâtir chez les Byzantins*, стр. 76—77 и П. Н. Милюковъ, Христ. древн. зап. Македоніи, стр. 43). Такъвъ по-развитъ видъ и строежъ добива триконхалната и изобщо църковната форма въ Византия по-късно прѣзъ врѣмето на Комнинитѣ и още по-късно, прѣзъ врѣмето на Палеолозитѣ, отъ което послѣдно врѣме датиратъ и поменатитѣ по-горѣ подобни църкви въ България и Сърбия (въ с. Винени отъ XIV в., Спасовица отъ 1330 год., въ Крушевацъ отъ 1360 г., въ Раваница отъ срѣдата на XIV в., „Св. Мария“ въ Смедерево и др.). Планътъ на нашата църква напомня прѣди всичко плановѣтъ на послѣднитѣ сръбски църкви, извѣстни по Kanitz'a, но у сърбитѣ, както и у насъ, този планъ е заимствуванъ отъ византийцитѣ.¹⁾ За това пѣкъ градежа ѝ, сходенъ напълно съ оня на по-голѣмата частъ отъ крѣпостнитѣ стѣни на цитаделата, заедно съ главната кула, която носи византийски надписи и знаци, я отнася сигурно къмъ врѣмето на строежа на тѣзи стѣни и кули, а то е врѣмето слѣдъ заемане на крѣпостъта наново отъ византийцитѣ (1246 г.), когато тя била прѣвъ пѣтъ поправена отъ голѣмитѣ разрушения прѣзъ врѣме на борбитѣ между българи, византийци и кръстоносци.

Що се отнася пѣкъ изобщо до външната тухлена архитектура (двойни слѣпи арки, корнизи и др.), тя у нашата църква не е единъ отъ богатитѣ по украсата си образи, за какъвто я взима П. Папагеоргиу въ своята статия *Αἱ Σέρραι καὶ τὰ προάστεια τὰ περὶ τὰς Σέρρας καὶ ἡ μονὴ Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου* (Byz. Zeitschr. III 242), като я сравнява съ солунската църква „12 Апостола“, за да я изкара „отъ XI, ако не отъ X вѣкъ“. По тая точка ние напълно сподѣляме мнѣнието на П. Н. Милюковъ, който въ цитирания по-горѣ свой трудъ много право казва за богатата тухлена архитектура на прочутата солунска църква: „Помимо архитектурной конструкции церкви, свойственной нѣсколькимъ столѣтіямъ подрядъ и, слѣдовательно, не могущей служить вѣрной основой для хронологіи церкви, самой характерной особенностью ея стиля остается удивительная игра кирпича, образующаго эффектные фестоны и причудливые узоры. Между тѣмъ ету черту — кирпичную кладку съ орнаментомъ — мы не разъ встрѣтимъ въ далнѣйшемъ описаніи маке-

¹⁾ Тѣзи сръбски църкви отъ по-сетнѣшно врѣме (XIV вѣкъ) сж строени подъ силно западно (романско и готическо) влияние. Вж. *Illustriertes Baulexikon*, Berlin und Leipzig 1881, IV стр. 192: *Serbische Bauweise*, когато сѣрската има чисто византийски характеръ.

донскихъ церквей: и всякій разъ, когда при этомъ можно опредѣлить время построения церкви — оказывается, что она относится къ XIV столѣтію“ (цит. съч. стр. 26). Датирането на „12 Апостола“ въ XIV в. проф. Милюковъ установи по единъ неоспоримъ начинъ и чрѣзъ монограма на патриарха Нифона върху капителитѣ на притвора (пакъ тамъ стр. 26).

- Тѣзи съображения се потвърждаватъ и исторически. Като се изключи врѣмето отъ 1195 год., когато българитѣ на Асѣня и Петра разбили византийцитѣ южно отъ Съръ и владѣли околността му слѣдъ това отъ 1204—1205 год., когато кръстоносцитѣ, които прѣслѣдвали всичко византийско, образували въ Солунъ и източна Македония заедно съ Съръ свое царство на Монфератския маркизъ Бонифация и врѣмето отъ 1205—1246 год., когато надъ Съръ сж владѣли българскитѣ царе Калоянъ, Борисъ и Иванъ Асѣнь II, прѣзъ което врѣме византийцитѣ не сж могли да строятъ църква на цитаделата, владѣна или обсаждана отъ тѣхни неприятели, то като най-вѣроятнo врѣме за съграждането на сѣрския „Св. Никола“ остава врѣмето слѣдъ 1246 год., когато Съръ билъ наново завладѣнъ отъ Никейския императоръ Йоанъ Дукасъ Ватацесъ съ подкупването на кастрофилакса на крѣпостъта болярина Драгота, или пъкъ врѣмето на послѣднитѣ императори отъ македонската династия до края на царуването на Комнинитѣ и Ангеловцитѣ (1057—1183—1203), царуването на които е било ознаменувано съ единъ новъ разцвѣтъ на византийската църковна архитектура слѣдъ упадъка ѝ прѣзъ врѣме на иконоборскитѣ разпри. Възражението противъ първото прѣдположение, какво едва ли би могло да се допустне, че сѣрската крѣпостъ — една отъ голѣмитѣ опори на византийската държава, строена още въ първитѣ вѣкове на империята — е стояла толкова врѣме безъ църква или параклисъ, защото мѣстниятъ кастрофилаксъ е ималъ нужда отъ такава, за да може да се черкува въ врѣме на обсада, на каквато често билъ излаганъ,¹⁾ не е основателно. Такава църква може да е сщществувала отъ по-рано и да е била разрушена, както изглежда отъ едно споменуване у историка Вилхардуена, че въ 1205 год., слѣдъ прѣвземането на Съръ, „Johannis (Калоянъ) fist abatre le chastel et la

¹⁾ Още въ 977 год. крѣпостъта е била театъръ на голѣми боеве между българи и византийци. Подъ нейнитѣ стѣни тогава е загиналъ единъ отъ Самуиловитѣ братя — Мойсей.

cité et s'en rala vers le marchis¹⁾ Сжщото пише и византийският историкъ Никита Хониатъ. Въ тоя случай може да се прѣдположи, че всички постройки върху цитаделата, ако такава е имало по-рано, включително и църквата ѝ, сж били разрушени или поврѣдени и послѣ възстановени resp. поправени. Никой отъ двамата не казва обаче точно, какво е било съборено: дали само външнитѣ стѣни на града или и постройкитѣ на самата вжтрѣшна крѣпость (цитадела). Но главно по причинитѣ отъ архитектуренъ характеръ (конструктивни и формални), изложени по-горѣ, ние сме наклонни да приемемъ за по-вѣроятно първото прѣдположение, именно че църквата е построена отъ византийцитѣ слѣдъ 1246 год.

За съграждането на църквата, свързано съ онова на крѣпостъта, сжществува обаче у мѣстното население едно прѣдание, споредъ което тя била построена отъ сѣрбитѣ въ врѣмето на кралъ Стефанъ Душанъ. Споредъ сжщото прѣдание той подновилъ крѣпостъта, построилъ и до сега още отчасти запазения ѝ акведуктъ и нѣколко църкви въ „Вароша“ (сега вече несжществуващи), а така сжщо и близкия манастиръ „Св. Ив. Прѣдтеча“. Въ по-голѣмата си частъ това прѣдание не съвпада съ историческата истина. Прѣди всичко ще отбѣлѣжимъ, че въ многочисленитѣ писменни паметници отъ онова врѣме нѣма свѣдѣния въ подкрѣпа на това всеобемаще и всичко обясняваще прѣдание. Ето напротивъ, какви интересни свѣдѣния, макаръ и прѣзъ грѣцки очила, ни дава тогавашниятъ византийски историкъ Никифоръ Грегорасъ за Душана и за неговата дѣйность въ сѣрско (1345—1355).²⁾ Споредъ него Душанъ толкова много обичалъ византийскитѣ нрави и животъ, че „раздѣлилъ цѣлата държавна власть съ сина си (Михаилъ Уроша), като нему отстъпилъ да управлява споредъ „срѣбскитѣ закони“ земята, която се простира отъ Йонийския заливъ и рѣка Истъръ (Дунавъ) чакъ до градъ Скопие, въ която провинция извира и тече въ горнята си частъ голѣмата рѣка

¹⁾ „Калоянъ събори замъка и града (к. н.) и настѣпи къмъ маркиза“ (солунския кралъ). Гл. Geoffroi de Ville Hardouin, Conquête de Constantinople etc. Texte original, 3-ème éd. Paris 1882.

²⁾ Гл. Йорд. Ивановъ, Българитѣ въ Македония, стр. 48—49. При все това до 1372 г. Сѣрѣ е билъ все още подъ сѣрбска власть; тукъ управлявалъ Вѣлкашиновиятъ братъ деспотътъ (въ народнитѣ пѣсни „банъ“) Иоанъ Углешъ, който загиналъ съ брата си въ паметния Чирменски бой между тѣхната сѣрбско българска войска и турцитѣ на 7 септември 1371 г. Свѣдѣнията за сѣдбата на гр. Сѣрѣ слѣдъ тая дата сж твърдѣ противоречиви. Споредъ единъ турски документъ крѣпостъта била заета отъ турцитѣ прѣзъ 1374 г.; гл. А Шоповъ, Източникъ за бѣлг. история, Пер. спис. кн. LXIII стр. 11.

Аксиусъ (Вардаръ); за себе си пъкъ запазилъ ромейскитѣ земи и градове, отъ него мѣсто чакъ до Христоволскитѣ клисури (при Кавала), които земи и градове останали да се управляватъ по ромейскитѣ закони... Като промѣнилъ варварскитѣ си нрави съ обичаитѣ и живота на ромеитѣ, той управлявалъ по установенитѣ отъ ромеитѣ закони¹⁾ Така грѣцкиятъ писателъ поставя границата на земитѣ, които се управлявали по „сръбския законъ“. По тая причина, въпрѣки залѣгането си за църквата и държавата, Душанъ не ще да е развилъ такава строителска дѣйностъ и да е оставилъ такива слѣди отъ сръбска култура въ източна Македония, както му приписва народното прѣдание, запазило за него най-свѣжъ споменъ като отъ послѣденъ голѣмъ християнски господаръ въ Македония. Той въ нищо не нарушилъ сжествуващия византийски редъ, а напротивъ се явилъ като неговъ поддръжникъ. Наистина той богато надарявалъ монастиритѣ, между които и знаменития монастиръ „Св. Ив. Прѣдтеча“, около 8 клм. на с.-и. отъ Съръ, за което се счита и неговъ ктиторъ, но това е накарало въроятно народното прѣдание и до днесъ да го счита за основателъ на манастира. Това народно прѣдание е заблудило мнозина, като напримѣръ Cousinѣry, който въ цитираното по-горѣ свое съчинение твърди, че манастирътъ билъ основанъ отъ единъ български (славянски!) царъ; послѣ А. Шопова, който въ статията си „Едно пѣтуване въ Македония“ (Период. спис. 1906, стр. 787) „поправя“ Cousinѣry, като казва: „известно е, че сѣрския манастиръ „Св. Ив. Прѣдтеча“ е основанъ (?) въ царуването на сръбския царъ Душана, който се счита и ктиторъ на манастиря“. Истината обаче е, че тази обителъ е основана много по-рано, — въ никой случай не по-късно отъ 1280 г.²⁾ Едва въ 1345 г. кралъ Стефанъ Душанъ потвърждава и увеличава

¹⁾ Niceph. Gregoras, Byzant. hist. ed. Schopen, Вонпæ 1830, II стр. 747 (цитатътъ прѣведенъ отъ К. Бобчевъ).

²⁾ Още въ XII в. въ мѣстността на манастира (въ Смиѣница планина, старата Керкина планина) живѣли „монаси-пустинослужители“ въ обителъ „Св. Безсребрници“. Прѣзъ врѣмето на Михаила VIII Палеологъ (1261—1295) жжхненскитѣ епископъ Иоанъ, тогава още монахъ, поправилъ стария храмъ на името на „Св. Ив. Прѣдтеча“ на мѣстото на сегашния манастиръ (къмъ 1280 г.). За сжествуването на сегашния манастиръ въ 1290 год. свидѣтельствува уставътъ му, запазенъ макаръ и въ прѣписъ отъ по-късно врѣме, а за състоянието му въ 1309 год. говори първиятъ издаденъ на манастира хрисовулъ на византийския императоръ Андроникъ II Палеологъ (1295—1328). Съ него той потвърждава именията на тая обителъ. Отъ едни манастирски кодекси, намѣрени прѣзъ 1845 год. пакъ тамъ, излиза, че въ 1321 г. манастирътъ е билъ вече твърдѣ богатъ и известенъ. Вж. В. Григоровичъ, Очеркъ ученаго путешествія по Европ. Турци, Москва 1877, стр. 145;

достоянието му съ особенъ хрисовулъ на гръцки езикъ. Сжщото е и съ сърската съборна църква—една отъ най-хубавитѣ сръдновѣковни сгради въ Македония—изгорѣла въ 1811 г., която Душанъ пристроилъ и украсилъ* (гл. Кондаковъ, Македонія, стр. 150) — толкова народната паметъ е въ състояние вѣрно да запази и прѣдаде историческитѣ факти. И ако се сжди по всичко останало за вѣрмето, когато сърскиятъ „Св. Никола“ е билъ построенъ, то изглежда, че и въ този случай народното прѣдание ще да е сжщо толкова надежденъ исторически изворъ, колкото е и въ приведенитѣ по-горѣ случаи, а настойчивостта, съ която то се е запазило, макаръ и въ не твърдѣ опрѣдѣлена форма, може да се обясни съ това, че сърбитѣ сж били послѣднитѣ християни съ политическа самостоятелностъ въ тази частъ на Македония прѣди паданието ѝ подъ турцитѣ.

За църквата „Св. Никола“ споменуватъ кое бѣгло, кое по-подробно и мнозина отъ пжтувачитѣ въ източна Македония (напр. Cousinéry, Григоровичъ, Кжнчевъ, Папагеоргиу, Верковичъ, Z, Кондаковъ).

Като описва сърската крѣпостъ, която той посѣтилъ прѣзъ вѣрме на седемдневното си прѣстояване въ Съръ, Cousinéry казва: „Presque au centre (!) de ce château est une petite église dédiée à Saint Athanase (?) dont les peintures encore conservées paraissent appartenir au onzième ou au douzième siècle“ (цит. съч. стр. 159). Съ това обаче той не принася много за датирането на самата църква, защото датирането само на фрескитѣ не винаги може да послужи за тази цѣль. Освѣнъ това твърдѣ общо твърдение, прави впечатление, че даже и нѣщата не сж отбѣлѣзани у него правилно. При това църквата е била още здрава, когато той я посѣтилъ (въ 1815 г.).

Солунскиятъ учитель-археологъ П. Папагеоргиу му посочва грѣшкитѣ въ статията си „Αἱ Σέρραι καὶ τὰ προάστεια τὰ περὶ τὰς Σέρρας καὶ ἡ μονὴ Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου“, обнародвана въ Byzant. Zeitschrift III (въпросителниятъ и удивителниятъ знаци въ горния цитатъ отъ Cousinéry сж негови). Самъ той описва на стр. 241—242 доста подробно църквата. Като я заварилъ вече руина (въ 1889—1891 год.), той забѣлѣзалъ по фрескитѣ въ алтаря ѝ доста много надписи на гръцки, които дава на отдѣленъ листъ на края на статията си.

Кондаковъ, Македонія, Спб. 1909 стр. 163; Π. Ν. Παπαγεωργίου, Αἱ Σέρραι καὶ τὰ προάστεια τὰ περὶ τὰς Σέρρας καὶ ἡ μονὴ Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου, Byz. Zeitschr. III стр. 235 и „Сказаніе о началѣ и настоящемъ положеніи ставропигіального монастыря и пр. пророка Іоанна въ Серреской епархіи въ Македоніи“, Спб. 1864, стр. 4—15.

На същата страница той казва за църквата слѣдното: „Отъ вжтрѣшното прѣддверие е запазена до сега само малка частъ; пропукания въ срѣдата куполъ поддържатъ четири арки ($\alpha\psi\iota\delta\epsilon\varsigma$); цѣлъ е само светиятъ алтарь, който носи на източната си стѣна обикновенитѣ три конхи (niches, $\nu\acute{o}\mu\phi\alpha\iota$) — срѣдната по-голѣма отъ другитѣ двѣ — въ десната и въ лѣвата страна на алтаря“. Съ думата „ $\alpha\psi\iota\delta\epsilon\varsigma$ “ Папагеоргиу означава сводоветѣ (арки) — значение, каквото тази дума е имала у византийцитѣ. Накрая той сравнява нашата църква по конструкцията на зида и по елегантността и разнообразието на вънкашната ѝ архитектура съ солунскитѣ църкви „12 Апостоли“ и „Св. Екатерина“ (?) — сега джамии — и съ това я поставя като „паметникъ на XI, ако не и на X вѣкъ“. Наистина между външнитѣ бѣлѣзи и конструктивнитѣ особености на „12 Апостоли“ и на нашата църква има извѣстна прилика, обаче датирането на църквата „12 Апостоли“ въ X или XI вѣкъ е погрѣшно. Споредъ мнѣнието на по компетентни учени тя трѣбва да се отнесе чакъ въ XIV вѣкъ.¹⁾

Рускиятъ ученъ В. Григоровичъ посѣтилъ сѣрската крѣпость и църквата ѝ въ 1845 год. (29. V—8. VI), но въ съчинението си „Очеркъ ученаго путешествія и пр.“ дава за тѣхъ на стр. 144 само бѣгли бѣлѣжки. Извѣстниятъ нашъ македоновѣдъ, покойниятъ В. Кжнчевъ, въ обширнитѣ си пжтни бѣлѣжки „Пжтуване по долинитѣ на Струма, Мѣста и Брѣгалница“ (Мсб. X, 1894, 476) споменува за църквата така: „Хисарѣтъ е една висока конусообразна вършина, на която е билъ главниятъ цитаделъ на стария градъ. Тукъ лежатъ цѣлъ купъ останки отъ стѣнитѣ и кулитѣ; има и една малка черквица, която извѣнъ цѣла е запазена, но извжтрѣ съвсѣмъ опустошена“. Интересно е, че той намира църквата (въ 1892 год.), „извѣнъ цѣла запазена“, когато по-старитѣ пжтувачи я описватъ като руина.

Нашата църква споменаватъ още Z (Два санджака въ Источна Македония, Пер сп. VII кн. 36 стр. 829), С. И. Верковичъ (Топограф.-етнографическій очеркъ Македоніи, стр. 57) и Кондаковъ (Македонія, стр. 161).

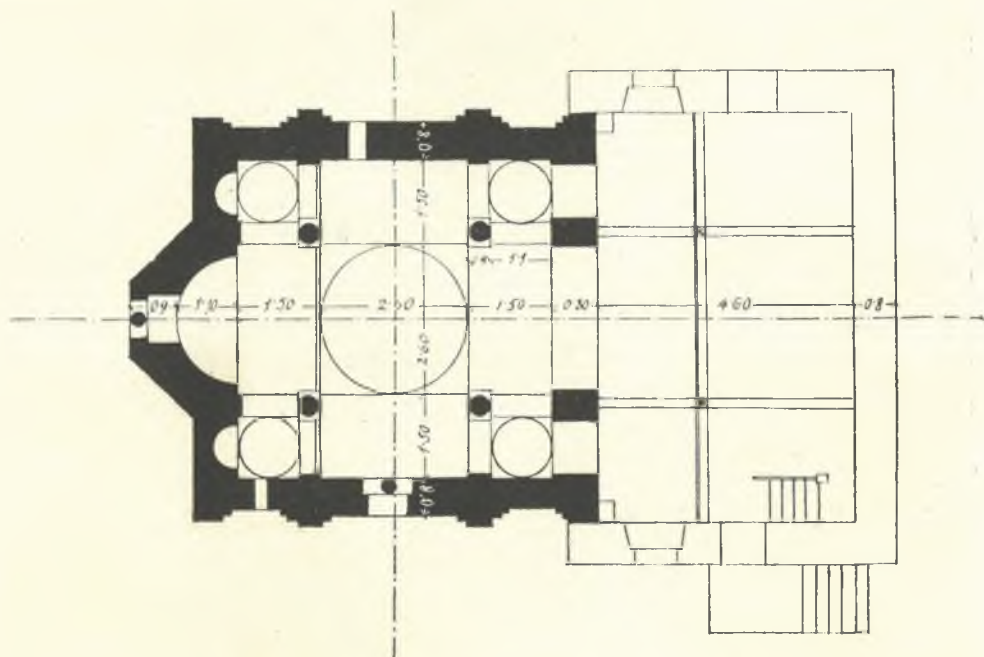
II

Църквата „Св. Никола“ въ чисто българското село Дутли (Горенци), което е получило сегашното си турско име отъ нѣколкото хиляди маслинени дървета изъ градинитѣ му, е построена по единъ

¹⁾ Милюковъ, цит. съч. 26—27; Кондаковъ, Македонія, стр. 120.

твърдѣ разпространенъ и не по-малко типиченъ за византийскитѣ църкви планъ (обр. 36). Много такива се наброяватъ въ България и Македония.¹⁾ Като изключимъ западната ѝ пристройка, която е отъ по-ново врѣме (1851 г.) и нѣкои други малки поправки, може да се каже, че тя е запазила още своя първоначаленъ видъ.

Църквата е квадратна куполна постройка, съ планъ въ форма на гръцки кръстъ, съ куполъ върху високъ барабанъ, носенъ отъ четири колони, о които намиратъ опора и четири по-малки куполи въ жглитѣ

Обр. 36. — Планъ на църквата Св. Никола въ с. Дутли.

между рамената на кръста, закрити отъ вѣнъ съ покрива (обр. 37). Така построена църквата е трикорабна, обаче посокитѣ на цилиндричнитѣ сводове върху рамената на кръста, както и тѣснитѣ отвори между тѣзи рамена и малкитѣ куполи въ жглитѣ, отслабватъ значително това разчленение. Алтарьтъ има една срѣдня по-голѣма апсида и отъ странитѣ ѝ двѣ по-малки, които отъ вѣнъ не се издаватъ. Може би църквата е имала нѣкога притворъ, който е билъ замѣстенъ съ помена-

¹⁾ Напр. Бѣловската църква отъ XIV в. (гл. Й. Ивановъ, Изв. на Арх. Друж. III, стр. 58), „Св. Георги Колушки“ при Кюстендилъ, „Св. Архангелъ“ при Шипъ, „Св. Климентъ“ въ Охридъ отъ 1295 г., „Св. Иванъ“ въ Месемврия, „Св. Германъ“ въ с. Германъ, „Св. София“ въ Виза (К. Х. Шкорпилъ, Изв. на Арх. Друж. III, стр. 240), църквата „Заумъ“ на Охридското езеро (отъ 1361 г.) и много др.

тата пристройка (съ емпори) отъ по-ново врѣме, твърдѣ обширна за едно прѣддверие. Възможно е обаче притворътъ да е липсвалъ отъ самото начало, какъвто е напр. случаятъ при Бѣловската църква.

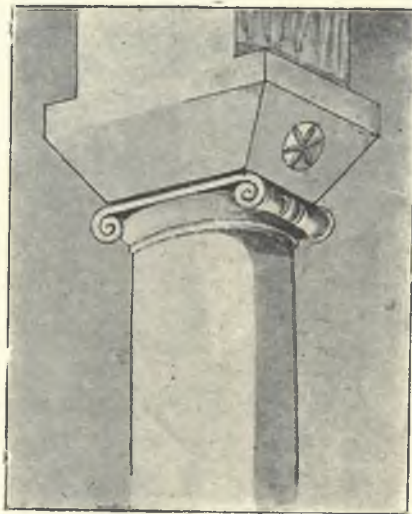
Ние ще опишемъ само старата частъ на църквата. Тя е дълга 8·40 м., широка 7·20 м. и висока отъ сегашното ниво до покрива 4·50 м. Дебелината на стѣнитѣ е 80 см. Покрита е, както и сѣрскиятъ „Св.

Обр. 37. — Църквата Св. Никола въ с. Дутли, гледана отъ сѣверо-изтокъ.

Никола", съ двустранни сѣдловидни покриви по дългата и кжсата ось на църквата (въ случая почти равни), като она по кжсата ось (върху отънѣ слабо издаденъ трансептъ съ два красиви фронта къмъ югъ и сѣверъ) е малко по-издигнатъ отъ другия. На прѣсичането на покривитѣ се издига направо, безъ обикновения прѣходенъ четиристѣнъ, осмостѣненъ барабанъ, който има само 4 прозорци (по-сетнѣ поправяни, та не сж могли да запазятъ първоначалната си форма; това се отнася до всички прозорци на църквата). Останалитѣ страни на барабана иматъ

слѣпи арки, върху които, както и върху другитѣ четири прозоречни арки, се извиватъ красиви арки-корнизи отъ по четири реда тухли, два отъ които сж на зигъ-загъ. На ржбоветѣ на барабана тѣ се срѣщатъ и свеждатъ въ леки консоли. Върху този корнизъ стои куполътъ, съ крайща врѣзани въ аркитѣ на барабана, покритъ съ широки слабо извити керамиди. Изобщо барабанътъ съ красивия си корнизъ и аркитѣ, които вѣроятно сж били поддържани отъ леки колонки, се отличава по своята изящностъ (обр. 37). Освѣнъ барабана, хубава архитектурна обработка иматъ и двата фронта на трансепта. Една двойна арка ясно маркира цилиндричния сводъ на вжтрѣшността, а върху нея, слѣдващъ линията на покрива, минава сжщиятъ съставенъ отъ 4 реда тухли (2 на зигъ-загъ) корнизъ, който вѣроятно е опасвалъ вѣнеца на сградата. Въ този сводъ-арка има 90 см. широкъ отъ вжтрѣ раздѣленъ на двѣ съ колонка прозорецъ. Отвѣнъ тристранната, а отъ вжтрѣ цилиндрическа срѣдня алтарна апсида има само единъ прозорецъ, сжщо красиво раздѣленъ на двѣ съ малки арки, нѣкога поддържани въ срѣдата отъ колонка. Покрита е съ твърдѣ плоскъ и сега неясно очертанъ пирамидаленъ (?) покривъ, легналъ върху обикновения корнизъ. Малкитѣ апсиди сж маркирани отъ вѣнъ съ двѣ ниши.

Обр. 38. — Колонка съ капителъ отъ църквата Св. Никола въ с. Дутли.

Отвжтрѣ църквата съ своитѣ масивни сводове е тѣсна и тъмна, както повечето малки църкви съ подобенъ планъ. Четири мряморни колони съ доленъ диаметъръ 45 см. и слабо стѣсняване нагорѣ поддържатъ върху йонизирани капители съ голѣми трапецовидни кемпфери тежкитѣ сводове. Върху кемпферитѣ сж гравирани съ слабъ профилъ прости розетки по два различни образци (обр. 38). Базата се крие може би въ повдигнатия павиментъ отъ мряморни и др. плочи. Никакви други архитектурни декорации не красятъ вжтрѣшността. Обикновенъ дървенъ иконостасъ отдѣля алтаря, въ който „дяконикътъ“ и „жертвенникътъ“ сж вече разчленени. Всички стѣни сж изписани съ доста добръ запазени стари фрески съ гръцки надписи.

За градежъ сж употребени рѣчни камъни наредъ съ дѣланъ варовникъ и тънки тухли (форматъ 36/15/4 см.), по два реда слѣдъ всѣки редъ камъни въ дебелѣ фуги.

Българитѣ дутлийчани обичатъ твърдѣ много своята църква — „цѣла отъ камъкъ и тухла, безъ дърво“ — и разправятъ за нея разни прѣдания, споредъ които тя била построена 20 години (!) слѣдъ основаването на близкия манастиръ „Св. Ив. Прѣдтеча“ (значи около 1300 г.). Слѣдъ нашествието на турцитѣ църквата грозила постепенно да се разруши, тъй като турцитѣ не позволявали да се поправя. Но въпрѣки прѣслѣдванията и наказанията, населението извършвало тайно нощно врѣме необходимитѣ поправки. Това ще е продължавало вѣроятно до врѣмето на султанъ Махмуда II, при когото религиозната свобода е била потвърдена съ неговия танзиматъ (1833 год.) и когато се почнала даже постройката на много нови църкви въ Турция.

За съжаление не можахъ да узная нищо по подробно и положително за миналото на църквата. Въ какви отношения се намирала тя спрѣмо голѣмия манастиръ и сѣрскитѣ духовни власти, дали още отначало е била построена като енорийска църква, каквато е сега, или е била метохъ, сжщо не ми е извѣстно. За нея, съ изключение на Верковичъ и Z, които на кратко казватъ, че била съградена „по всѣка вѣроятностъ въ едно и сжщо врѣме съ манастиря Св. Иванъ и съ митрополията въ Съръ“, ¹⁾ не споменува никой отъ цитиранитѣ въ бѣлѣжкитѣ за сѣрския „Св. Никола“ пжтешественици. Въ хрисовулитѣ на Палеолозитѣ и Душана, издадени на манастира Св. Ив. Прѣдтеча, се споменува „метохъ Кераница“, „имение (ἀγρίδιον) Керавница“, но да се установи идентичността на този метохъ съ село Горенци (Дутли), което е извѣстно съ това си име само на Верковича, менъ се чини, че ще трѣбва да се направи специално изслѣждане.

Единъ гръцки мряморенъ надписъ върху западния фронтъ на новата пристройка гласи, че тя била направена въ 1851 год., съ попечителството на сѣрския митрополитъ. Нѣкои отъ иконитѣ на емпоритѣ, изписани въ 1882 год. отъ дебърски иконописци, сж надписани по гръцки, но съ славянски букви.

Така, макаръ и добрѣ запазена, църквата може да се датира само приблизително въ широки граници. По планъ и конструкция тя би

¹⁾ Верковичъ, цит. съч. стр. 61 и Z, цит. съч. стр. 837.

могла да бжде доста стара (напр. отъ XII вѣкъ), но по своя куполъ върху високия барабанъ тя прилича да е по-скоро отъ края на XIII или отъ XIV вѣкъ. Слѣдователно и тази църква ща да бжде приблизително отъ сжщата епоха, както църквата „Св. Никола“ въ Съръ, макаръ и отъ малко по-късно врѣме.

Deux églises anciennes aux environs de Serrès. — Les relations de quelques-uns des voyageurs anciens mentionnent l'église de St Nicolas, sur la citadelle de Serrès, mais elles ne nous ont pas laissé le plan ou la description détaillée du monument. L'église présente une construction en forme de croix à trois conques (fig. 27—30), avec une coupole, un narthex et une crypte, et aux dimensions 11·90 m. sur 9·10 m. L'édifice était voûté sans cintrage. Grâce aux recherches minutieuses faites sur la place, l'église pourrait être reconstruite, comme c'est montré fig. 33 et 34. Sa date doit remonter au XIIIe siècle, probablement bientôt après 1246, lorsque les Byzantins se firent maîtres de la forteresse de Serrès.

II. L'église de St Nicolas à Doutli, un village bulgare près de Serrès, est une construction carrée en forme d'une croix grecque (fig. 36 et 37); la coupole repose sur un haut tambour soutenu par quatre colonnes. Les mêmes colonnes servent de soutien aux quatre petites coupoles, entre les angles formés par les branches de la croix; ces coupoles ne sont pas surélevées au dehors et restent sous le toit (fig. 37). La partie de l'ouest est une construction postérieure de 1851. L'église primitive qui doit se rapporter au XIVe siècle, a 8·40 m. de longueur sur 7·20 m. de largeur et 4·50 m. de hauteur.

S. N. Bobtchew.

Черепи отъ старохристиянска гробница въ София

отъ Крумъ Дрончиловъ
(съ табл. I и II)

Въ откритата прѣзъ 1909 год. прѣдъ кжщата № 13 на ул. Гурко старохристиянска гробница проф. Г. Кацаровъ е намѣрилъ и грижливо прибралъ 8 не напълно запазени човѣшки черепи. Споредъ изучаванията на г. Кацарова¹⁾ гробницата може да се отнесе къмъ V или най-късно къмъ VI вѣкъ сл. Хр. Съ черепитѣ не сж намѣрени никакви останки отъ материална култура, тъй че нѣма нищо друго, освѣнъ самата гробница съ нейнитѣ изображения и надписи, което да е мѣро-давно за датирането имъ. За съмнѣние, че въ тая гробница сж погреб-вали и въ по-сетнѣшни врѣмена, та че и черепитѣ да не сж отъ пока-заната за гробницата епоха, нѣмаме за сега никакво основание. Когато се набере повече и добръ датиранъ материалъ, възъ основа на който да ни се уяснатъ антропологическитѣ наслоявания на Балканския по-луостровъ, тогава ще може да се подигне този въпросъ и да кажемъ, какви сж били, кога и откъдѣ сж дошли тия хора, черепитѣ на които сж намѣрени въ въпросната гробница.

Тѣзи черепи прѣдставятъ голѣмъ наученъ интересъ, тъй като тѣ хвърлятъ малко свѣтлина върху физическия характеръ на населението на София въ онова врѣме, при все че тѣ сж много малко и недоста-тъчни, за да ни дадатъ приблизително вѣрна картина за краниологи-ческитѣ особености на това население. За съжаление, при по-раншни разкопки почти не се е обръщало внимание на подобни цѣнни мате-риали, които биха ни уяснили много тъмни въпроси върху по-ран-шното, па и сегашно население на нашия полуостровъ, тъй че Luschan²⁾ има пълно право, като казва: „Leute, die sich nicht die Mühe nehmen

¹⁾ Г. И. Кацаровъ и Х. Тачевъ, Новооткрита старохристиянска гробница въ София. Извѣстия I, 1910, 23—28.

²⁾ У Neumeyer, Anleitung zu wissenschaftlichen Beobachtungen auf Reisen, Han-
nover, 1905.

wollen, auch die menschlichen Überreste zu bergen, und denen es nur um die Grabbeigaben zu tun ist, sollten von Amts wegen an solch frivoler Grab-schändung gehindert werden.“ Надѣя се, че примѣрътъ на проф. Кацарова ще бѣде послѣдванъ отъ всички наши археолози и праисторици, които при своитѣ разкопки нѣма да оставятъ безъ внимание човѣшкитѣ останки.¹⁾

Въпроснитѣ черепи не сж напълно запазени. Три отъ тѣхъ прѣдставятъ само горнята частъ отъ мозъчния черепъ. Другитѣ петъ сж съ отчасти запазено горно лице и безъ долня челюсть. Единъ отъ послѣднитѣ е дѣтски, тъй че числото на черепитѣ, които могатъ да се използватъ за сравнително краниологическо изучаване, се намалява още повече.

По възраст черепитѣ се разпрѣдѣлятъ както слѣдва: 1 *juv.*, 4 *ad.* и 3 *mat.* Като не взимаме прѣдъ видъ дѣтския черепъ, всички други сж мжжки. Даденитѣ тукъ измѣрения сж направени споредъ споразумѣнието въ Монако.²⁾ Несигурнитѣ мѣрки сж поставени въ скобки.

Черепитѣ не прѣдставятъ една расово хомогенна група. Тѣ показватъ, че въ населението, отъ което сж останали, сж взели участие нѣколко расови елементи. Между друго застъпенъ е и хамепрозопенъ брахикефалъ. Прѣждеврѣменно е сега, при наличността на толкозъ малко материалъ, да използваме констатиранитѣ краниологически признаци, както и срѣщането имъ въ днешното население на ю. з. България, за етногенетични заключения. Тукъ даваме само описанието и измѣренията на черепитѣ, като малкъ приносъ къмъ етнографията на Балканския полуостровъ въ старитѣ вѣкове.

1. Черепъ № 1 (табл. I 1 *a-d*). *Calvarium mat.*, ♂. Липсва му лѣвата ябълчна костъ заедно съ ябълчната джга и малка частъ отъ лѣ-

¹⁾ Отъ тѣхъ най-важни сж черепътъ, тазътъ и бедренитѣ кости. Кости, които сж лежали дълго въ земята, сж станали извънредно чупливи, та трѣбва да се изваждатъ много внимателно. Затова тѣ се подкопаватъ и изваждатъ грижливо съ околната имъ прѣстъ и се оставятъ да съхнатъ съ нея 2—3 дни. Когато изсъхнатъ, тѣ значително уякчаватъ. Прѣстъта се оронва послѣ съ дървена клечка или нѣщо подобно, но по никакъ начинъ чупливи кости не се миятъ съ вода. За да се уякчатъ и направятъ годни за транспортъ, извънредно чупливитѣ кости могатъ да се намажатъ съ разтопенъ стеаринъ съ четка. Трѣбва да се събератъ и прикрѣпятъ къмъ черепа, къмъ който принадлежатъ изпадналитѣ зѣби и долната челюсть. Къмъ коститѣ трѣбва да се притуря винаги бѣлѣжка за мѣстонахождението и за намѣренитѣ съ тѣхъ прѣдмети, които сж важни за датирането имъ.

²⁾ F. v. Luschan, Die Konferenz von Monaco, въ *Korrespondenzblatt d. Deutschen Gesell. f. Anthropologie, Ethnologie u. Urgeschichte*, XXXVII, 1906, № 7.

вата горня челюсть. Отъ зжбитѣ сж останали само горнитѣ I и II задни кжтници на десната страна. Първиятъ отъ тѣхъ е доста изтърканъ. Съотвѣтнитѣ I и II лѣви горни задни кжтници и двата горни мждреци сж извадени приживѣ, а другитѣ зжби сж паднали слѣдъ смъртъта. Темпоралнитѣ части на коронарния и почти цѣлиятъ сагиталенъ шевъ сж срастнали, а останалитѣ шевове сж значително опростени. Въ областъта на ламбда се намира малка вормианова костъ. Този е най-дългия черепъ въ серията (дълж.-шир. индексъ 75·1, слѣдователно мезокефалъ, на границата на долихокефалията). Хамекефалъ (индексъ 68·5). Горното му лице е ортогнатно и мезопрозопно (приблизително изчисленъ индексъ 50·0). Алвеоларната частъ на горнята челюсть прѣдставя правилно U съ дължина 55 мм. и ширина 66 мм. За отбѣлѣзване е доста развитиятъ *torus palatinus*. Между двата първи рѣзци има значителна диастема. Носътъ е високъ 55 мм., а широкъ 28 мм.; изчислениятъ индексъ е 50·9, слѣдователно мезоринъ. Носовитѣ кости сж широки и голѣми. Въ срѣдата тѣ сж конкавно извити. Областьта на назiona е малко вдлъбната. Орбититѣ сж низки (индексъ 77·8). Напрѣчната имъ ось е малко наклонена на вѣнъ. Ябълчнитѣ кости сж отвърнати назадъ. Въ *norma lateralis* черепътъ показва изпжкнала глабела, възнизко, малко наклонено чело и постепенно закржгляване на челната костъ къмъ темето. Челната костъ е безъ челни издадки. Леката извивка на теменнитѣ кости се спуща постепенно къмъ ламбда, отъ дѣто съ малко стжпало прѣминава къмъ силно закржглената тилна костъ, долнята частъ на която е почти хоризонтална. Отъ всички черепи този има най-развитъ и най-изпжкналъ окципутъ. Силната извивка на тилната костъ въ сравнение съ тая на челната и теменнитѣ кости се вижда отъ индекситѣ които прѣдставятъ степенъта на сагиталното закржгляване на тѣзи кости: 80·0 за челната, 90·8 за теменнитѣ и 74·8 за тилната кости. *Os temporalis* е малко изпжкналъ въ срѣдата; *processus mastoideus* е масивенъ. Теменнитѣ издадки не сж развити, та черепътъ въ *norma occipitalis* е добръ закржгленъ. *Linea nuchae superior* е силно развита и съ голѣмъ *processus occipitalis* въ срѣдата. Гледанъ въ *norma verticalis* черепътъ има елипсовидна форма съ закржглени чело и тилъ. Областьта на *for. magnum* е възпловка. Послѣдниятъ е оваленъ съ индексъ 88·9.

2. Черепъ № 2 (табл. I 2 a-d). *Calvarium, ad.*, ♂. Голѣмъ, но относително лекъ. Липсва му цѣлата десна половина на лицето заедно съ десната ябълчна джга и двѣтѣ носови кости. Отчупени сж и лип-

сватъ още частъ отъ лѣвата ябълчна джга, заднята алвеоларна частъ отъ останалата лѣва горня челюсть, заднята частъ на небцето и части отъ стѣнитѣ на орбититѣ. На десно отъ *for. magnum* има малкъ продълговатъ дефектъ. Отъ жбитѣ сж останали лѣвитѣ горни прѣдни кѣтници и кучешкиятъ жбѣ. Другитѣ жби сж изпаднали слѣдъ смъртта. Останалитѣ жби иматъ малки слѣди отъ изтъркване, а всички шевове сж много назжбени и напълно отворени, та възрастятъ на черепа прѣсмѣтаме по-близо до двадесетѣтѣ, отколкото до тридесетѣтѣ години. Това е мезокефаленъ (индексъ 76·3) и низкъ (хамекефалъ, индексъ 68·0) черепъ, съ тѣсно лице (приблизително изчисленъ индексъ 56·0). Масивна горня челюсть. Едритѣ ябълчни кости сж дръпнати назадъ. Орбититѣ сж низки (индексъ 75·0). Напрѣчната имъ ось е малко наклонена на вѣнъ. Въ *norma lateralis* се вижда леко издадена глабела, малко полегато чело, леко закръгляване на челната костъ къмъ темето, контурата на което прѣдставя силно сплесната джга, която постепенно завива къмъ полукръглия окципутъ. Степенътъ на закръгляването на отдѣлнитѣ кости ни даватъ индекситѣ: 87·9 за челната, 89·6 за теменнитѣ и 82·8 за тилната кости. Челнитѣ и теменнитѣ издадки не сж развити. *Processus mastoideus* е срѣдно голѣмъ. Гледанъ отъ горѣ, черепътъ прѣдставя напрѣдъ по-тѣсенъ, назадъ по-широкъ овоидъ, а въ *norma occipitalis* — петожгълникъ, който е повече широкъ, отколкото високъ и съ закръглени върхове. Долнята частъ на тилната костъ е слабо наклонена къмъ *for. magnum*. Послѣдниятъ прѣдставя малко продълговатъ овалъ (индексъ 78·4).

3. Черепъ № 3 (табл. II 1 *a-d.*). *Calvarium, ad.*, ♂. Доста тежъкъ, съ дебели кости. Липсва му голѣма частъ отъ лѣвата челюсть заедно съ лѣвата ябълчна костъ и ябълчната джга. Стѣнитѣ на орбититѣ, решетъчната костъ и частъ отъ клиновидната костъ сж разрушени. Отчупени сж още долнята половина на носовитѣ кости и заднята частъ на небцето. Отъ западната десна половина на горнята челюсть личи, че I прѣденъ кѣтникъ, I заденъ кѣтникъ и мждрецътъ сж били извадени приживѣ, а другитѣ жби сж изпаднали слѣдъ смъртта. Шевоветѣ сж доста опростени, особено сагиталниятъ шевъ, който е почналъ да се сраства въ областъта на обелиона. Темпоралнитѣ части на коронарния шевъ сж обаче още напълно отворени. Черепътъ е брахикефалъ (индексъ 81·5), ортокефалъ (индексъ 74·5), съ срѣдно-широко лице (приблизително изчисленъ индексъ 50·0). Носътъ му е високъ и съ широки носови кости. Ябълчнитѣ кости сж срѣдно голѣми и леко

дръпнати назадъ. Орбититѣ сж възнизки (индексъ 79·5) и съ малко наклонена въ страни напрѣчна ось. Челото е отвѣсно, високо, заоблено, безъ челни издадки и съ силно развити *arcus superciliares*. Въ *norma lateralis* контурата му се извива постепенно къмъ теменнитѣ кости, които отъ срѣдата се бързо закржгляватъ къмъ слаборазвития, обаче закржгленъ тилъ. Степенъта на закржгляването на отдѣлнитѣ кости ни даватъ слѣднитѣ индекси: 87·5 за челната, 88·6 за теменнитѣ и 79·2 за тилната кости. *Planum temporale* е високо; *processus mastoideus* срѣдно голѣмъ. Теменнитѣ издадки не сж развити, та въ *norma occipitalis* черепътъ прѣдставя горѣ силно закржглена петожгълна форма. Въ срѣдата на *linea nuchae superior* има развитъ *processus occipitalis*. Долната частъ на тилната костъ е слабо наклонена къмъ овалния *for. magnum*, чийто индексъ е 79·5.

4. Черепъ № 4 (табл. II 2 *a—d*). *Calvarium, mat.*, ♂. Доста тежъкъ и съ дебели кости. Липсва му основата и десниятъ *os temporalis* съ голѣми части отъ челната и десната теменна кости въ областъта на птериона. Отчупени сж сжщо долната частъ на тилната костъ, частъ отъ лѣвия *os temporalis* ведно съ лѣвата ушна костъ и двѣтъ ябълчни джги. Разрушени сж още носнитѣ кости и задната частъ на десната орбита. Всичкитѣ жби съ изключение на първия горенъ прѣденъ кѣтникъ сж изпаднали слѣдъ смъртъта. Останалиятъ прѣденъ кѣтникъ е силно изтърканъ. Темпоралнитѣ части на коронарния и задната половина на сагиталния шевъ, особено въ областъта на обелиона, сж срастнали. Черепътъ е брахикефалъ (индексъ 84·2) съ ортогнатно и широко лице. Алвеоларната частъ на горнята челюсть е широка и подковообразна. Лицето е плоско и ябълчнитѣ му кости сж силно издадени напрѣдъ, та има монголовиденъ изгледъ. Носътъ е срѣдно широкъ (*мезоринъ*, индексъ 48·1). Гърбътъ на носа при основата му е леко закржгленъ. Орбититѣ сж малки и мезоконхни (индексъ 82·1); напрѣчната имъ ось е силно наклонена въ страни. Глабелата е издадена ведно съ развититѣ *arcus superciliares*. Развити сж малко и челнитѣ издадки. Челото е високо и отвѣсно. Гледано отъ страна, то завива бързо къмъ леко заобленото теме. Контурата на теменнитѣ кости завива бързо отъ срѣдата имъ къмъ почти плоския тилъ. Сагиталното закржгляване на челната и теменнитѣ кости се изразява отъ индекситѣ: 85·8 за първата и 85·9 за вторитѣ кости. Теменнитѣ издадки не сж развити. Въ *norma verticalis* черепътъ прѣдставя широка яйцеобразна форма съ слабо закржглена задна частъ. Гледанъ отъ задъ, прѣдставя силно закржглена петожгълна форма.

5. Черепъ № 5. *Calva, ad.*, ♂. Състои се само отъ челната, теменнитъ и тилната кости. Отъ първитъ сж отчупени малки части отъ областта на птериона, а отъ послѣдната — долната частъ до обелиона. Всички шевове сж отворени. Запазенъ е напълно метопичниятъ шевъ (*sutura frontalis*). Въ ламбоидния шевъ въ лѣво отъ ламбда се намира голѣма силно назжбена и съ малко елипсовидна форма вормианова костъ (диаметри около 3×2 см.), владена силно въ теменната костъ. Въ *norma lateralis* черепътъ показва силно развити *arcus superciliares*, низко чело, силно завита къмъ темето челна костъ; контурата на теменнитъ кости въ втората имъ четвърть се повдига малко и се леко закръглява къмъ слабо закръгления окципутъ. Ламбда се намира много високо, та разстоянието брегма-ламбда е малко. Индексътъ за извивката на челната костъ е 87·8, за теменнитъ 91·3, а за тилната 82·2. Теменнитъ кости сж безъ издадки и сж силно закръглени. Въ *norma verticalis* черепътъ прѣдставя елипса, издута силно въ срѣдата; челото въ областта на метопичния шевъ е малко заострено. Тилната костъ е много висока. Въ областта на двата астериона се виждатъ малки части отъ *sutura transversa*.

6. Черепъ № 6. *Calvarium, juv.* Реставриранъ отъ многото парчета, на които е билъ разбитъ. Липсватъ му обаче нѣкои части отъ различнитъ му кости. Така, между другитъ, липсватъ малки части отъ теменнитъ, тилната, десната темпорална и носовитъ кости. Освѣнъ това областта на лѣвия птерионъ, решетъчната и клиновидната кости сж разрушени. Отъ зжбитъ сж останали на десната страна кучешкиятъ и I и II задни кжтници, а на лѣвата първиятъ прѣденъ кжтникъ и I и II задни кжтници. Другитъ зжби сж изпаднали слѣдъ смъртта. Задъ вторитъ задни кжтници зѣятъ дълбоки ями, отъ които сж изпаднали неразвититъ още мждреци. Понеже вторитъ задни кжтници сж напълно израстнали, то прѣсмѣтаме, че черепътъ е отъ индивидъ на 14—15 год. възраст. Това е малъкъ, хипербрахикефаленъ (индексъ 87·0) и хипзикефаленъ (индексъ 82·7) черепъ. Лицето му е тѣсно (приблизително прѣсмѣтнатъ индексъ 53·4), съ високъ и тѣсенъ носъ (индексъ 49·0) и високи орбити (хипзиконхъ, индексъ 86·1). Напрѣчната ось на орбититъ е наклонена малко въ страни. Въ *norma lateralis* се вижда слѣдната контура: отначало отвѣсната челна костъ почва на височина на развититъ челни издадки да се закръглява постепенно къмъ малко заобленото теме; отъ срѣдата на теменнитъ кости тя бързо се спуща къмъ слабо закръгления окципутъ. Въ *norma verticalis* черепътъ има яйцеобразна форма съ много

широка и леко закръглена задна частъ, а въ *norma occipitalis* силно закръглена петожълна форма. Тилната костъ е много наклонена къмъ *for. magnum*, цѣлата околностъ на който е издадена хуниообразно.

7. Черепъ № 7. *Calva, mat.*, ♂. Състои се отъ челната и двѣтъ теменни кости, които сж дебели и тежки. Отъ задъ и отъ страни на теменнитѣ кости, особено отъ лѣвата, сж отчупени значителни части. Сагиталниятъ шевъ, съ малко изключение въ прѣдната му частъ, и темпоралнитѣ части на коронарния шевъ сж срастнали. Челната костъ е добръ закръглена и безъ челни издадки. *Arcus superciliaris* е развитъ. Теменнитѣ кости, гледани въ *norma lateralis*, правятъ силна извивка въ срѣдата си. Тѣ сж безъ издадки.

8. Черепъ № 8. *Calva, ad.*, ♂. Състои се само отъ челната и двѣтъ теменни кости, които сж дебели и тежки. Задната частъ на лѣвата теменна костъ е отчупена. Шевоветѣ сж значително опростени, но навсѣкждѣ още отворени. Челото е високо и заоблено, съ добръ развити *arcus superciliares*. Теменнитѣ кости сж добръ закръглени и безъ издадки. До колкото може да се сжди възъ основа на запазенитѣ кости, черепътъ е брахикефалъ.

Crânes provenant de l'ancienne nécropole chrétienne de Sofia. Y sont décrits huit crânes trouvés à Sofia en 1909, dans un tombeau vieux-chrétien (v. Bulletin de la Société archéologique bulgare, I, 23 et suiv.). Le tombeau remonte au Ve ou VIe s. Au point de vue racial, les crânes ne présentent pas une homogénéité; ils montrent que la population chrétienne de Sofia de cette époque là appartenait à des races différentes. Les quatre crânes mieux conservés sont reproduits sur les planches I et II. Ils ont été mesurés (p. 65) suivant la base adoptée à Monaco.

K. Drontchilow.

ИЗМѢРЕНИЯ И ИНДЕКСИ.

Нумеръ на черепа	1	2	3	4	5	6	7	8
Възраст	mat.	ad.	ad.	mat.	ad.	juv.	mat.	ad.
Полъ	♂	♂	♂	♂	♂	—	♂	♂
Измѣрения :								
Най-голѣма дължина	167	194	184	184	180	162	—	—
„ ширина	148	148	150	155	157	141	—	—
Височина (базионъ—брегма)	135	134	137	—	—	134	—	—
Най малка ширина на челото	104	107	102	96	97	94	99	99
„ голѣма	—	130	128	—	—	—	—	127
Биутоматична ширина	(144)	(134)	(148)	—	—	(116)	—	—
Височина на горното лице	72	75	74	72	—	62	—	—
„ носа	55	55	58	54	—	45	—	—
Ширина „	28	—	—	26	—	22	—	—
Междурбитна ширина (дакрионъ—дакрионъ)	22	—	28	26	—	—	—	—
Разстояние базионъ—назионъ	107	104	106	—	—	96	—	—
Дължина на лицето (базионъ—простионъ)	98	(97)	(95)	—	—	(90)	—	—
„ <i>foramen magnum</i>	36	37	39	—	—	33	—	—
Ширина „	32	29	31	—	—	26	—	—
„ орбититъ (отъ дакриона)	45	44	44	39	—	36	—	—
Височина „	35	33	35	32	—	31	—	—
Дължина на горната челюсть	55	—	—	—	—	—	—	—
Алвеоларна ширина на горната челюсть	66	—	—	64	—	60	—	—
Ширина между ушнитѣ точки	129	116	131	—	—	116	—	—
Хоризонтална обиколка (прѣзъ офриона и най-гол. <i>prot. occ.</i>)	550	551	535	(536)	—	480	—	—
Сагитална обиколка (назионъ—опистионъ)	390	391	379	—	373	348	—	—
„ на челната костъ (назионъ—брегма)	133	140	128	141	123	118	—	130
Сагитална обиколка на теменитѣ кости (брегма—ламбда)	(130)	135	131	128	115	120	—	—
Сагитална обиколка на тилната костъ (ламбда—опистионъ)	(127)	116	120	—	135	110	—	—
Прѣко разстояние между назионъ и брегма	117	123	116	121	108	104	—	144
„ „ брегма и ламбда	(118)	121	121	110	105	105	—	—
„ „ ламбда и опистионъ	(96)	96	95	—	111	95	—	—
Индекси :								
Дължинно-широченъ индексъ $\left(\frac{100 \times \text{шир.}}{\text{дълж.}}\right)$	75.1	76.3	81.5	84.2	87.2	87.0	—	—
„ височенъ $\left(\frac{100 \times \text{вис.}}{\text{дълж.}}\right)$	68.5	68.0	74.5	—	—	82.7	—	—
Широчно „ $\left(\frac{100 \times \text{вис.}}{\text{шир.}}\right)$	91.2	90.5	91.3	—	—	95.0	—	—
Индексъ на горното лице $\left(\frac{100 \times \text{вис. на гор. лице}}{\text{биутомат. шир.}}\right)$	(50.0)	(50.0)	(50.0)	—	—	(53.4)	—	—
„ „ носа $\left(\frac{100 \times \text{шир.}}{\text{дълж.}}\right)$	50.9	—	—	48.1	—	49.0	—	—
„ „ орбититъ $\left(\frac{100 \times \text{вис.}}{\text{шир.}}\right)$	77.8	75.0	79.5	82.1	—	86.1	—	—
„ „ <i>for. magnum</i> $\left(\frac{100 \times \text{шир.}}{\text{дълж.}}\right)$	88.9	78.4	79.5	—	—	78.8	—	—
$\left(\frac{100 \times \text{прѣко раст. м. назионъ и брегма}}{\text{сагитална обиколка на челн. костъ}}\right)$	87.0	87.5	87.5	85.8	87.8	88.1	—	877
$\left(\frac{100 \times \text{прѣко раст. м. брегма и ламбда}}{\text{сагитална обиколка на тем. кости}}\right)$	(90.8)	89.6	88.6	85.9	91.3	87.5	—	—
$\left(\frac{100 \times \text{прѣко раст. м. ламбда и опистионъ}}{\text{сагитална обиколка на тилн. костъ}}\right)$	(75.6)	82.8	79.2	—	82.2	86.4	—	—

Кюстендилският Хисарлъкъ и неговитѣ старини

отъ Йор. Ивановъ
(съ табл. III).

Непосрѣдно до града Кюстендилъ, отъ южната му страна, се издига стрѣмно единъ хълмъ, който е послѣдня изданка на Осоговската планина. Тоя хълмъ е познатъ съ името „Хисарлъкъ“.¹⁾ Хисарлъкътъ има изгледъ на наведено прѣсѣченъ конусъ, съ по-низката си сѣверна страна обърнатъ къмъ града. Откъмъ югъ той се споява съ разклоненията на Осогово. Надъ града, който срѣдно има 515 метра надморска

Обр. 39. — Хисарлъкътъ при Кюстендилъ.

висота, Хисарлъкътъ се издига съ 166 м. при най-високата си частъ, и съ 141 м. при по-низката си частъ, що е откъмъ града. Горното равнище на Хисарлъка има неправилна елипсовидна форма; на дължъ това равнище мѣри около 250 м., а наширъ 150 м. (гл. обр. 39).

¹⁾ Старото турско население наричаше хълма „хасарлъкъ“, което ще рече развалини. Сега по се чува името „хисарлъкъ“ т. е. градище. На арабски „хасаръ“ значи по-врѣда, развалина, а „хисаръ“ ще каже укрѣпление, цитадела.

Както горнята равнина на Хисарлъка, така и неговитѣ склонове сж обрасли съ дива и питомна гора (главно боръ), прошарена тукъ-тамъ съ плодни дървета: череши, круши, мушмули,¹ кестени. Поради своята близость до града, поради растителността и водата си, Хисарлъкътъ, който е единъ отъ най-хубавитѣ кжтове на българската земя, винаги е служилъ за приятна разходка на кюстендилци и на по-далечни гости. Хисарлъкътъ не е бивалъ забравянъ и прѣзъ миналитѣ врѣмена: въ древность той се е красѣлъ съ храмове и Асклепиева лѣчебница, а прѣзъ края на римската епоха и срѣднитѣ вѣкове сж използвали стратегичното му положение, като сж издигали по него крѣпостни стѣни и кули.

Свидѣтелствата на стари писатели и паметници за кюстендилския Хисарлъкъ, видимитѣ по него останки отъ старини, както и запазенитѣ и до наше врѣме прѣдания за тѣхъ ме подбудиха да направя археологически разкопки и да възкрѣся нѣколко страници отъ миналото на това мѣсто. За това ме подкрѣпиха Софийското археологическо дружество и Кюстендилската градска община, съ чиито помощи можахъ да се направятъ разкопки и да се откриятъ доста старини. Разкопкитѣ се извършвахъ къмъ края на лѣтото и началото на есеньта, кога за по-дълго, кога за по-кжсо врѣме, споредъ срѣдствата, прѣзъ 1906, 1908, 1909, 1911 и 1912 г. На учителя Сл. Вълковъ съмъ особено благодаренъ за голѣмото усърдие и добросъвѣстность, що употреби при упжтването на работницитѣ и запазването на находкитѣ.

За откритото съобщавахъ на кратко още на врѣме въ засѣданията на Софийското археологическо дружество или въ списанието на сжщото дружество. Тука ще дамъ общъ отчетъ за постигнатитѣ резултати, като ще се постарая да свържа онова, което бѣше скрито въ нѣдрата на земята, съ вѣститѣ на историята.

Находкитѣ се отнасятъ къмъ два прѣдмета отъ двѣ епохи — езиически светилища и крѣпость, и споредъ това ще разпрѣдѣля материята на два дѣла.

I. Светилища.

На мѣстото на сегашния градъ Кюстендилъ нѣкога се е издигала тракийската Пауталия или Павталиа (Pautalia, Παυταλία), позната въ историята по надписи и паметници отъ I в. слѣдъ Хр. насамъ. Мѣстното тракийско племе — дентелетитѣ се явяватъ по-рано въ историята, още

въ IV в. прѣди Хр.¹⁾ и спазватъ своята мощъ и самостоятелностъ до срѣдата на I в. сл. Хр., когато цѣла Тракия бѣ обърната въ римска провинция. Дентелетитѣ по-рано били приятели и съюзници на римлянитѣ, както за това знаемъ и отъ една Цицеронова рѣчь.²⁾ Римлянитѣ дори помагали съ войски на дентелетския царъ Сита. Пауталия, главенъ градъ на дентелетитѣ, вѣроятно поради тия си приятелски връзки съ Римъ, като влѣзла въ състава на римската империя, получила право да сѣче автономни монети на свое име, безъ образа на управителя на областта или на императора. Това било прѣзъ първия в. сл. Хр. Въ началото на II в., видниятъ държавенъ организаторъ императоръ Траянъ (97—117 г.) възобновилъ Пауталия, и градътъ почналъ да се кичи съ прѣкора на своя благодѣтель Улпия Траяна и да се нарича Улпия Пауталия. Половина вѣкъ слѣдъ това, градътъ билъ украсенъ отъ ученолюбивия императоръ Маркъ Аврелия (161—180 г.), та Пауталия въ нѣкои надписи се величае и като Аврелиева (Pautalia Aurelii). Благодарение на закрѣпения миръ и добра уредба, прѣзъ II и III в. градътъ достигналъ до цвѣтуеще състояние. За това спомогнали и рударскитѣ и земледѣлски богатства, съ които е билъ изобиленъ кюстендилскиятъ край още отъ край врѣме. Овощията на кюстендилската котловина, сребърната руда на Осогово, златоносниятъ пѣськъ на Струма се славятъ съ думи и образи по старитѣ пауталийски монети.

Благоденствието на Пауталия се продължило до срѣдата на IV в. Слѣдъ това варварскитѣ нападения отъ сѣверъ и честитѣ опустошения разстроили римската държава: заедно съ другитѣ градове на Балканитѣ, пострадала и Пауталия, която никога вече не могла да се възвиси до онова благоустройство, до което била дошла при римскитѣ императори. Запазенитѣ паметници на пауталийското минало най-добрѣ свидѣлствуватъ за реченото.

Асклепиево светилище. — Най-видно между пауталийскитѣ бѣлѣжитости е било светилището на Асклепия (Ескулапа), патронътъ на града. Лѣковититѣ топли минерални извори на града отъ рано още били привлѣкли погледитѣ на околнитѣ тракийци, и може би тия топли води да сж станали главна причина тамъ да се образува по-голѣмо селище, а по-сетнѣ и градъ.³⁾ Заедно съ това се е появилъ и култътъ

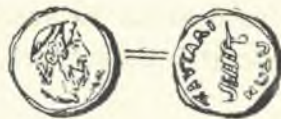
¹⁾ Повече за дентелетитѣ и за Пауталия гл. Йор. Ивановъ, Сѣверна Македония, стр. 3 сл.

²⁾ In Pisonem § 34.

³⁾ Чини ми се, че дори и името Пауталия ще води своето потекло отъ топлиитѣ извори. Въ старитѣ надписи името се пише Παυταλία, Παυταλία, Pautalia, Potelia и др. Ко-

къмъ благодатната вода, олицетворена въ божество. Какво е било домашното, тракийско име на това божество и подъ каква форма то е бивало боготворено изпърво, за това сега не знаемъ. Паметниците отъ Пауталия и надписитъ по тѣхъ издаватъ божеството облѣчено въ форми и езика на елинската култура, която бѣ съумѣла да се наложи въ тракийскитъ крайща. Но отъ друга страна, наредъ съ Асклепия се величае и божеството Телесфоръ, което по име и по облѣкло се издава за домашно тракийско.

Ако сждимъ по съвокупността на мѣстнитъ паметници и надписи, свързани съ Асклепия, трѣбва да признаемъ, че култътъ на това божество въ стария Кюстендилъ е билъ много широкъ. Така, на една монета, сѣчена въ Пауталия, стои главата на Асклепия съ еμβлемата на сжщото божество — змията и надписъ Παυταλιωτῶν (обр. 40). На други пауталийски монети на opakото е изобразена змия съ сияние около главата (обр. 41); а змията, освѣнъ като лѣчебенъ символъ на топлитъ води, е била и единъ отъ атрибутитъ на Асклепия. Образътъ на обоготворената змия-лѣкарка се намѣри и на една мозаика въ Кюстендилъ (обр. 43). За широкия култъ на Асклепия говорятъ още и открититъ фрагменти отъ

Обр. 40. — Монета отъ Пауталия.

Обр. 41. — Монета отъ Пауталия.

статуи на сжщия богъ, както и оброчни плочки, едни посветени само на Асклепия, други прѣдставлящи бога съ дъщеря му Хигия или съ другаря му, ясновидеца Телесфоръ. Въ топлитъ извори въ Кюстендилъ бѣ

открито и едно голѣмо каменно яйце, извѣстенъ атрибутъ пакъ на Асклепия.

За особено голѣмата почитъ, съ която се е ползувалъ Асклепи въ Пауталия, свидѣтельствува и една забѣлѣжителна пауталийска монета отъ врѣмето на императоръ Каракала (196—217 г.). Отъ нея узнаваме, че

ренътъ на думата може да се свърже съ латинското puteus — изворъ и съ прѣдполагемото сродно тракийско *paui-, та споредъ това и Pautalia ще да е означавало „извори“, „баня“, тъй както топлитъ извори въ Кампания сж дали името на града Puteoli сега Pozzuoli. Отъ края на срѣднитъ вѣкове та и до днесъ у селското население Кюстендилъ е билъ познатъ и съ името Баня, което съ явява прѣводъ на Pautalia.

въ Пауталия е имало Асклепионъ т. е. светилище-лѣчебница подъ закрилата на бога Асклепия. На opakото на монетата (обр. 42), между надписа въ кръгъ ΟΥΛΠΙΑΣ ΠΑΥΤΑΛΙΑΣ, стои образътъ на кюстендилския Хисарлъкъ, обрасълъ съ гора и съ храмове по него: единъ на върха, другъ въ самитѣ поли на Хисарлъка, а отъ страни по бочниците на хълма се виждатъ двѣ по-малки храмчета и едно трето току до голѣмия доленъ храмъ. Въ всѣки единъ отъ храмоветѣ въ срѣдата личи по една статуя. Въ десно отъ голѣмия доленъ храмъ излизатъ три лица. Още прѣди десетина години, когато проучвахъ тая пауталийска монета, въ менъ се закрѣпи надежда, какво „бждешитѣ разкопки на върха и при подножието на Хисарлъка ще ни зарадватъ съ откриване на нѣкоя отъ тѣзи изобразени на монетата храмове-лѣчебници, пѣкъ и други още древности“. ¹⁾ Разкопкитѣ, наистина, оправдаха очакването ми.

Обр. 42. — Монета отъ Пауталия.

Тукъ е умѣстно да приведемъ на кжсо онова, що знаемъ за древнитѣ асклепиони и за тѣхната уредба, за да си уяснимъ прѣдначението на прѣдметитѣ, намѣрени при разкопкитѣ. Нѣкогашнитѣ асклепиони (*Ἀσκληπιεῖον*) сж били съединение на светилище съ лѣчеб-

ница, подъ покровителството на бога на медицината Асклепия. Като изключимъ религиозната страна на асклепионитѣ, иначе тѣ могатъ да се упоdobятъ на съврѣменнитѣ курорти. Най-подробно описание на асклепионитѣ, именно на епидавърския въ Арголида, ни е оставилъ Паузани. Отъ Паузаниевото описание и отъ другитѣ вѣсти за светилищата на Асклепия знаемъ, че асклепионитѣ сж се помѣствали обикновено всрѣдъ свещена джбравъ, дѣто централно мѣсто е заемалъ храмътъ на Асклепия и статуята на сжщото божество. Епидавърската статуя на Асклепия е била направена отъ злато и отъ слонова костъ. Богътъ е билъ прѣдставенъ седналъ на прѣстолъ, държещъ въ едната си ржка жезълъ, а въ другата змия. Подъ прѣстола имало изворъ. До храма се намиралъ джговиденъ трѣмъ съ покривъ за молещитѣ се и за болнитѣ. Много болнитѣ обаче и труднитѣ жени не се допускали въ свещената ограда, защото се смѣтало за осквернение, ако въ светото мѣсто умре чловѣкъ

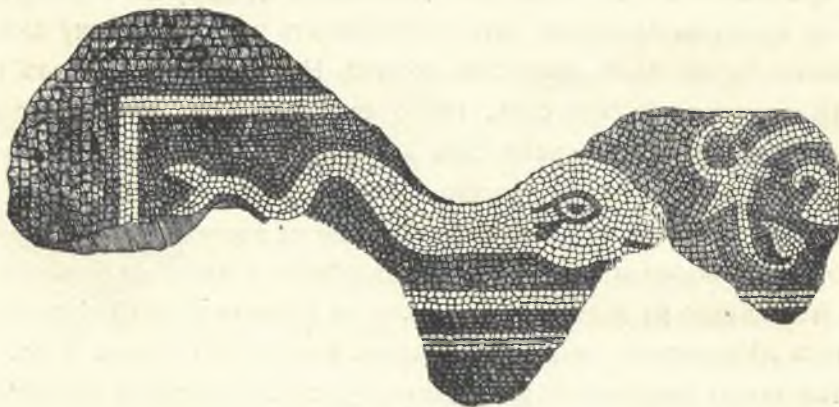
¹⁾ Сѣверна Македония, стр. 14.

или ако роди жена. Асклепионътъ ималъ храмове посветени и на други божества: на Аполона, на Хигия, на Афродита, на Темида и др. Понастри имало още: театъръ, стадионъ за надпрѣварвания и др. игри, баня, болница, дѣто били приемани и тежко болни и умираещи. Служители въ храма на Асклепия били жреци-лѣкари. Тѣ свещенодѣйствиували и цѣрѣли болнитѣ. Тѣ отвѣждали и свещени змии, като пазѣли едни отъ тѣхъ въ особни сандѣци, а други въ водата на свещения изворъ при храма. Отъ Индия били донасяни папагали, съ които жрецитѣ си служили прѣдъ суевѣрното население за прѣдсказване.

Болнитѣ, дошли за цѣрене въ асклепиона, се подлагали на редъ прѣдварителни обредности, като кжпане, режимъ въ храната, принасяне жертви и др. Въ банята или въ лѣчебния изворъ били хвърляни като жертва монети и др. прѣдмети. Слѣдъ очищението, болниятъ се допускалъ да прѣношува въ храма на Асклепия, като е прѣспивалъ понѣкога върху кожата на животното, що билъ принесълъ жертва. На съмване, болникътъ разказвалъ на жрецитѣ своя сънь, който се смѣталъ като внушение отъ Асклепия. Жрецитѣ тълкували съня и опрѣдѣляли споредъ това и лѣкарствата и начина на лѣкуването. Излѣкуванитѣ давали дарове въ асклепиона, обричали се да направятъ нѣщо за светилището и обикновено оставяли оброчни каменни плочи съ образа и името на божеството, както и съ името на дарителя; понѣкога на плочата се отбѣлѣзвала болестъта и лѣкарството, което е докарало здраве на болника и др. На извѣстни дни въ стадиона се устройвали тържествени игри и състезания.

Храмъ на Асклепия и баня. — Пауталийскиятъ асклепионъ съ относителитѣ се къмъ него светилища и джбрава е заемалъ по голѣмата частъ отъ днешния кюстендилски Хисарлъкъ, главно подножието и горѣ равнището на хълма. Главниятъ храмъ, асклепиевиятъ, се е намиралъ въ самитѣ поли на хълма, при най-издутата частъ на джгата, що образува Хисарлъкътъ откъмъ града—тамъ, дѣто е прѣдставенъ храмътъ и на горѣпоменатата монета. На двадесетина метра подъ храма, вече на самото равнище, се е нахождала свещената кжпалня—тамъ, дѣто сега е главниятъ каптажъ на топлитѣ води за кюстендилскитѣ бани. На мѣстото на храма се издига една еврейска кжща, сега най-крайна въ тая махала, и минава тѣсна стрѣмна уличка, която води за Хисарлъка на горѣ. Откъмъ южна страна, тая кжща нѣма външенъ зидъ и се опира о наклона на Хисарлъка. Дълбоки разкопки тамъ не станаха, защото нѣмаше срѣдства да се отчужди кжщата; освѣнъ това трѣбвахъ срѣдства и за отравяне на многото прѣстъ, надвиснала надъ сградата.

За сега се задоволихме да разкриемъ часть отъ пода на храма. Подътъ е направенъ отъ мозаично слѣпени камъчета. Мозаиката е доста груба направа. Сглобена е отъ тъмносини и бѣли мряморни камъчета. Камъчетата, които сж сложени и закрѣпени върху пластъ хоросанъ, сж четвъртити, съ страна срѣдно по единъ сантиметъръ. Откритата мозаика е дълга 2·10 м. и широка 70 см. Тя бѣ скрѣпена съ циментъ и желѣзни пръчки и прѣнесена въ мѣстната археологическа сбирка при кюстендилското читалище. Мозаиката наистина не прѣдставя художественъ интересъ, но е цѣнна по своята шарка. Въ една бѣла рамка е включено тъмносиньо поле, а вътрѣ въ него е образа на голѣма змия, най извѣстниятъ атрибутъ на бога Асклепия. Змията е сглобена отъ бѣли камъчета и е дълга 1·20 м. Тя има голѣма глава, срѣдъ която ясно се

Обр. 43. — Мозаика отъ Кюстендилъ.

очертава окото. Опашката на края е двойна, чаталеста. Прѣдъ главата личи часть отъ стилизуванъ растителенъ орнаментъ (обр. 43).

Единъ день, когато се разкрие цѣлата мозаика, която остава подъ зидоветъ на кжщата и подъ тѣсната пжтека, и когато се открие всичката прѣстъ около кжщата, дѣто е билъ храмътъ, ще се намѣрятъ вѣроятно още останки отъ него.

Отъ сжщия храмъ ще да е вѣроятно и единъ фрагментъ отъ статуя на Асклепия, намѣренъ току подъ храмовото мѣсто, при основитъ на нѣкогашната турска баня Шабанъ хамами, тъкмо тамъ, дѣто сега е главниятъ каптажъ. Фрагментътъ (обр. 44) е отъ едрозърнестъ бѣлъ мряморъ (вис. 17 см. и шир. 13·5 см.) и прѣдставя часть отъ грамадна змия, дебела 5 см., обвита около една тояга. Отъ познатитъ барелиефи и статуи на Асклепия, който държи тояга съ обвита около нея змия, мо-

жемъ заключи, че фрагментътъ произхожда отъ голѣма статуя на Асклепия, която е била поставена въ храма.

Казахме, че свещената кжпалня се е намирала нѣщо на двадесетина метра подъ храма, тамъ именно, дѣто сега е главниятъ басейнъ на каптираната топла вода за кюстендилскитѣ бани. Прѣди десетъ години на това мѣсто се издигаше турска каменна баня, наричана Шабанъ-хамами. Току до тая баня, прилѣпено отъ сѣверо-западъ, бѣше голѣмото градско пералище (бѣрище), а на западъ отъ банята на около 20 метра разстояние, се намиралъ друго пералище, познато у турцитѣ съ името Чапанка. Откато това пералище прѣди четиридесетъ години бѣ минало въ ржцѣтъ на попъ Манчо, наричаше се Попъ Манчово бѣрище. Пералището Чапанка имаше обиленъ врѣлъ изворъ съ най-висока температура отъ всички други кюстендилски топли извори. Тамъ водата бѣше топла 75° С.

При каптиране на изворитѣ въ единъ общъ басейнъ, Шабанъ-хамами и пералищата до него бѣха разрушени. Подъ турската баня се намѣриха градежи на по-стара римска баня, но бликането на врѣлия изворъ не позволяваше да се правятъ особени археологически изучвания. Въ изхвърлената тиня се намѣриха римски монети отъ врѣмето на империята, всички покрити съ дебелъ пластъ патина и станали по-леки.

Тамъ се намѣриха и нѣколко десетки разнovidни желѣзни ножчета, на които дървенитѣ или костени дрѣжки бѣха отпаднали, а стоеше само скелета на дрѣжката и острието. Тия ножчета вѣроятно ще да сж бивали хвърляни въ водата, слѣдъ както съ тѣхъ е бивала закланата жертвата, обикновено пѣтелъ. Този обичай е билъ пазенъ до скоро въ Кюстендилъ, когато сж принасяли жертва на топлата вода.

Повече прѣдмети сж били извадени отъ дѣното на извора въ пералището Чапанка. Повечето отъ тѣхъ прѣко ни напомнятъ култа на Асклепия. Но кои точно отъ тѣхъ сж били извадени отъ подъ турската баня, кои отъ пералището, работницитѣ по каптажа това не знаятъ. Ето тѣзи прѣдмети, които произхождатъ отъ врѣмето, когато езическитѣ храмъ на Асклепия е сжществувалъ и въ съсѣднитѣ кжпални болнитѣ сж хвърляли дарове. Едни отъ тия прѣдмети ще сж попаднали въ съсѣднитѣ извори слѣдъ срутането на храма въ християнско врѣме, къмъ IV в.

1. Барелефна оброчна плочка, варовникъ, висока 27 см., шир. 22 см., деб. 2 см., горѣ закржглена (обр. 45). Въ десно е изобразенъ

Обр. 44.—Фрагментъ отъ статуя на Асклепия.

Асклепи правъ, държещъ въ десната си спусната ржка яйце, отъ което смуче змия, овита около кривакъ. Въ лѣво стои богиня Хигия, която въ десната си ржка държи змия и ѝ подава да яде отъ патера, която богинята държи въ лѣвата си ржка. Между Асклепия и Хигия стои малкиятъ богъ-гадатель Телесфоръ, загънатъ съ качулка на глава. На закръглената горна рамка личи издълбанъ надписъ: [K]YPIOIC [A]CΚΛHΠIΩ

Обр. 45. — Оброчна плочка на Асклепия и Хигия.

ΠΙΩ ΚΑΙ ΥΓΙΕΙΑ

т. е. Κυρίους Ἀσκληπιῶ καὶ Ὑγίεια. На долната рамка се чете частъ отъ името на дарителя: [A]NTIOX[OC] т. е. Ἀντίοχος.

2. Барелиефна оброчна плочка, варовникъ, вис. 23 см., шир. 17 см., деб. 2 см. Лѣвата страна отчупена (обр. 46). Въ десно е изобразенъ Асклепи правъ, държещъ въ десната си спусната ржка вѣроятно змия, овита около кривакъ. Въ лѣво личи само главата на Хигия, която вѣроятно е би-

ла изобразена, както въ прѣдидеция барелиефъ, съ змия и патера. На тригълната като фронтонъ горня рамка стои надписъ: [Y]ΓΕΙΑ ΚΑΙ ΑΣΚΛΗΠΙΩ т. е. Ὑγία καὶ Ἀσκληπιῶ.

3. Глава на Асклепия, отчупена отъ мряморна статуйка. Главата е висока 5 см. и широка 4 см. (обр. 47).

4. Барелиефна оброчна плочка, мряморъ, съ отчупена горня частъ, вис. 19 см., шир. 21 см., деб. 2 см. (обр. 48). Въ десно е изобразенъ Асклепи правъ съ спуснати ржцѣ, а въ лѣво Хигия съ змия и патера въ ржцѣ. Между двѣтъ божества стои орелъ съ разперени крила. Проф. Кацаровъ, който пръвъ обнародва тоя паметникъ,¹⁾ прѣдполага — фи-

¹⁾ Извѣстия IV, 82.

гурата въ десно да прѣдставя Зевса и въ тоя случай да имаме смѣсване на Асклепия и Зевса. Пъкъ би могло да се мисли, каменодѣлецътъ да е издѣлбалъ птицата по-прилична на орелъ, отколкото на пѣтелъ, който е единъ отъ атрибутитѣ на Асклепия.

5. Голѣмо каменно яйце, съ размѣри 18 см. на 12 см., тежко 3 килограма и 522 грама. Яйцето е единъ отъ най-сжщественитѣ атрибути на Асклепия. Въ легендитѣ на стари и нови народи се разказва, че свѣтътъ е произлѣзълъ отъ яйце, тѣй както отъ него се излупватъ животни и птици. Жизнената сила на яйцето ще да е дала поводъ да се употребява то при баянията, при лѣкуването. Като атрибутъ на Асклепия яйцето ще означава жизнена сила, която богътъ-лѣкарь дарява на болнитѣ. Старитѣ обаче сж обяснявали по народна етимология тоя атрибутъ на Асклепия. Майката на Асклепия се наричала Коронисъ (*Κορωνίς*), а понеже на грѣцки *κορώνη* ще рече гарга, то и легендата изкарала гаргата като майка на Асклепия, роденъ отъ яйцето на тая

Обр. 46.

Оброчна плочка на Асклепия и Хигия.

птица. Въ пауталийскитѣ паметници на Асклепия яйцето е изобразено въ десната ржка на божеството, както въ барелиефитѣ, тѣй сжщо и въ монетитѣ.

Обр. 47.—Мряморна главичка на Асклепия.

6. Часть отъ десния доленъ жгълъ на оброчна плочка отъ мряморъ, вис. 12 см., шир. 6 см., деб. 2 см. На долнята рамка е запазена часть отъ нечетливъ надписъ.

7. Оброчна барелиефна плочка, вис. 46 см., шир. 37 см., деб. 3 см., съ образитѣ на Зевса и Хера. И двѣтѣ божества сж прѣдставени въ типичнитѣ за тѣхъ пози, съ скиптъръ и патера въ ржцѣтѣ. Срв. обр. въ добавката къмъ статията.

На горнята рамка надписъ: ΔΙ ΚΑΙ ΗΡΑ ΠΟ ΑΔΡΙΑΝΙΟΣ т. е. Δι καὶ Ἥρα Πό(βλιος) Ἀδριάνιος.

На долната рамка надписъ: ΜΥΣΤΙΚΟΣ ΑΝΕΘΕΚΕ т. е. Μυστικός ἀνέθε(η)κε.

8. Фрагментъ отъ мряморенъ барелефъ, вис. 27 см., шир. 27 см., деб. 3 см., съ изображение на Херкулеса и частъ отъ надписъ на горната закръглена рамка (обр. 49): ΠΗΡΙ.

9. Нѣколко десетки бронзови монети отъ врѣмето на империята, всички силно окислени съ дебела патина.

10. До колко пѣкъ култътъ на Асклепия, Хигия и Телесфора е билъ широко извѣстенъ, най-добрѣ личи отъ едно посвещение на гор-

Обр. 48. — Оброчна плочка на Асклепия и Хигия.

нитѣ пауталийски божества, издѣлбано на камѣкъ и оставено въ прочутия храмъ на Асклепия въ Епидавъръ. По свещението е било направено на Асклепия, Хигия и Телесфора пауталийски отъ жреца-свещеникъ Хераклиана: Ἀσκληπιῶι — Ὑγιῆιαι — Τηλεσφόρῳι — Παυταλιώταις — Ἡρακλιανὸς ὁ ἱερεὺς.¹⁾

Култътъ къмъ лѣчебнитѣ пауталийски води, както и почитането на змията сж били запазени въ Кюстендилъ до най-ново врѣме. Страхътъ отъ случайно отпушване на топлитѣ извори и заливането на града е далъ първия може-би поводъ за почитане на водитѣ. Кюстендилското прѣдание споменава за нѣкогашното опасно отпушване, което щѣло да издави цѣлия градъ, ако да не била една царска дъщеря, която изпрѣварила и запушила бликащата вода съ помощта на нѣколко товара памукъ, или съ копринена кърпа, споредъ друго прѣдание.

Съдържателитѣ на пералищата и старитѣ бани разказватъ за ненадѣйно придохаждане на изворитѣ. Водата тогава бликала по-изобилно „водата се разигравала“, казватъ тѣ, и не спирала, докато не ѝ се даде жертва. За да се избѣгне нещастие и да не би да се удави нѣкой човѣкъ въ басейнитѣ, хвърляли жертви въ водата. Въ Дервишъ-баня имали

¹⁾ Dumont, Mélanges, 482.

обичай да хвърлятъ жертва пѣтелъ (който, както се знае, е билъ единъ отъ атрибутитѣ на бога Асклепия), въ пералището Чапанка обикновено хвърляли жертва дробъ отъ ягне или овца.

• Най-много се е почитала, пъкъ и днесъ още, водата на малката баня, наричана Пазаръ-хамами или Пазарко. Тя се намира между главното каптажно мѣсто и Фетихъ-джамия, по-близо до послѣдната. Светецътъ на тамошната вода билъ наричанъ отъ турското население Довлетъ-баба. Той се явявалъ въ видъ на змия, която излизала отъ водата, пълзѣла спокойно изъ банята и не правила зло никому. На тая змия-светецъ палятъ свещи, които прилѣпватъ около басейна или около чучоритѣ. По-рано хвърляли и жертви. Явно е, че преданието е много старинно и води началото си още отъ култа на Асклепия и отъ древното обожаване на лѣковититѣ води.

Обр. 49. — Фрагментъ отъ оброчна плочка на Херкулеса.

Светилища горѣ на Хисарлъка. — Че на Хисарлъка горѣ е имало светилище, това знаемъ отъ горѣпоменатата пауталийска монета, дѣто е изобразенъ Хисарлъкътъ съ храмове, два долу въ подножието, единъ горѣ на равнището и два отъ страни по-долу (стр. 70, обр. 42), Това се доказва и отъ разкопкитѣ. Тъкмо на равнището на Хисарлъка откъмъ града се откриха останки отъ разрушенъ езически храмъ, части отъ статуи, надписи и др.

Храмътъ, билъ той единъ или нѣколко, не е могълъ да се запази по много причини. Тържествуващото прѣзъ IV в. християнство срина до земята езическитѣ светилища, статуитѣ разби на кжсове и разхвърли надписитѣ. За да не говоримъ за тия разрушения другагѣ, ще припом-

нимъ за съсипването отъ християнитѣ на Зевсовото светилище при Копиловци въ полето на Кюстендилъ. Грамаднитѣ хубави статуи на Зевса и Хера (гл. Извѣстия IV, 80—112), както и многото барелефи, оброчни плочи и култови прѣдмети се намѣриха изпочупени и обезобразени до неузнаваемостъ. Така е станало и съ светилището на Хисарлъка; то е било съборено, и голѣмитѣ блокове гранитъ, отъ които е било изградено, сж били употребени за основи и подпори на по-късната крѣпостна стѣна, която опасвала цѣлото равнище горѣ на Хисарлъка; други камъни и жертвеници сж били използвани като градеженъ материалъ за християнската църква, издигната на мѣстото, дѣто е било светилището; третя група камъни и колони били свлѣчени долу въ града за разни цѣли. Старата постройка на храма е била така съсипана, че не е останало, както казватъ старитѣ, камъкъ на камъкъ. Извадени сж били и камънитѣ отъ основитѣ, тъй че и слѣда отъ послѣднитѣ не личи. Пъкъ не можемъ допусна, храмътъ да е билъ обърнатъ въ християнска църква, защото послѣдната по своята ориентировка, по плана си, по градежния си материалъ е съвсѣмъ отдѣлна постройка. Сега само едно може да се констатира: камънитѣ отъ светилището сж разхвърлени или употребени въ крѣпостната стѣна сѣ на едно близко разстояние, въ християнската църква и подъ нея. Това показва и мѣстото на нѣкогашното светилище; то отговаря и на мѣстото на светилището въ пауталийската монета. А понеже ни единъ отъ камънитѣ не се намѣри *in situ*, въ снимката обр. 50 частъ отъ тѣхъ сж прибрани вкупомъ, извадени главно отъ разпадналата се крѣпостна стѣна.

Между камънитѣ отъ светилището личатъ най-разнообразни градежни части: едни камъни сж профиловани—блокове отъ цокълъ, други прѣдставятъ кржгли колони, трети сж подставки на колони или капители, четвърти — жертвеници, пети — акротери и пр. Интересното е, че размѣритѣ на еднороднитѣ камъни, напр. колони, подставки и др., не се схождатъ по между си, та това дава поводъ да се мисли, че тѣ произхождатъ отъ повече сгради или пъкъ сж отъ единъ голѣмъ храмъ, въ който били употребени напр. два или три вида колони. Изчезването на основитѣ, разнообразието на разхвърляния градеженъ материалъ, пъкъ и липсата на части отъ него не ще позволятъ на историка-архитектъ да възстанови вѣрно първичната сграда. Това може да стане само съ приближителна точностъ. Отъ друга пъкъ страна реконструкцията на светилището би било желателно. Запазенитѣ материалъ отъ съборения храмъ и прѣлестното положение на послѣдния срѣдъ гора и на височина вла-

дѣеща надъ цѣлото кюстендилско поле и надъ самия градъ Кюстендилъ, би спомогнали да се възстанови светилището и да се получи прѣдстава за стародавния му изгледъ. Въ просвѣтенитъ страни, въ Франция и Германия напримѣръ, не само възстановяватъ и най-малкитъ слѣди отъ подобни старици, но дори изграждатъ такива съвсѣмъ изново и на мѣста, дѣто никога не ги е имало. Съ ржководството по реконструкцията на светилището на Хисарлъка би трѣбвало да се заеме напр. централното археологическо дружество въ България, а на кюстендилската община е длъжностъ да се погрижи за своитъ древности не тол-

Обр. 50. — Развалини на светилището на Хисарлъка.

кова отъ научно гледище, отколкото да прибави още една прѣлестъ на своя курортенъ градъ и топлитъ лѣковити води. Като се надѣя, че тая ми мисль ще бжде подета и осъществена единъ день, изоставямъ за сега подробното описание и измѣрение на отдѣлнитъ конструктивни елементи, каменни блокове, цокли, подставки, фризове, акротери,¹⁾ а ще се спра главно на прѣдметитъ, които ни интересуватъ съ своитъ надписи.

¹⁾ Току прѣди прѣкрятването на разкопкитъ, се откри единъ мряморенъ орнаментиранъ блокъ отъ корниза на храма (обр. 51), отъ страни орнаментиранъ съ палмети, а отъ лицето съ глава на медуза, отчасти отчупена, произходещъ вѣроятно отъ единъ отъ храмоветъ. Необдѣланата часть, която е била въздана, има дължина 26 см., а обработената часть е дълга 35 см., висока 27.5 см. и широка 31.5 см.

Отъ запазенитѣ каменни надписи на хисарлъшкото равнище личи, че тамъ е имало храмове и посвещения на разни божества. Питане е, на кои божества е билъ посветенъ главниятъ храмъ. Отъ посвещението обаче на единъ жертвеникъ и на Асклепия личи, че светилището не ще е било съвсѣмъ самостоятелно, а ще се е намирало въ връзка съ главния Асклепиевъ храмъ, що билъ при политѣ на Хисарлъка, при топлитѣ извори. Това се схожда и съ описанието, което дава Паузани за второстепеннитѣ храмове и сгради, които се намирали въ гората, около централното светилище на Асклепия въ Епидавъръ. Тамъ имало театъръ, храмъ на Афродита, стадионъ, кладенецъ, храмъ на Епидотскитѣ (благодѣтелни) богове, храмъ на Асклепия и Аполона и др.

Обр. 51. — Мряморенъ корнизъ отъ развалинитѣ на светилището.

Така е било и съ Асклепиевото светилище, къмъ което сж били прибавени по хисарлъшката гора второстепенни храмове. А понеже въ надписитѣ се срѣщатъ имена на боговетѣ Зевсъ и Хера, Олимпийскитѣ богове, Сабази, Асклепи, то и централниятъ горенъ храмъ ще трѣбва да свържемъ съ едно отъ тия имена. Противъ прѣдположението — храмътъ да е билъ посветенъ на Зевса и Хера, говори изображението на монетата, дѣто въ горния храмъ е поставена само една статуя. Но това изображение може да е шаблонно. Отъ друга пѣкъ страна въ полза на Зевса и Хера говори съдържанието на надписа съ тия имена, както и посвещението въ два други надписа на сжщитѣ богове. Единъ отъ жертвеницитѣ е посветенъ на чисто тракийския богъ Сабазия, чиито светилища се издигали обикновено на хълмъ, дѣто слънцето пръвъ пжтъ огрѣва,¹⁾ какъвто е случаятъ съ Хисарлъка. Освѣнъ това Сабазия, като върховенъ тракийски богъ, е замѣствалъ Зевса. Отъ друга страна по своя главенъ атрибутъ — змията, той е ималъ нѣщо общо и съ мѣстното пауталийско божество Асклепи. Жертвеникътъ пѣкъ съ името на Асклепия едва ли е билъ въ свръзка съ главния горенъ храмъ, защото Асклепиевиятъ храмъ се е намиралъ при подножието на Хисарлъка. Твърдѣ е възможно главниятъ горенъ храмъ да е билъ посветенъ на божество, за което сега не е запазенъ надписъ.

¹⁾ Г. И. Кацаровъ, Приносъ къмъ историята на София, 50.

Ето прочее запазенитѣ надписи:

1) Жертвеникъ-посвещение на Зевса и Хера. Гранитна плоча, прѣчупена на двѣ по срѣдата, дълга 1.40 м., широка 60 см. и деб. 21 см. Лицето на плочата е изгладено и съ тригъленъ фронтонъ отгорѣ, а подъ него е издълбана рамка, въ която е вмѣстенъ надписътъ. Отъ надписа узнаваме, че посвещението е направено отъ страна на града, по случай на пехливански игри и надбѣгване съ коне. Между лицата дарители личатъ имена мѣстни тракийски и други вече гръцизирани. Обр. 52.

Ἀγαθῇ τύχῃ.

... ἐπιμελητεύσαντες

Διὶ καὶ Ἥρα

ἐκ τῶν τῆς πόλεως

5. καὶ ἐπιτελήσαντες ἀγῶ-
νας γυμνικοὺς καὶ ἵππι-
κοὺς Ἰούκουνδος, Σωτήρας
Μενεσθέος, Ἀγαθίας.

Μάρκος, Χρηστός, Λυσί-

10. μαχος, Ἀρισταίνετος,

Κέλσος, Ἀρείδαλος,

Κόκαρος, Μουκά-

τραλῖς, Μερκούρις,

ἐπὶ συναρχίας

15. Τά(σ)σου Τάρσος,

Κέλσου καὶ Διο-

γένους Ἀπολ-

λονίου καὶ Ἀπολ-

λιναρίου Αὐλου-

20. τράλεος.

Обр. 52.

Оброченъ надписъ отъ Хисарлъка.

2. Жертвеникъ на Асклепия. Четиристраненъ гранитъ съ горенъ и доленъ проширени корнизи. Цѣлата височина на паметника е 1.50 м.; височина на срѣдната часть 65 см., широчина на странитѣ 40 см., крайната широчина на странитѣ на корнизитѣ 60 см. На едно отъ срѣднитѣ лица има слабо запазенъ четириредовъ надписъ, отъ който се четатъ добръ само първитѣ два реда:

Ἀγαθῇ τύχῃ.

Ἀσκληπιῷ δῶρον

.....

3. Жертвеникъ на Сабазия (обр. 53). Четиристѣненъ гранитъ съ горенъ и доленъ проширени корнизи. Цѣлата височина на паметника е 80 см.; ширина на корнизитѣ 50 см.; ширина на странитѣ въ срѣдата двѣ по двѣ, 39 см. и 35 см. На една отъ по-широкитѣ страни на корниза, която е и орнаментувана, стои ясенъ надписъ, който се чете:

Обр. 53. — Жертвеникъ на Сабазия отъ Хисарлъка.

е била подарена за храма отъ свещеници, между имената на които се срѣщатъ и тракийски, както напр. Ἐπτεχένθης, а е била посветена на „божествения чертогъ“ (г. е. на императорския домъ) и на олимпийскитѣ богове. Подобенъ надписъ имаме отъ с. Долистово, срв. Мсб. XI, 100—101. Ето факсимиле (обр. 54) и четене на надписа.

Ἀγαθῇ τύχῃ

Διὶ Σεβασίῳ

Χρηστὸς Ζωῖλου.

4. Кржгла гранитна колона, дълга 2.75 м., широчина на горния диаметъръ 42 см., на долния 53 см. На колоната е запазенъ полуизтритъ отъ врѣмето надписъ, отъ който узнаваме, че тя

ΟΙΚΩ

ΘΕΙΩΚΑΙ

ΤΟΙΣ ΟΛΥΜΠΙ
ΟΙΚΘΕΟΙΣ ΟΙΣ

ΡΕΙΣ

ΧΡΥΣΙΠΠΟΣ ΕΠΤΕΚΕΝ^{ΘΟΥ}
ΣΑΒΙΝΟΣ ΕΡΜΟΓΕΝΟΥ
ΑΠΟΛΛΩΔΩΡΟΣ ΙΟΥ

ΔΙ-ΜΑΜΜΙΕ
ΠΥΓΓΕΝ^{ΕΥΧΩ} ΙΟΥ

ΕΥΤΥΧΟΣ
ΑΠΟΛΛΙΝΙΚΥΡΟΥ

ΕΥΧΩΝΙΣΚΥ^{ΕΥΧΩ}
ΕΝΔΗΜΙΟΣ

ΙΡΑΚΛΙΔΗΣ

ΙΩΣΕΠΚΑΤ^{ΕΥΧΩ}
ΕΥΧΩΝΙΣΚΥ^{ΕΥΧΩ}

1. Οἶκω
Θείῳ καὶ
τοῖς Ὀλυμπί-
οις θεοῖς οἱ ἱε-

5. ρεῖς
Χρυσίππος Ἐπτεχένθου,
Σαβίνος Ἑρμογένου,
Ἀπολλόδωρος Ἰου

10.
εὐτυχὸς
Ἀπολλιν[ἄριος] Κύρου
.

15.

Ἡρακλῆτης

Φλά(βιος)
Ἑρμογένης

20. . . . αρχισας

. . . υχως
ἐπὶ συναρχίας
Ἰουλίου Ἰουλι-
άνου.

ΦΛΛ·ΕΡΜΟΓΕΝΕ

ΕΥΧΩΝΙΣΚΥ

ΕΥΧΩ

ΕΠΙΣΥΝΑΡΧΙΑΣ

ΙΟΥΛΙΟΥ ΙΥΛΙ

ΑΝΟΥ

Обр. 54.

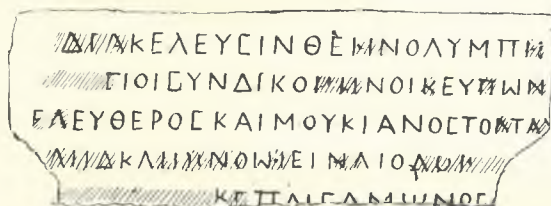
Оброченъ надписъ отъ Хисарлъка.

5 Гранитна кръгла колона, дълга 2·28 м., горенъ диаметръ 34 см.; доленъ диаметръ 36 см. Прѣчупена е на двѣ. По нея личи слабо запазенъ надписъ, отъ който тукъ даваме факсимиле (обр. 55) и четене:

1. Ἀγαθ[ῇ τύχῃ]. φυλῆς Ἡρακλείδης	ΑΓΑΘΗ ΤΥΧΗ ΦΥΛΗΣ ΗΡΑΚΛΗΙΔΟΣ ΕΙΔΥΚΟΥ ΕΥΑΓΓΡΙΟΜΟΥ ΚΙΑΝΟΥ ΙΕΡΕΥΣ ΖΕΙΝΟΦΑΝΟΥ ΕΡΜΟΓΓΛΗΝΟΥ ΔΙΟΔΟΡΟΥ ΠΑΥΛΕΟΥ ΕΟΥΔΙΚΕΟΥ
5. Εὐαγρίου Μου- κιανοῦ ιερεὺς Ζεινομ. . . . Ἑρμογένης . . . νου	ΕΥΑΓΓΡΙΟΜΟΥ ΚΙΑΝΟΥ ΙΕΡΕΥΣ ΖΕΙΝΟΦΑΝΟΥ ΕΡΜΟΓΓΛΗΝΟΥ ΔΙΟΔΟΡΟΥ ΠΑΥΛΕΟΥ ΕΟΥΔΙΚΕΟΥ ΓΛΑΥΚΟΝΤΟΣ ΑΙΛΑΠΟΛΟΝΤΟΣ ΜΑΡΚΟΣΙΕΡΕΥΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΙΟΥΛΙΑΝΟΥ ΔΙΟΓΕΝΙΑΝΟΥ ΗΛΙΟΔΩΡΟΣ
10. Γλαυκὸς . . . ονος . . . Ἀπολλων . . Μάρκος ἱερεὺς	ΓΛΑΥΚΟΝΤΟΣ ΑΙΛΑΠΟΛΟΝΤΟΣ ΜΑΡΚΟΣΙΕΡΕΥΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΙΟΥΛΙΑΝΟΥ ΔΙΟΓΕΝΙΑΝΟΥ ΗΛΙΟΔΩΡΟΣ
15. Διονυσι . . Βάργου Ἰουλιανὸς Διογενιάνου Ἠλιοδωρὸς . . .	ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΙΟΥΛΙΑΝΟΥ ΔΙΟΓΕΝΙΑΝΟΥ ΗΛΙΟΔΩΡΟΣ

Обр. 55. — Оброченъ надписъ
отъ Хисарлъка.

6. Фрагментъ отъ гранитенъ жертвеникъ, 87 × 63 × 26 см. Съдържа по най-тънкага страна частъ отъ много изтритъ надписъ. Ето факсимиле (обр. 56) и четене на нѣколко отъ думитѣ:

δια κέλευσιν θεῶν Ὀλυμπι. .
. . . συνδίκον
Ἐλευθερὸς καὶ Μουκιανὸς. . .
.

Обр. 56.

Фрагментъ отъ жертвеникъ отъ Хисарлъка.

7. Малъкъ гранитенъ жертвеникъ, високъ 68 см., срѣдната частъ безъ корнизитѣ висока 20 см., широка 28 см. На едното му лице се чете слабо запазенъ надписъ. Ето факсимиле (обр. 57) и четене на частъ отъ него:

ΤΡΑΔΗΣΧΡΗΣΤΟ
 ΚΑΛΥΦΙΝΓΕΝΑ
 ΚΥΝΕΙΟΣΑΥΤΟΥ
 ΑΜΣΤΗΡΙΟΝΑΝΕ
 ΘΗΚΑΝ
 ΕΥΤΥΧΩΣ

Обр. 57. Оброченъ надписъ
отъ Хисарлъка.

.
 καὶ
 σύνβιος αὐτοῦ εὐ-
 χαριστήριον ἀνέ-
 θηκαν
 εὐτυχῶς.

8. Срѣдня часть отъ четиристраненъ гранитенъ жертвеникъ. Странитѣ иматъ ширина двѣ по двѣ, 42 см. на 45 см. На двѣ отъ тѣхъ е запазена часть отъ надписъ. Ето факсимиле (обр. 58) отъ него и четене:

a.

b.

Обр. 58. — Жертвеникъ отъ Хисарлъка

.
 Ἀλκιδάμας πους . . .
 πατρ[ε]ος Πύρουλας...
 ἐπιμελητέον- πηλος . . .
 τος Αὐρ[ηλίου] Βάσσου εὐτυχῶς.
 εὐτυχῶς Χρηστοῦ.

9. Фрагментъ отъ мраморна плоча, 18 см. × 14 см. × 2 см., съ часть отъ надписъ (обр. 59), отъ който се чете:

Обр. 59. — Фрагментъ отъ оброчна плочка отъ Хисарлъка.

ΠΑΤΕΡΙΣ
ΕΥ

10. Фрагментъ отъ релефъ отъ варовникъ, 21 см. $\times$ 12.5 см. $\times$ 5 см., прѣдставлящъ оброчна плочка съ об-

Фиг. 60. — Фрагментъ отъ оброчна плочка отъ Хисарлъка.

разитѣ на Зевса и на Хера (обр. 60) и отгорѣ слабо запазенъ надписъ, който се чете: ΚΥΡΙΩ ΔΙ ΚΑΙ ΗΡΑ т. е. Κυρίω Δι καὶ Ἡρᾷ.

11. Фрагментъ отъ мряморна плочка, 12 см. $\times$ 10 см. $\times$ 2.8 см., съ часть отъ надписъ (обр. 61).

Освѣнъ надписитѣ, къмъ епохата на II—III в. припадатъ и слѣднитѣ фрагменти и прѣдмети:

12. Фрагментъ отъ синкавъ твърдъ варовникъ, прѣдставлящъ долнята часть на ржка държеща жезълъ, вѣроятно ржка на Зевса. Дължина на фрагмента 14 см., деб. въ срѣдата при китката 6 см. (обр. 62).

13. Фрагментъ отъ сжщия камъкъ, прѣдставлящъ долня часть на ржка, прикрѣпена до дръжка, вѣроятно отъ жезълъ. Дължина на фрагмента 19 см., дебелина при китката 8 см. Вѣроятно произхожда отъ статуя, другарка на първата, напр. отъ Зевсъ и Хера.

Обр. 61. — Надписъ отъ Хисарлъка.

14. Мряморенъ фрагментъ отъ плочка, 12 см. $\times$ 4 см., съ релефно изображение на змия.

Срѣдни светилища. — Така наричамъ светилищата, които се намирали по срѣдата на хисарлъшкия наклонъ и които въ горѣприве-

дената пауталийска монета сж прѣдставени съ двѣ по-малки храмчета. Прѣки останки отъ тѣхъ не можаха да се откриятъ. Бидейки издигнати на самата стрѣмнина, слѣдъ разрушението имъ, тѣхниятъ градеженъ материалъ е билъ лесно разхвърленъ и търкуленъ къмъ града на долу.

Мѣстото обаче на едното отъ тия светилища ще да се е намирало може би тамъ, по срѣдата на стрѣмнината, дѣто и до днешенъ день прѣданието знае за свето мѣсто, наричано св. Четиридесетъ отъ българитѣ или въ прѣводъ отъ турцитѣ — Кръклъкъ. Дори може да се каже, че турското наименование е по-употрѣбително и срѣдъ българското население. Сега при Кръклъка има барака-кафене, чешма и пейка за сѣдане. Самото свето мѣсто е обозначено съ издѣланъ камененъ

Обр. 62. — Фрагментъ отъ статуйка.

(отъ пѣсѣчникъ) прагъ, въ който сж издѣлбани 40 дупки, за поставяне свѣщи по тѣхъ. Прѣди освобождението на България, вечеръ на това мѣсто набожни туркини палѣха лоени свѣщи.

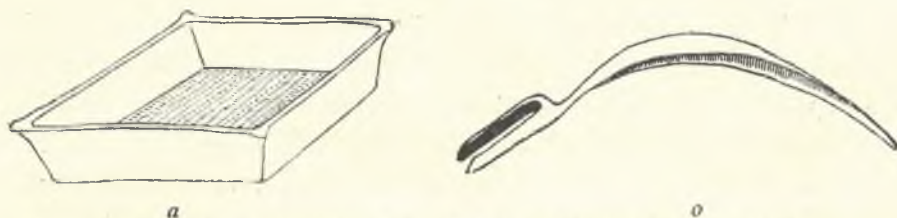
На българкитѣ не е било

позволявано да извършватъ тоя обредъ. Допущано е било обаче при 39-тъ турски свѣщи да се запали и една българска, за споменъ на загиналия единъ българинъ симитчия, който случайно билъ попадналъ между избититѣ тамъ за вѣрата 39 мусулмани мжченици. Паленето на свѣщитѣ отъ туркинитѣ продължи и слѣдъ освобождението нѣколко години и постепенно западаше, заедно съ изселването на турското население отъ града. Всѣка вечеръ отъ града човѣкъ можеше да наблюдава, какъ се извършва поклонението на светото мѣсто. Слѣдъ залѣзъ слънце се виждаше, какъ изъ стрѣмната пжтека отъ града къмъ Кръклъка пѣплятъ черни фереджета, спиратъ се при светилището, наклѣкватъ около каменния прагъ, за да се помолятъ и да запалятъ свѣщи. Като настѣпваше мракъ, сцената ставаше по таинствена: отъ светото мѣсто блѣщукаха свѣтлинки, които една по друга загасваха, докато не останѣха една-двѣ да мжждѣятъ и да загаснятъ въ късна доба, когато вече всичко въ града бѣше въ сънъ и почивка. Прѣди години, когато Хисарлъкътъ не бѣше още залѣсенъ изкуствено, на 3 мартъ (ст. ст.), деня на Св. Четиридесетъ Мжченици, тукъ ставаше съборъ, но скоро се прѣкрати, за да се не газятъ младитѣ борови и др. дрѣвчета. Оброчи-

щето обаче и до день днешенъ се почита и отъ врѣме на врѣме мѣстнитѣ жителки палятъ свѣщи.

По сѣверо-източното нанадолище на Хисарлъка, тъкмо надъ вжтрѣшния дълбокъ завои на новото шосе, се откриха части отъ градежъ, чиято обща форма не може да се възстанови, защото сж много разхвърлени. Твърдѣ е възможно тамъ да е било другото светилище. На това мѣсто се намѣри полуизровенъ гробъ съ разхвърлени части отъ човѣшки скелетъ и два-три прѣдмета отъ погребението. Прѣдметитѣ се отнасятъ къмъ късно-римската епоха, III—IV в. Тѣ сж слѣднитѣ:

1. Глиненъ четвъртитъ сждъ, чието дѣно има страни по 17 см., а странитѣ на устата по 18·5 см., дълбочина 4 см. (обр. 63^а). Горнитѣ крайни върхове сж понадебелени. Дѣното отвжтрѣ е нашарено съ рѣзки тъй: слѣдъ 5 реда отвѣсни рѣзчици, иде 1 редъ надлъжни рѣзки като прѣ-

Обр. 63. — Глиненъ сждъ и желѣзно стѣргало отъ Хисарлъка.

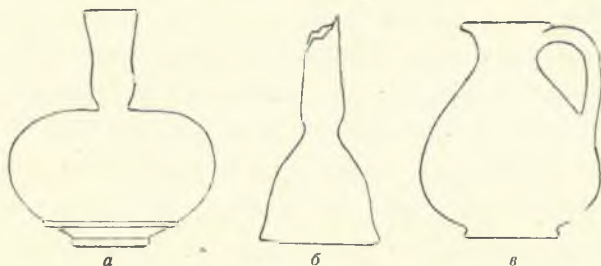
града, сетиъ 4 реда съ 1 редъ надлъженъ, 3 съ 1, 2 съ 1, както личи и на приложения тукъ образъ. По своята форма, по рѣзкитѣ си, както и по надебеленитѣ си върхове сждътъ прилича на другъ, намѣренъ въ погребална могила при Кадинъ мостъ при Кюстендилъ (Изв. I 178—179, обр. 25). Прѣдметътъ може би да има култово значение.

2. Желѣзно стѣргало (strigilis), употребявано въ банитѣ слѣдъ кжпане за изтрѣкване или отъ атлетитѣ. Твърдѣ е възможно и това стѣргало да е принадлежало на нѣкой отъ побѣдителитѣ при игритѣ въ стара Пауталия, за които става дума въ единъ отъ горнитѣ надписи № 1, стр. 81. Стѣргалото е дълго 31 см., широко 5 см., дебело 3 см. при дрѣжката, отъ която е запазена само желѣзната частъ като два езика. Обр. 63^б.

3. Стѣкленица отъ бистро тънко стѣкло съ издутъ коремъ и на двѣ мѣста притисната широка шия. Висока е 10 см., широка 8·6 см. Обр. 64^а.

4. Стѣкленица сжщо отъ тънко стѣкло въ форма на голѣма лакриматория. Върхътъ на устата отчупенъ. Обр. 64^б.

5. Малко гърне отъ фина червена римска глина. Високо 9 см., широко 8 см. Отвънъ стѣ-

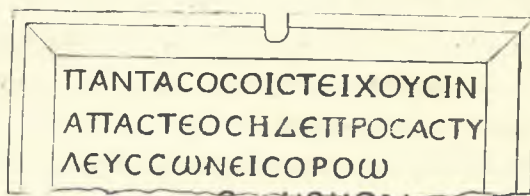
Обр. 64. — Стъкленци и глиненъ съдъ отъ Хисарлъка. пжкнали линии, които даватъ фигурата #.

нитѣ иматъ тъмножълтъ тънъкъ пластъ. Обр. 64^в.

6. Елипсовиденъ керамиченъ печатъ, съ диаметри 3 см. на 2·5 см. Печатътъ има четири кръстосани из-

II. Кръпостъта.

Римската Пауталия е била обградена съ кръпостъ. Това знаемъ отъ слѣднитѣ вѣсти. На нѣкои пауталийски монети е изобразена жена или Конкордия съ кръпостна корона на главата. Въ единъ античенъ надписъ на гранитна плоча, сега зазидана въ сѣверната външна стѣна на Дервишъ-баня въ Кюстендилъ, се говори изрично за кръпостъта (ἄστου). Плочата съ надписа ще да е била поставена на кръпостната главна порта, отдѣто се е виждало всичко, което влизало въ града. Затова и въ надписа се говори: „Всички, които вървятъ отъ кръпостъта или къмъ кръпостъта, като ги забѣлѣжвамъ, прѣглеждамъ ги...“ (Πάντας ὅσοι στείχουσιν ἀπ' ἄστεως ἤδ' ἐπὶ πρὸς ἄστου λεύσσω ἐισπορώ...). Гл. факсимиле отъ тоя надписъ, обр. 65. Палеографски надписътъ може да се отнесе къмъ I—II в., когато слѣдователно е съществувала и пауталийската кръпостъ. Кръпостъта е стояла и по-късно. Прѣзъ 479 г. Пауталия е била прѣдлагана отъ императоръ Зенона за столица на готския прѣдводителъ Теодориха.¹⁾

Обр. 65. — Надписъ отъ Кюстендилъ.

Естествено, на амбициозния и страшенъ за Византия варваринъ не е могло да се прѣдлага за резиденция и за станъ на войскитѣ му нѣкой откритъ градъ. Важно е свидѣтелството на Прокопия, който, както ще видимъ по-долу, изрично говори за старата пауталийска кръпостъ, прѣди VI в.

¹⁾ Malchus, Excerpta. Ed. Bonnae, p. 247.

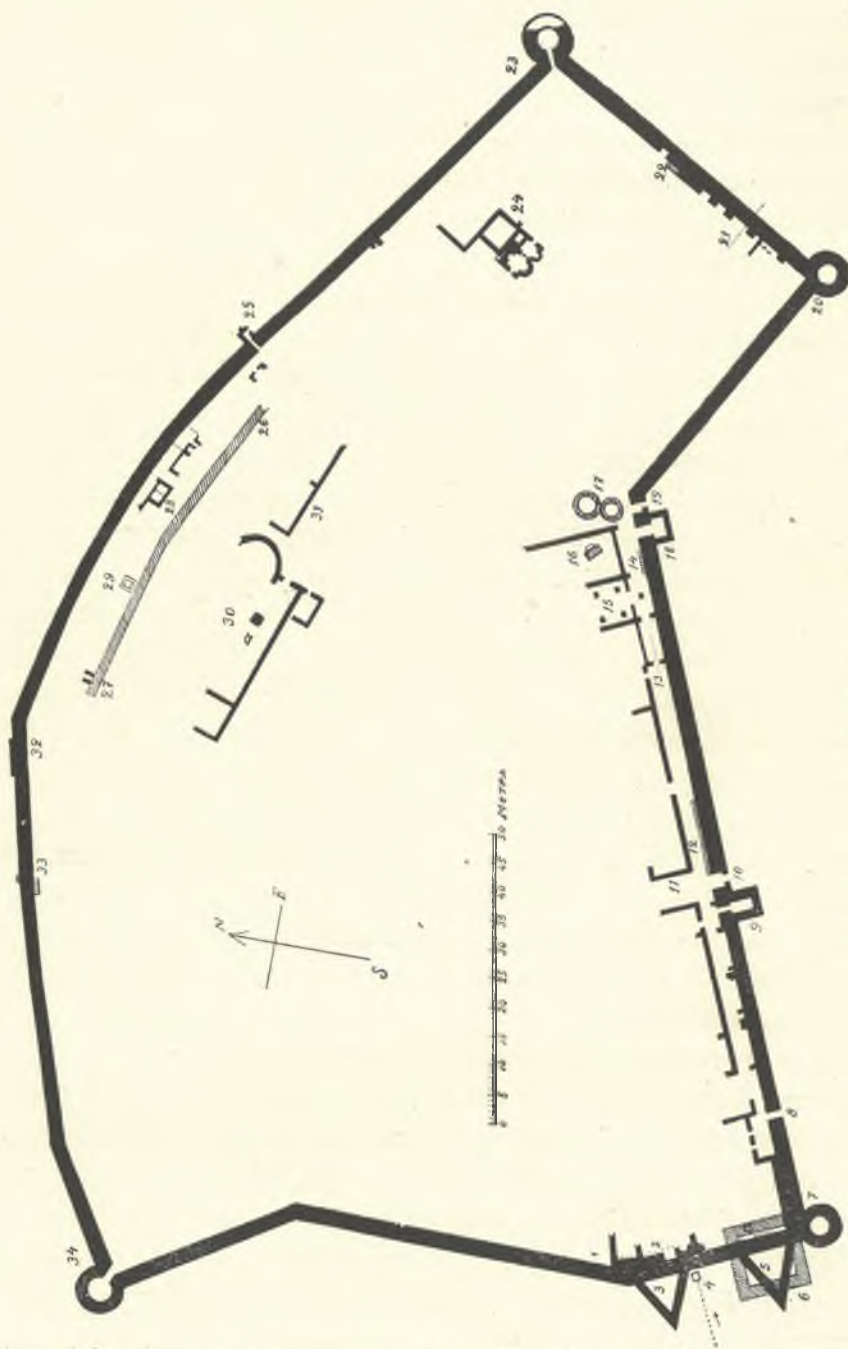
Ще рече, прѣзъ римската епоха и началото на византийската, Пауталия е била защитена отъ крѣпостни стѣни. Дали обаче тия вѣсти се отнасятъ до долната градска крѣпостъ или пъкъ подразбиратъ и пауталийския акрополъ на Хисарлъка, това положително не знаемъ. Имаме обаче право да прѣдполагаме, че стратегичното положение на Хисарлъка е било използувано още въ римско врѣме и че градската крѣпостъ е имала на Хисарлъка своето послѣдно защитено мѣсто, своя акрополъ. Разкопкитѣ на Хисарлъка, както ще видимъ, показватъ, че тамъ е имало и римско укрѣпление, което, бидейки западнало отъ врѣмето, отново било въздигнато при Юстиниана I.

За съграждането, формата и здравината на нѣкогашната крѣпостъ на Хисарлъка сега знаемъ главно отъ разкритията, които се направиха при разкопкитѣ. Тия разкрития доказватъ, че извѣстието на Прокопия за съграждане на крѣпостъ въ Пауталия отъ императоръ Юстиниана прѣзъ VI в. се отнася не само за долната градска стѣна, но и до оная на Хисарлъка. Императоръ Юстинианъ е извѣстенъ съ множество укрѣпителни работи, които билъ издигналъ по дунавския брѣгъ и изъ вжтрѣшността на царството, за защита отъ честитѣ нападения на сѣвернитѣ народи, славяни, българи, авари и др. Освѣнъ нови кули и крѣпости, Юстинианъ възобновилъ и закрѣпилъ старитѣ. За възобновлението на крѣпоститѣ въ Срѣдиземна Дакия отъ Юстиниана Прокопи казва слѣдното: „(Императорътъ) като намѣри разпаднали отъ врѣмето крѣпостнитѣ стѣни на Сердика и Нишъ, а още и на Германа и Пауталия, въздигна ги, да могатъ да противостоятъ на вражескитѣ нападения“.¹⁾ А че това извѣстие засѣга и хисарлъшката крѣпостъ на Пауталия, личи отъ разкритията при разкопкитѣ, отъ формата на постройкитѣ, отъ градежния материалъ и техниката, както и отдѣлнитѣ прѣдмети, намѣрени тамъ.

Прѣди разкопкитѣ не личеха никакви слѣди отъ крѣпостнитѣ стѣни, защото крѣпостъта отдавна е била съсипана, камънитѣ и тухлитѣ отъ нея разнесени и разхвърлени. Само на най-високото мѣсто, при бройка 5 (гледай плана на крѣпостъта, обр. 66) се виждаше купъ отъ съборени стѣни. Цѣлото равнище на Хисарлъка бѣ обрасло съ трѣва, храсте и дървета, главно черешови. Кюстендилската градска община залѣси Хисарлъка съ борчета, които сега образуватъ доста го-

¹⁾ Ἡ ἀλλὰ καὶ Σαρδικῆς καὶ Ναῦσουπόλεως, ἔτι μὲντοι Γερμανῆς τε καὶ Παυταλείας διεβρωγόντα τῇ χρόνῳ τὰ τεῖχη εὐρὴν οἰκοδομησάμενός τε ἔξιν τῇ ἀσφαλεῖ ἄμαχα τοῖς πολέμοις διεπράξατο εἶναι. Procopius, De aedif. Bonnae, 267--268.

лѣма и гжста гора. За да запазимъ гората, и ние трѣбваше да се ограничимъ при разкопкитѣ. Разкрихме главно основитѣ на крѣпостъта и на

Обр. 66. — Планъ на Кюстендилската крѣпостъ.

кулитѣ, както вървятъ по ржба на хисарлъшкото равнище; въ вжтрѣшността работихме при брой 30 на плана, защото тамъ нѣмаше гора; по-

ради скалистата почва, тамъ борчетата не бѣха се уловили и мѣстото бѣше повече голо. При брой 24 сжщо така разкопахме, защото отъ повѣхналитъ тамъ борчета личеше, че отдолу има градежъ, върху който не вирѣе дърво.

Отъ разкриването на основитъ се узна, че крѣпостъта е обгржшала цѣлата площъ на Хисарлъка и че отъ крѣпостната стѣна навънъ сж се спускали склоноветъ на хълма. Крѣпостъта, съобразно съ хисарлъшкото равнище, е прѣдставяла неправиленъ многожгълникъ, съ диаметръ въ дължина около 230 метра и въ ширина около 125 метра. На най-издаденитъ си жгли крѣпостъта е завършвала съ кржгли кули, четири на брой. Откъмъ по-достъпната си южна страна крѣпостъта е била засилена и съ други кули, а откъмъ сѣверната страна, надъ града, дѣто стръмнината е твърдѣ голѣма, има по-тънка стѣна безъ кули.

Съ стратегичното си мѣсто на върха на Хисарлъка и съ владѣещето си положение надъ града, крѣпостъта е била здравъ акрополъ на нѣкогашна Пауталия и по-късно на срѣдновѣковния Велбуждъ. Стѣнитъ на крѣпостъта сж дебели на южната страна срѣдно около 2 метра, а при бройки 1, 7, 8 на плана надминаватъ на ширъ и 2·5 метра. Иначе изобщо стѣнитъ иматъ дебелина 1·5—2 метра. Ако сждимъ по запазената основа на стѣпалата и частъ отъ послѣднитъ, по които се възлизало на крѣпостната стѣна (при брой 12), височината на крѣпостъта трѣбва да е била 6—8 м. По своята форма изобщо, по своитъ отбранителни разчленения въ кржгли, четвъртити и остри изданки, крѣпостъта припада още на пръвъ погледъ къмъ старовизантийскитъ постройки отъ тоя родъ.

Вжтрѣ въ крѣпостъта бидоха разкрити основитъ на нѣколко сгради, едни отъ тѣхъ свързани непосредно съ крѣпостната стѣна и защита, други независими отъ стѣната, като напр. църквата и банята. Пълно разчистване на крѣпостната площъ не бѣ възможно поради боровата гора, изсичането на която не бѣ позволено.

Общиятъ планъ на крѣпостъта е билъ обусловенъ, както видѣхме, отъ формата на площъта на Хисарлъка. Отъ гннкитъ на терена е зависѣла и формата и здравината на отдѣлнитъ части на крѣпостъта. Затова, откъмъ голѣмитъ стръмнини и откъмъ града, отдѣто крѣпостъта не е могла да бжде подъ силнитъ удари на враговетъ, стѣната изобщо е по-тънка и не е снабдена съ допълнителни отбранителни пристройки. Напротивъ, такива пристройки личатъ при най-достъпната частъ на крѣпостъта, при юго-западния жгълъ, дѣто извънкрѣпостниятъ те-

ренъ е почти еднакво високъ съ крѣпостния. На това мѣсто Хисарлъкътъ се споява съ единъ езикъ, спуснатъ отъ Осоговската планина. Тамъ само врагътъ е могълъ да пристѣпи до крѣпостната стѣна съ стѣнобойни машини и движещи се кули, съ цѣль да развали стѣната или да се прѣхвърли прѣзъ нея.

Градежниятъ материалъ на крѣпостната стѣна и на другитѣ вжтрѣшни постройки изобщо е еднакъвъ; по еднакъвъ начинъ е вървѣла и техниката на граденето. Материалътъ се състои отъ камъни, тухли, керамиди и хоросанъ.

Камъни. Камънитѣ сж били взети отъ непосредната околностъ, а може би изъ скалитѣ на Хисарлъка, които сж гнайсови. Камънитѣ сж ломени. Кжсоветѣ иматъ продълговата форма, съ най-обикновени размѣри въ дължина, 30—50 см. Зидоветѣ се издигатъ надъ скална основа. При слагането на камънитѣ се е гледало, щото гладката частъ на камъка да се постави съ лице навънъ въ стѣната. Вжтрѣ въ стѣната камънитѣ сж слагани внимателно споредъ формата си, а не сж били хвърляни безразборно и заливани съ хоросанъ. Тукъ-тамъ въ зидоветѣ личатъ и по-голѣми блокове камъни отъ гранитъ отъ различна форма и размѣри. Такива блокове сж поставени особено при вратитѣ на крѣпостъта като прагове. Има ги и въ самитѣ стѣни. Отъ нееднаквата форма на тия гранитни камъни (има и езически жертвеници, части отъ колони), отъ обдѣлването и профилуванитѣ части на нѣкои отъ тѣхъ явно се вижда, че тѣ сж били заети отъ по-стари, римски постройки и тукъ употребени, дѣ попадне, като градиво.

Тухли. Тѣ сж употребявани при жглитѣ на зидоветѣ, вратитѣ, сводоветѣ, било за да се даде по-правилно очертание, било за да се придаде по-голѣма здравина, защото тухленитѣ постройки сж по-крѣпки отъ постройкитѣ съ трошливъ ломенъ камъкъ. Тухли сж употребени и въ стѣнитѣ въ видъ на хоризонтални пояси. Поясътъ се състои на мѣста отъ по петъ реда напластени тухли, на дебелина 43 см., или другадѣ поясътъ е по-тънъкъ, отъ четири реда тухли, дебелина 34 см. При брой 7 на плана запазенитѣ каменни и тухлени пояси на стѣната се смѣняватъ така (ср. обр. 67):

IV камененъ поясъ	98 см.
III тухленъ поясъ	43 „
II камененъ поясъ	98 „
I доленъ поясъ тухли	34 „

Тия червени тухлени пояси служатъ отъ една страна за уреголиране на градежа при слагане на камънитѣ, отъ друга страна тѣ придаватъ извѣстна хубостъ на еднообразната иначе сива стѣна и ѝ служатъ като орнаментъ.

Формата на тухлитѣ е обикновено квадратна или приблизително квадратна, съ размѣри на странитѣ между 30 и 35—36 см. и дебелина 4 до 5 см. Това разнообразие на тухлената голѣмина се срѣща навредъ: въ единъ и сжщи зидъ, на едно мѣсто щесе срѣщнатъ тухли отъ различна голѣмина. Ето по-подробно размѣритѣ на тухлитѣ :

$30 \times 36 \times 4$ см.

$30 \times 36 \times 5$ „

$31 \times 35 \times 4$ „

$31 \times 35 \times 4$ „

$32 \times 32 \times 4.5$ „

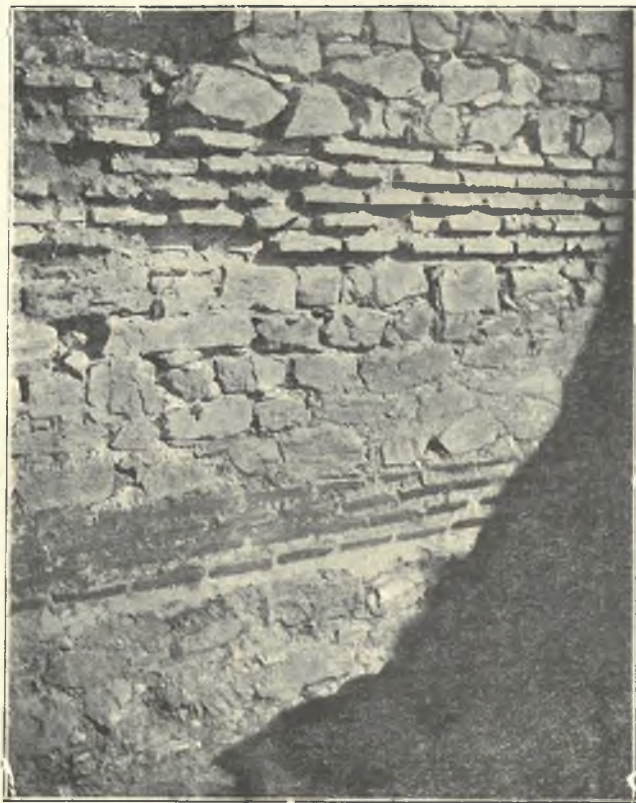
$32 \times 33 \times 4.5$ „

$32 \times 34 \times 4$ „

$33 \times 34 \times 4.5$ „

$34 \times 34 \times 4$ „

$35 \times 35 \times 4$ „

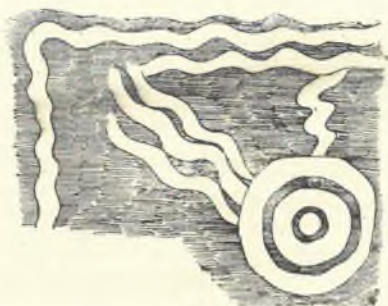
Обр 67.

Часть отъ стѣната на Кюстендилската крѣпость.

Подътъ на сградата при брой 15 бѣ постланъ съ грамадни тухли, съ размѣръ $62 \times 62 \times 9$ см.

На нѣкои тухли по едното лице има знакове, правени съ прѣсти, докато тухлата не е била още изпечена. Най-обикновени сж знаковетѣ диагонали, прокарани съ два или три прѣста между двата срѣщуположни върха. При други тухли орнаментътъ, правенъ съ прѣсти, е по-сложенъ. Така на една тухла, запазена въ фрагментъ, личи шарка съ кржгове въ срѣдата и рамка наоколо, свързана съ кржговетѣ (обр. 68^a). Нѣкои тухли иматъ изпжкнали шарки, като напр. на фрагмента въ обр. 68^b. На три

тухли сж запазени части отъ надписи. На единъ тухленъ кжсъ (30×15 см., деб. 4 см.), намѣренъ при брой 26 на плана, има гръцки надписъ, издълбанъ още прѣди печенето на тухлата, обр. 69. На другъ тухленъ кжсъ (17×7 см., деб. 4 см.) има частъ отъ латински надписъ, обр. 70. На трети тухленъ кжсъ (15×10 см., деб. 2·5 см.), намѣренъ

а

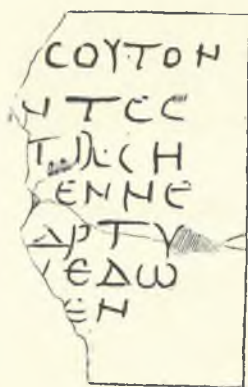

б

Обр. 68. — Фрагменти отъ тухли отъ Кюстендилската крѣпость

сжщо при брой 26 на плана, сж запазени само нѣколко букви, обр. 71. Въ срѣдата на нѣкои тухли има дупка, пробита още прѣди изпичането; дупкитѣ сж широки, колкото прѣстъ да се мушне. Такива десетина тухли се намѣриха въ крѣпостната стѣна при брой 8 и 9. Извѣстно е, че такива тухли сж бивали употребявани за вжтрѣшната облицовка на

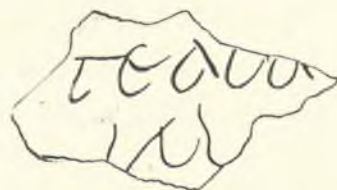
тухлени сводове. Прѣзъ дупката е бивалъ забиванъ голѣмъ желѣзенъ гвоздей, който е прониквалъ дълбоко въ свода. Това показва, че реченитѣ тухли сж попаднали тамъ или отъ ра-

Обр. 69. — Тухленъ надписъ отъ Кюстендилската крѣпость.

Обр. 70. — Тухленъ надписъ отъ Кюстендилската крѣпость.

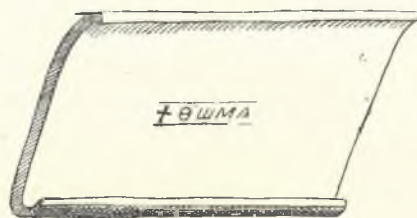

Обр. 71. — Тухленъ надписъ отъ Кюстендилската крѣпость.

ботилницата по погрѣшка заедно съ другитѣ, или пѣкъ тѣ произхождатъ отъ нѣкоя развалена сграда, която е имала облицованъ сводъ. Най-

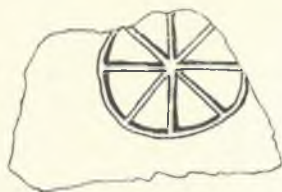
сетнѣ намѣриха се и такива тухли, по които сж отпечатани краката на домашни животни, котешки, кучешки, свински, кокоши — нѣщо, което се срѣща винаги не само по старитѣ тухли, но и по новитѣ, работени на ржка и сушени на слънце прѣди да се пекатъ въ пещъта.

Керамиди. Цѣли керамиди не се намѣриха, а само счупени. Отъ кжсоветѣ обаче личи, че керамидитѣ сж били отъ голѣми размѣри. Повърхнината имъ е слабо корубеста. На нѣкои кжсове сж запазени изпжкнали или вдлѣбнати знакове или думи. Така на 12 фрагмента корубести керамиди личи вдлѣбнатъ отпечатъкъ съ думата $\Theta\omega\mu\alpha$, прѣдхождана отъ кръстъ и обградена отгорѣ и отдолу съ по една линия

Обр. 72. — Керамида съ надписъ отъ Кюстендилската крѣпость.

(обр. 72). Широчината на керамидитѣ съ тоя знакъ е била 44 см., дебелината 2·5—3 см., а дължината не е запазена въ никой кжсъ. Знакътъ съ име $\Theta\omega\mu\alpha$ е дългъ 15 см., широкъ 3·7—4 см. Интересно е, че името не е било отпечатвано съ единъ печатъ; такива е имало нѣколко, затова и между нѣкои отъ 12-тѣ фрагмента съ това име има малки различия въ буквитѣ. На единъ керамиденъ фрагментъ $12 \times 7 \times 3\cdot5$ см. е запазенъ изпжкналъ орнаментъ, кржгъ съ диаметри, обр. 73.

Обр. 73.

Фрагментъ отъ керамида.

По-малки корубести керамиди, $50 \times 20 \times 2\cdot5$ см., се намѣриха сложени *in situ* при брой 13 на плана, при точицитѣ. Тѣ бѣха обърнати съ отвора на горѣ и сж служили за улей за чиста вода.

Хоросанъ. За спойка на градежния материалъ, камъни, тухли и керамиди, е билъ употребяванъ червеникавиятъ хоросанъ. Той е смѣшение отъ варъ, пѣськъ, кълцани тухли и вода. Червеникавия си цвѣтъ е получилъ отъ тухленитѣ зрънца. Съ тоя хоросанъ сж градили стѣнитѣ на крѣпостьта и изобщо по-крупнитѣ постройки; за по-слаби вжтрѣшни зидове сж употребявали хоросанъ отъ варъ и малко пѣськъ. Отъ другъ пѣкъ съставъ е билъ хоросанътъ, съ който сж измазвани вжтрѣшнитѣ стѣни на басейнитѣ, въ които е трѣбвало да се държи вода. Прѣди всичко той е стритъ и въ неговия съставъ влиза по-голѣмо количество

дребенъ пѣськъ отъ кълцани тухли, поради което има червенъ керамиденъ цвѣтъ. Той се употрѣбваше до ново врѣме въ кюстендилскитѣ бани за водопроводи на горещата вода, за мазилка на стѣни въ банитѣ и за малки басейни. Въ неговия съставъ влизаха, освѣнъ реченитѣ матери, още и кълцани на дребно калчища и, вмѣсто съ вода, тѣстото се замѣсваше съ дървено масло. Така получената мазилка биваше яка и неподатлива на разрушението отъ влагата и водата. Подобна червена мазилка се намѣри отвлтрѣ на басейнитѣ, при брой 28 на плана.

При тухлената зидария хоросанътъ е билъ слаганъ на пластове, малко по-дебели отколкото тухлитѣ, но въ никой случай хоросанътъ не е по-тънъкъ отъ тухлената дебелина. Фугитѣ обаче между тухлитѣ сж много малки, най-много до 1 см. При каменната зидария съ хоросанъ сж изпълвани страничнитѣ междини, а хоризонтално сж слагали тънъкъ пластъ хоросанъ, за да споява лицата на ломения камъкъ.

Части на крѣпостъта.

Водопроводъ. — Водата за крѣпостнитѣ обитатели се е добивала 1) отъ дълбоки кладенци, изкопавани втрѣ въ оградата на укрѣпеното мѣсто, 2) отъ водопроводи и 3) отъ дъждъ. Въ всѣки случай обаче въ крѣпостъта е имало голѣми басейни и врѣчви, които сж бивали пълни, та при прѣсичане на водопровода отъ противника или при липса на кладенчова или дъждовна вода, да има запасъ за по-дълго врѣме. Въ нашата крѣпостъ не се указаха слѣди отъ кладенецъ, но се откри часть отъ водопровода.

Водопроводътъ е билъ доведенъ откъмъ юго-западъ, ще рече откъмъ най-високото мѣсто, тамъ дѣто Хисарлъкътъ е свързанъ посрѣдствомъ една шия съ Осоговската планина. Гл. на плана брой 4. Прѣзъ турско врѣме градскитъ водопроводъ е вървѣлъ по сжщата посока и мѣсто, пъкъ и въ ново врѣме водоснабдяването на Кюстендилъ става по желѣзни трѣби, проведени по старинския воденъ пѣтъ.

За направата на срѣдновѣковния водопроводъ извънъ крѣпостъта сега не знаемъ нищо положително, защото стариятъ каналъ отъ глинени трѣби или отъ тухли е билъ възобновяванъ често прѣзъ врѣме на турското владичество. Знаемъ само за поддрѣжката на водопровода прѣзъ тая епоха. Турското прѣдание въ Кюстендилъ казва, че водопроводътъ отъ Осоговската планина (отъ върха Конецъ) за Кюстендилъ билъ направенъ отъ Сюлейманъ-паша, който съградилъ Чифте-баня и Имаретъ.

ската джамия, т. е. около 1489 г.¹⁾ Съ поддръжката на водопровода, както и на водитѣ изъ града, били задължени жителитѣ на с. Богословъ, прѣзъ чието село минава водата отъ Осогово за Кюстендилъ. Богословци били освободени отъ нѣкои данъци, но не имъ било позволено да развъждатъ свине, за да се не мърси и осквернява (за мохамеданитѣ) градската вода. Тѣзи селяни бѣха извѣстни съ името су-йолджи и т. е. водари, оправачи на „водния пжтъ“. Вѣроятно и прѣзъ срѣднитѣ вѣкове селянитѣ отъ Богословъ сж имали подобни задължения и права, които турцитѣ потвърдили, както това е станало съ други срѣдновѣковни институции и наредби.

Водопроводътъ е билъ насоченъ да влѣзе въ крѣпостъта между двѣтѣ тригълни кули (брой 3 и 5 на плана), по-близо до сѣверната отъ тѣхъ. При брой 4, въ жгъла между кулата брой 3 и крѣпостната стѣна, се откри четвъртитъ малъкъ басейнъ, изграденъ съ тухли, широкъ 70×70 см., дълбокъ 1 м. А току срѣщу басейна въ крѣпостната стѣна е оставенъ нароченъ четвъртитъ отворъ за водата, ограниченъ между тухли. Като мине стѣната, водопроводътъ веднага завива сѣверно и върви сѣ край стѣната, по посока на точкитѣ при брой 2, 1 на плана. Водопроводътъ прѣдставя четвъртита празнина, 10×10 см., включена между тухли. Въ жгъла при брой 1 водата отъ водопровода е била събирана, изподъ едно засводено прозорче, въ сждове или точена за разнасяне изъ крѣпостъта.

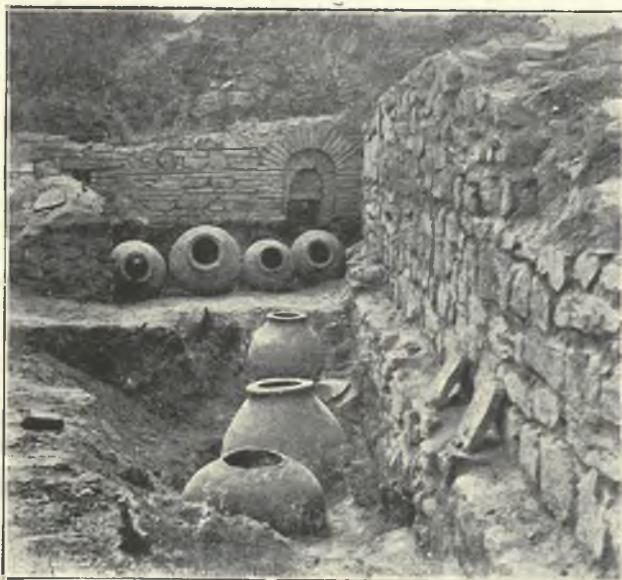
На сѣверъ отъ брой 1, сѣ край крѣпостната стѣна, на височина до проширения цокълъ на зида, бѣха наредени десетина голѣми връчви, купове. Устнитѣ имъ бѣха покрити съ кржгли захлупаци отъ камъкъ или отъ печена глина. Вжтрѣ едни бѣха праздни, други пълни съ чиста бѣла гасена варъ, която се бѣше втвърдила. Всичко това бѣ засипано съ прѣстъ, тухли и камъни, попадали отъ разрушената крѣпостъ. Въ обр. 74 е прѣдаденъ жгълътъ, брой 1 на плана, дѣто е билъ доведенъ водопроводътъ и дѣто прѣзъ прозорчето се е изливалъ. Нареденитѣ прѣдъ прозорчето връчви сж извадени отъ околността, а онѣзи на първия планъ на снимката сж *in situ*, едни полуразровени, а други се подаватъ неразкрити.

При брой 13 на плана, при точкитѣ, се намѣриха слѣди отъ водопроводъ съ корубести керамиди (вж. за тѣхъ по-горѣ, стр. 95). При брой 21, дѣто Хисарлъкътъ има наклонъ, прѣдъ самата крѣпостна стѣна,

¹⁾ Йор. Ивановъ, Сѣверна Македония, 163, 237.

е прокаранъ четвъртитъ каналъ за изтичане, включенъ между четири каменни плочи, съ отворъ 20×25 см.

Крѣпостни стѣни. — Хисарлъкътъ е скалиста издигнатина, съ единъ пластъ прѣстъ отгорѣ, на мѣста по-дълбокъ, на други по-плиткъ, споредъ извивкитѣ на мѣстото. Основитѣ на крѣпостната стѣна опиратъ на скалата. Отъ скалата до височината на земления пластъ основитѣ сж по-широки, а нагорѣ въ въздуха тѣ сж стѣснени малко. Това проширение на основитѣ не е еднакво навсѣкждѣ; на мѣста, напр. при

Обр. 74. — Врѣзчи изкопани край крѣпостъта.

брой 1 на сѣверъ, то достига до 30 см. навнѣ отъ обикновената ширина на горнята стѣна, друга-дѣ, напр. при брой 7—19, то мѣри 15 см. Извнѣ това основно проширение, стѣната достига на дебелина до 2·25 метра при брой 7—34, 7—9; откъмъ града стѣната е по-тънка, та срѣдно мѣри 1·50 м. дебелина, брой 34—23. Изобщо взето,

срѣдно стѣнитѣ сж дебели 2 метра. Крѣпостната стѣна и била срината до основи отдавна и материалитѣ отъ нея прѣснати. Само въ юго-западния жгълъ тя е запазена отчасти надъ основитѣ, особено между бройки 3—7, дѣто зидътъ стои на височина до 5 метра надъ равнището. Прѣди разкопкитѣ и това не личеше: речениятъ жгълъ прѣдставяше голѣма могила отъ развалини и едва слѣдъ разчистването се откриха зидове отъ крѣпостъта и кулитѣ. Зиждетѣ сж запазени на 1—2 метра и при брой 8, 10.

Колко високо се е издигала крѣпостната стѣна на разни мѣста, за това нѣмаме положителни данни. Естествено е, че откъмъ мжно-достѣпнитѣ крайща тя е била по-низка, както е била и по-тънка. Ако, срѣдно взето, византийскитѣ крѣпостни стѣни сж били високи 8—10 м., хисарлъшката стѣна не ще е надминавала такава височина, защото, при стрѣмнината на мѣстото, отбраната е могла да се задоволи и съ по-

низки стѣни. Нѣма съмнѣние, че лесноуязвимата частъ на крѣпостъта, около юго-западния жгълъ, при брой 1—9 на плана, е била заградена съ по-високи стѣни. За срѣдната височина на стѣната можемъ сѣди отчасти отъ стѣлбата, която е водѣла къмъ ходника на стѣната горѣ и чиито стѣпала отчасти сѣ запазени при брой 12. Тая стѣлба въ основата на стѣната държи на длъжъ 13·5 м., широка е 1 м., а стѣпалата, широки и високи по 30 см., ги има и отъ двѣтъ страни. Ако слѣдователно при горния си край стѣлбата е заврѣшвала съ площадка 1·50 м.,

Обр. 75. — Врата на Кюстендилската крѣпостъ.

отдѣто се е минавало на ходника, тогава височината на стѣлбата е била 5·40 м.; а стѣната, съ издадената частъ нагорѣ отъ стѣлбата (1 м.), безъ зжберитѣ, ще е била висока около 6·40 м. или заедно съ зжберитѣ около 8 м. Снимката обр. 75 показва началото на стѣпалата при крѣпостната врата брой 10.

Слѣди отъ подобни стѣпала има още на двѣ мѣста при крѣпостната стѣна, при брой 14 и 22. Тѣзи при брой 14 сѣ водили не на стѣната горѣ, а въ кулата брой 18, която е бранила входа на вратата брой 19. Сѣщо и вторитѣ стѣпала при 22 не сѣ качвали на стѣната, а само на съсѣдния контръ-фортъ. Така че реченитѣ стѣпала не могатъ послужи за опрѣдѣляне височината на крѣпостъта. Стѣпалата пѣкъ при

брой 33, отъ двѣтъ страни на стѣната, вѣроятно сж били свръзка съ нѣкоя скришна врата, по която сж се съобщавали отъ крѣпостъта съ града.

Скривалище въ крѣпостната стѣна. — Такива скривалища отвжтрѣ на крѣпостния зидъ е имало повече, но тукъ е запазено само едно, тамъ дѣто стѣната стои по-високо отъ равнището изобщо. Реченото скривалище се намира задъ трижгълната кула брой 5, буква а. То е една ниша, изградена вжтрѣ въ стѣната, отгорѣ засводена съ тухли; празното пространство е високо 3·73 м., а широко 2·28 м. Сводътъ е билъ разрушенъ отчасти къмъ края на срѣднитѣ вѣкове, за да се направи мѣсто за заднята стѣна на четирижгълната кула (брой 6), съградена за усилване на жгъла. Подобни ниши-скривалища има и въ солунската крѣпостъ; тѣ сж служили за заслонъ на стражата или за врѣмененъ складъ на мунициитѣ.¹⁾

Кржгли кули. — Теоретичитѣ на укрѣпяването въ римско и византийско врѣме прѣдпочитали кржглитѣ кули прѣдъ жглеститѣ. И единъ анонимъ отъ VI в., отъ което врѣме е и нашата крѣпостъ, изисква, щото кулитѣ „навънъ да бждатъ кржгли“.²⁾ Изобщо взето кулитѣ били издигани раздалечъ една отъ друга на по-малко отъ хвърлей съ стрѣла. На четиритѣ издадени жгла на нашата крѣпостъ сж били съградени кржгли кули, бройки 7, 20, 23, 24 на плана. Всичкитѣ тѣзи кули обаче сж били съборени до основитѣ, които сж каменни, та сега не знаемъ нищо за височината имъ и за градежния материалъ отъ основитѣ нагорѣ.

Основитѣ на кулата брой 7 иматъ външенъ диаметръ 6·40 м., а диаметрътъ на празннината вжтрѣ е 3·20 м., стѣната ѝ е дебела 1·60 м. Кулата брой 20 има сжщитѣ размѣри.

Отъ кулата брой 23 сж развалени и основитѣ, които сж надъ много стрѣмно мѣсто. Запазена е малка часть само тамъ, дѣто е била връзката между кулата и крѣпостнитѣ стѣни. Запазена е вратата, която съединява кулата съ двора на крѣпостъта, както това по-добрѣ личи при кула брой 34. Послѣдната кула е малко по-голѣма отъ другитѣ. Външниятъ ѝ диаметръ има 7·60 м., вжтрѣшниятъ 3·60 м., а стѣната е дебела 2 м. Входътъ отъ крѣпостния дворъ въ кулата е широкъ 90 см. Входътъ и жглитѣ, които се образуватъ при прѣсичането съ съсѣднитѣ кржгли стѣни, сж изградени съ тухли.

¹⁾ Срв. О Таfrali, Topographie de Thessalonique. Paris 1913, стр. 91.

²⁾ Пакъ тамъ, стр. 57.

Четвъртити кули. — Такива кули има три, брой 9, 18, 25. Тѣ сж издигнати при вратитѣ на крѣпостъта. При вратичката брой 8 нѣма кула, види се, защото тамъ входътъ се защищавалъ отъ близкостоящата кржгла кула брой 7. Кулитѣ 9 и 18 се съобщаватъ съ крѣпостния дворъ направо чрѣзъ врата; тѣ сж били прѣдзначени да охраняватъ главнитѣ врата на крѣпостъта, намиращи се въ лѣво отъ кулитѣ. Кулата брой 9 се издава навънъ отъ крѣпостния зидъ 4·50 метра; широка е 5·60 м., съ стѣни дебели 1·60 м. Кулата брой 18 е по-малка и стѣнитѣ ѝ сж по-тънки: широка е 5 м., издава се 3 м., а стѣнитѣ ѝ сж дебели 1·20 м. Тази кула не е имало нужда да бжде по-яка, защото съсѣдната врата е могла да се брани и отъ съсѣдната стѣна (19—20), счупена току при самата врата.

Малка кула (25) е била издигната надъ входа, що е съединявалъ крѣпостъта съ града. Било поради голѣмата стрѣмнина на Хисарлъка отъ тая страна, било поради това, че противникътъ отъ тамъ е могълъ да напада само като прѣвземе градската крѣпостъ, тая кула е била сравнително по-слаба. Тя се издава на вънъ 4·90 м., широка е 3·90 м., по-дългитѣ ѝ стѣни сж дебели по 80 см., а само стѣната къмъ стрѣмнината е 1·35 м.

Четвъртитата кула брой 6 е отъ по-ново врѣме. За нея ще се каже по-сетнѣ.

Трижгълни кули. — Тѣ се срѣщатъ по-рѣдко въ фортификационното дѣло, при всичко че се прѣпоръчватъ въ старитѣ ржководства за укрѣпленията, както напр. у Филона Византийски. Нашата крѣпостъ притежава двѣ такива кули, брой 3 и 5. Тѣ иматъ форма на равно-странни трижгълници, една отъ странитѣ на които е самата крѣпостна стѣна. Отстоятъ една отъ друга само на 9 метра при крѣпостната стѣна, а върховетѣ имъ на 19 метра единъ отъ други. Пъкъ и кржглата кула брой 7 е отдалечена отъ тѣхъ (отъ кула брой 3) само на 2 метра, тъй че тритѣ кули, бидейки една до друга, сж могли да отбраняватъ добръ най-достъпното и, слѣдователно, най-уязвимо мѣсто на крѣпостъта. Тамъ мѣстото е таквозъ, че машинитѣ, които мѣтали едри валуни, могли да се подведатъ само срѣщу трижгълнитѣ кули. Яко съградениятъ остъръ ржбъ на кулата трудно е попадалъ на ударъ; а обикновенно валунътъ е удрялъ странитѣ на кулата и отъ тамъ е падалъ долу или е отскачалъ отслабналъ къмъ стѣната на крѣпостъта.

Трижгълнитѣ кули се издаватъ съ страни по 10·50 м.; стѣнитѣ имъ сж дебели 1·50 м.

Врати. — Крѣпостъта е имала четири врати, брой 8, 10, 19, 25. Първата отъ тѣхъ (8) е запазена само при равнището си, широка е 1 м., съ гранитенъ доленъ прагъ и съ странични подпорни гранитни стълбове, взети отъ по-стари постройки. Какви съоръжения е имала вратата, сега не знаемъ.

Втората врата, брой 10 на плана, тука обр. 75, е запазена сравнително най-добрѣ. Тя е запазена на височина до 2 м.; широка е 2·20 м. отвжтрѣ, а навънъ при прага си тя е стѣснена съ два пиластра и тамъ е широка 1·40 м. Прагътъ, широкъ 60 см., е отъ обикновенъ твърдъ плочникъ. Пиластритѣ, както и прилежащитѣ до вратата стѣни на крѣпостъта, сж изградени само съ тухли и хоросанъ. На 1 м. високо отъ равнището, току задъ пиластритѣ, е оставена празнина (30 см.) въ стѣната; тамъ се е турялъ напрѣчния лостъ-гредъ, който да подпира по-яко затвореното крило на вратата. Не се намѣриха слѣди, по които да се сжи за самото крило на вратата и за начина, по който то е било закрѣпено. Както личи и отъ плана, тази врата е била охранявана отъ четвъртитата кула брой 9, която се е издигала непосредно въ десно отъ нея, а отъ лѣвата ѣ страна отвжтрѣ е била стѣлбата, по която се е качвало горѣ на крѣпостната стѣна. На обр. 75 се вижда вратата гледана отвжтрѣ съ прага, лѣвия си пиластъръ, дупката за лоста и частъ отъ стѣлбата.

Третията врата, брой 19 на плана, прилича на втората, но е помалка. Широка е отвжтрѣ 1·80 м., а при прага 1·10 м. Запазена е на височина 50 см. Градена е съ тухли. Тя е била охранявана отъ съседната кула брой 18 и отъ стѣната 19—20, която тъкмо при вратата се чупи и я прави мжно достпна за противника.

Четвъртата врата, брой 25 на плана, е била на сѣверната стѣна, откъмъ града. Куличката, която е охранявала вратата, е надъ послѣдната, тъй че е имало и втора врата на самата стѣна на кулата. Вратата на крѣпостния зидъ е широка 1 м., а вратата на кулата 75 см. Жглеститѣ части на вратитѣ и на кулата сж изградени отъ тухли. Вратитѣ и кулата бѣха запазени само при основитѣ си.

Сгради въ крѣпостъта.

Тамъ, дѣто бѣше възможно да се направятъ разкопки извънъ залѣсеното мѣсто на крѣпостъта, откриха се нѣколко части отъ постройки отвжтрѣ край крѣпостния зидъ 7—19, разкриха се основитѣ на една баня (брой 24), основитѣ на една църква (брой 30), единъ двоенъ басейнъ (брой 28) и др.

Зидоветѣ, открити край крѣпостната стѣна 7—19, както личи и на плана, припадатъ къмъ сгради, свързани съ живота на крѣпостъта. Градежниятъ материалъ е отъ ломенъ камѣкъ и хоросанъ, а на мѣста дори и калъ. Срѣдната дебелина на зидоветѣ е 60 см. Тѣзи зидове сж отдалечени отъ крѣпостъта на 3 метра срѣдно, тѣй че помежду имъ се образува една тѣсна уличка. Какво е било прѣкото назначение на тия сгради, не може да се установи, понеже останаха неразкрити. Нѣщо повече може да се каже само за една-двѣ отъ тѣхъ. Така, четвъртитото отдѣление срѣщу вратата брой 8 изглежда да е служило за коваonica. Тамъ се намѣри огнище съ вжглища, кжсове отъ желѣзо вече рѣждасяли, желѣзна згурия, частъ отъ малко каменно корито. Сградата брой 15 изглежда да е атриумъ на нѣкоя по-голѣма постройка, стояща сѣверно отъ него. Отъ атриума е запазена само една частъ съ вратата, която се съобщава съ дългия коридоръ-уличка, за която поменахме по-горѣ. Вратата е широка 2·50 м., а стѣнитѣ, които обграждатъ атриума, иматъ дебелина 60 см. Подътъ на атриума е постланъ съ голѣми тухли ($60 \times 60 \times 6$ см.). Ако сждимъ по квадратното мѣсто, което заемаха тухлитѣ (7×7 метра), трѣбва да приемемъ, че атриумътъ не е продължавалъ на сѣверъ и е ималъ квадратна форма. Въ атриума, квадратно разположени, на 3 метра една отъ друга, се намѣриха базитѣ на четири колони. Базитѣ сж гранитни, съ неиздържанъ стилъ, съ квадратна основа 40×40 см. Сжщо такава база се намѣри *in situ* и прѣдъ вратата.

Сградата брой 24 е служила за баня. Отъ нея сж останали основитѣ; само южнитѣ джговидни зидове бѣха запазени на 50 см. височина. На прѣвъ погледъ тая сграда изглежда като да е църквица, параклисъ, но при по-внимателно разглеждане се вижда, че тя още при граденето си е била прѣдначена за баня. Южнитѣ части на банята сж градени съ тухли (размѣри $30 \times 35 \times 4\cdot5$, $34 \times 35 \times 5$ см.) и червеникавъ хоросанъ. Между тухлитѣ сж слагани пластове хоросанъ на дебелина 5—6 см. Заднитѣ зидове сж каменни. Подъ равнището на банята дирихме мѣстото за отопление (*υποκαυστον*), но тамъ излѣзе здрава скала. Вѣроятно отоплителната стаичка е била откъмъ изтокъ. Тя ще се е съобщавала, по-горѣ надъ основитѣ, чрѣзъ отворъ въ стѣната на южнитѣ стаи, дѣто е отивалъ топълъ въздухъ или пара. Отъ отоплителното отдѣление излиза каналче за вода, широко 12 см.; каналчето е наклонено малко, за да може да се излива водата. Въ юго-източната стая е билъ прокаранъ чучуръ съ студена вода. За чучура е оставена

въ полукръжлата стѣна дупка, направена още при градене на сградата. Сѣверната стая е служила вѣроятно за събличане. Подъ западната стѣна на стаята за събличане се откри изкопано корито съ джговидно дѣно, широчина на устието въ диаметръ 1·30 м., дълбочина 50 см. Туй корито послѣ е било намѣрено непотрѣбно, та зидътъ е миналъ прѣзъ него. Затова пъкъ подобно корито (диам. 1·30 м.) е било издѣлбано въ скалата по на сѣверъ отъ първото. Въ жгъла, дѣто се чупи послѣдниятъ сѣверенъ зидъ, се намѣри кръгла каменна плоча (диам. 60 см.), служеща вѣроятно за база на стълбъ. Около сградата, отъ югъ и западъ, е направено четвъртито каналче отъ тухли.

Църквата (брой 30) се откри тъкмо тамъ, дѣто по-рано е стоялъ езическитъ храмъ и дѣто наблизо бѣха разхвърлени каменнитѣ надписи отъ прѣдхристиянско врѣме. Отъ църквата сж запазени само части отъ основитѣ. Южната стѣна стърчеше надъ основитѣ на 1·50 м. Отъ запазенитѣ основни стѣни личи, че църквата е ориентирана на изтокъ и е имала значителни размѣри. Тя е имала четирижгълна продълговата форма, дълга 29·50 м., широка 17 м., безъ апсидната изданка на десното крило. Апсидата, която има полукръгла форма, се издава навънъ отъ източната стѣна 4 метра. Стѣнитѣ сж дебели 80 см. Градежътъ е отъ ломени камъни, съ пояси отъ тухли. Въ десно отъ апсидата е имало врата широка 1·30 м. На долния гранитенъ прагъ на тая врата сж запазени отъ страни двѣ издѣлбани дупки, а това показва, че вратата е имала двѣ крила, които сж се отваряли съ въртене около двѣ оси, поставени въ реченитѣ дупки. Пространството между апсидата и юго-източния жгълъ на църквата, прѣдъ вратата, бѣше постлано съ тухли. Прилѣпеното въ десно крило има сжщо така вратичка къмъ изтокъ, но не и къмъ централната постройка. То е дълга 5·20 м., широко 3·30 м., стѣни дебели 60 см. Църквата има и нартексъ, както личи отъ запазената напрѣчна стѣна. Въ юго-източния жгълъ на църквата се намѣриха нѣколко гранитни блокове — плочи, които вѣроятно по-рано ще сж служили за подъ. Единъ отъ тѣзи камъни, часть отъ нѣкогашния жертвеникъ,¹⁾ стоеше побитъ при буква *a*, та можемъ прѣдполага, че е служилъ за база на колона и че на неговия редъ ще е имало и други бази и колони.

Всичко това ни дава право да приемемъ, че разкрититѣ основи сж отъ християнска църква, базиликална форма, съ полукръгла апсида и

¹⁾ На едното му лице е запазенъ края отъ надпись Δ ΕΥ(ΤΥ)ΧΩC.

сѣдалища; че тя е имала два реда колони и слѣдователно три кораба, а въ западната си часть нартексъ. Като имаме прѣдъ видъ, че крѣпостъта е била възобновена въ VI в. отъ Юстиниана и че въ градежния материалъ сж били употребени плочи и бази отъ езическата епоха, взети отъ езическия храмъ на сжщото мѣсто, трѣбва да приемемъ, че и църквата ще да е отъ VI в.

Басейни. — При брой 28 на плана сж открити два задни басейна. Съградени сж съ камѣкъ, хоросанъ и тухли по ржбоветѣ, а отвжтрѣ измазани съ яка мазилка керамиденъ цвѣтъ (срв. по-горѣ, стр. 95, 96). Двата басейна сж съсѣдни единъ на други, раздѣлени съ тънка стѣна, 20 см. На дълбочина бѣха запазени до 1·50 м. Басейнитѣ (празното) сж дълги 2·10 м., а широки единиятъ 1·20 м., другиятъ 1 м.

Отъ сѣверна страна и на двата басейна има пробита по една дупка за изтичане на водата. Въ дупкитѣ бѣха поставени дебелы оловени тржби, служещи за каналчета, шопки. Вода въ тѣзи басейни ще се е докарвала вѣроятно отъ главния водопроводъ, брой 4 на плана, отдѣто по естествения наклонъ тя е текла лесно.

Прѣдмети намѣрени въ крѣпостъта.

Освѣнъ прѣдметитѣ, свързани съ храмоветѣ и езичесвото, въ оградата на крѣпостъта се откриха и други прѣдмети, които припадатъ повече на срѣднитѣ вѣкове и иматъ отношение къмъ военния битъ и къмъ християнството. И тѣ сравнително сж малко на брой и сж случайни находки, тѣй като поради споменатитѣ по-горѣ причини не е и правено изчерпателно разкопване на хисарлъшкитѣ древности. Ето по редъ тѣзи прѣдмети, които сж отъ най-различенъ материалъ и отъ най-различно назначение.

1. — Бронзова пржчка, дълга 12 см., дебела 5 мм., увѣнчана съ птича фигурка (обр. 76). Прѣдставя миниатюренъ култовъ образъ на римското военно орлово знаме. Срв. подобния образъ на единъ римски надгробенъ паметникъ отъ I вѣкъ слѣдъ Хр. у R. Forger, Reallexikon, стр. 220.

2. — Часть отъ бѣлъ мряморенъ корнизъ, дължина 17 см., широчина на лицето 5·5 см., дебелина 7 см. Лицето е украсено съ

Обр. 76.
Бронзовъ
прѣдметъ
отъ кюстенд.
крѣпостъ.

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА - ШУМЕН

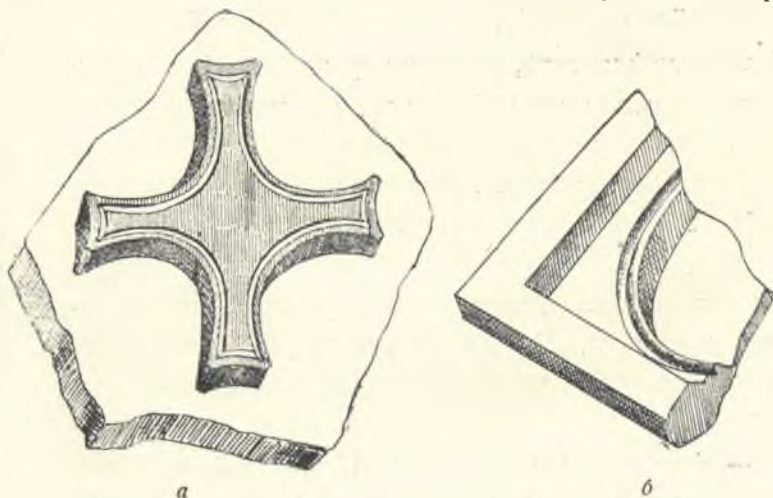
стилизувана лозница въ издълбанъ релефъ. Обр. 77. Намѣри се при кула брой 34.

3. — Часть отъ бѣла мряморна плоча, дебела 4-5 см., съ релефенъ кръстъ върху лицето ѝ, на височина 3 см. Кръстътъ е равнора-

Обр. 77. — Мряморенъ корнизъ отъ Кюстендилската крѣпость.

мененъ, гръцка форма, съ 16 см. дължина всѣко рамо; слѣдователно, кръстътъ е дълъгъ и широкъ по 32 см. Обр. 78 а. Тази плоча, както и слѣдниятъ фрагментъ, се намѣриха при брой 15 на общия планъ. Вѣроятно произхождатъ отъ кръстилницата (баптистериумъ) на храма.

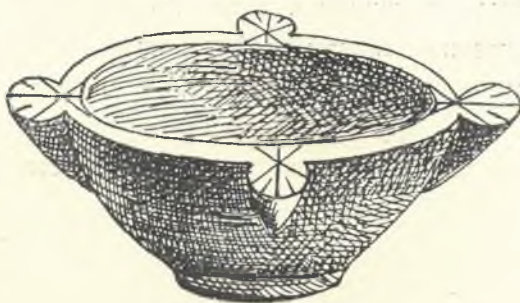
Обр. 78. — Мряморни плочи отъ Кюстендилската крѣпость.

4. — Часть отъ бѣла профилирана мряморна плоча, съ кръгло дъно, обградено въ квадратна рамка. Височина (дебелина) на плочата 11 см. Обр. 78 б. Намѣрена при по-горнята плоча.

5. — Сждъ отъ тъмносинъ мряморъ, въ форма на обикновена паница съ четири изданки на горнята периферия (обр. 79). Сждътъ

е високъ 5 см., диаметрътъ на дъното е 7 см., външниятъ диам. на отвора е 18 см., дебелина на стѣнитѣ 1 см. Намѣренъ при брой 15.

6. — Подобенъ сждъ отъ тъмносивъ сиенитъ, но съ по-голѣми размѣри, именно диаметрътъ на дъното е равенъ на 12 см., външенъ диам. на устието 33 см., височина на сжда 16.5 см., дебелина на стѣнитѣ 3.5 см. (обр. 80). Едната отъ четиритѣ изданки по периферията е издълбана като улей. Сждътъ е служилъ вѣроятно за кълцане или стриване въ него на зърнени или други храни, които сж бивали изсипвани по улейчето. На долното лице на дъното е издълбанъ кръстъ и гръцкитѣ букви Θ и Λ , обр 81. Тия знакове, ако не означаватъ друго нѣщо, може би да сж съкращение на името $\dagger \Theta \omega \mu \alpha$, което срѣщаме отпечатано на тухли и голѣми керамиди. Срв. за това стр. 95. Сждътъ е намѣренъ при брой 15 на плана.

Обр. 79.

Мряморенъ сждъ отъ Кюстендилската крѣпость.

Обр. 80.

Камененъ сждъ отъ Кюстендилската крѣпость.

Обр. 81.

Дъното на сжда обр. 80.

7. — Хромели. Части отъ каменни хромели (ржчни воденици) се намѣриха край вжтрѣшния зидъ, при брой 8 — 11 на плана. Тамъ се намѣри и горнята частъ на единъ по-голѣмъ хромелъ (диам. 75 см.), за движението на който ще е била потрѣбна повече отъ една ржка.

8. — Голѣми глинени врѣчви (кюпове). Голѣмитѣ глинени сждове, извѣстни тѣй добрѣ въ древнитѣ врѣмена и прѣзъ срѣднитѣ

вѣкове, не сж непознати у насъ и сега. Въ тѣхъ сж туряли вода или други течности, жито, други разни храни, а сжщо така и дрехи и скжпа покжщнина. Врѣчвитѣ сж били неотемлена принадлежностъ на старитѣ крѣпости, главно за пазене на вода. Слѣдъ освобождението на Кюстендилъ отъ турцитѣ, когато Хисарлъкътъ стана сравнително по-достъпенъ, мнозина иманяри ровѣха нощно врѣме изъ тамошнитѣ старини и най-често попадаха на празни или пълни съ прѣстъ врѣчви. Това подбуждаше и други иманяри да се ошастливятъ да откриятъ такива сждове „съ имане“, та въ скоро врѣме Хисарлъкътъ бѣше се обърналъ на

Обр. 82. — Глинена врѣчва отъ Кюстендилската крѣпостъ.

рударски рупи. Едва когато мѣстото се залѣси и властитѣ поставиха пазачи,¹⁾ тогава спрѣха и „първитѣ“ разкопки на Хисарлъка.

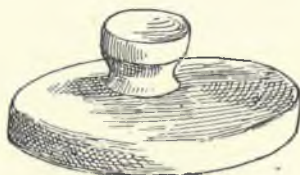
При разкопкитѣ ние открихме около 30 врѣчви. Тѣ иматъ разна голѣмина, като се почне отъ по-малкитѣ, които сж високи 60—70 см., та до голѣмитѣ, които достигатъ човѣшки ръстъ и повече. Най-голѣмата врѣчва е висока 175 см. (обр. 82). Тия сждове сж били правени отъ глина и изпечени до червено. Дъното имъ е обикновено заострено и завършва съ една масивна топка. Стѣнитѣ достигатъ на дебелина 3 см. Устието обикновено е покрито съ кржгла каменна или глинена плоча. Единъ отъ тѣзи глинени похлупаци (диам. 26 см., деб. 5 см.) има и

¹⁾ И пазачитѣ по едно врѣме се бѣха помамили да ровятъ и да дирятъ щастието си.

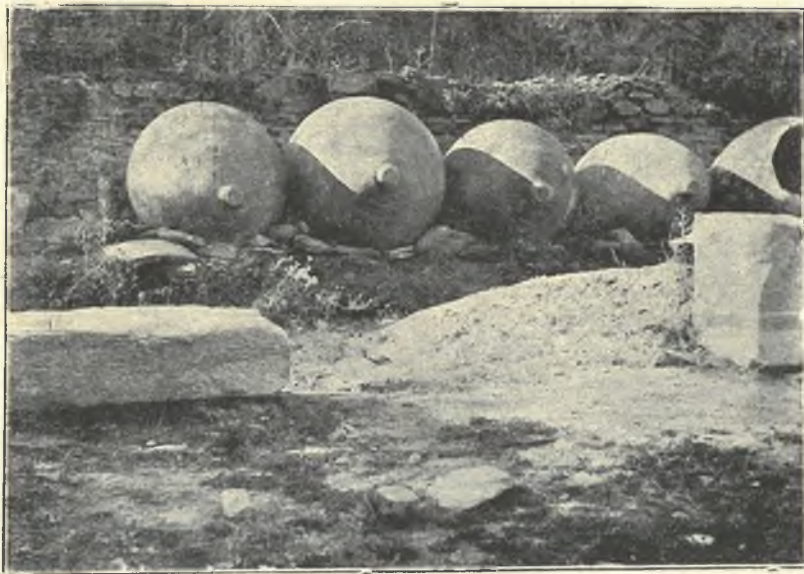
дръжка въ срѣдата (обр. 83). На устието на една счупена връчва се намѣри издълбанъ надписъ съ слѣднитѣ бѣлѣзи: + I O h.

Всички намѣрени връчви бѣха въ изправено, стояще положение, както сж били закрѣпени нѣкога, съ една-двѣ педи дъното въ здрава земя. Тѣ сж били нареждани обикновено край самитѣ крѣпостни стѣни отвжтрѣ, до крѣпостнитѣ врата или при водопровода. Така, отвжтрѣ при вратата брой 19 се намѣриха три връчви, задъ вратата брой 10, тъкмо при брой 11, се намѣриха двѣ връчви, задъ вратата брой 8 сжщо двѣ, задъ стѣната 8—9 се намѣриха нѣколко връчви прикрѣпени до изстѣпитѣ, а при брой 1, дѣто е прокаранъ водопроводътъ (4—2—1), бѣха наредени десетина връчви (обр. 74) и на други мѣста по една-двѣ.

Повечето връчви бѣха празни. Онѣзи, които нѣмаха похлупаци, бѣха изпълнени съ прѣстъ. Двѣ отъ връчвитѣ при брой 1 бѣха пълни съ гасена варь, която се бѣ втвърдила. Нѣма съмнѣние, варьта е била

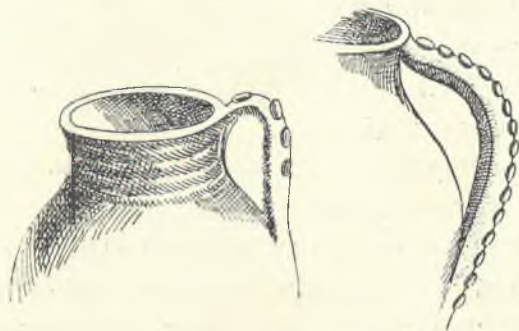
Обр. 83. — Похлупакъ отъ глинена връчва.

Обр. 84. — Глинени връчви отъ Кюстендилската крѣпостъ.

държана тамъ готова, за да бжде употребена при градежа на нѣкоя пробита или съборена при боя стѣна. Нѣкои отъ пълнитѣ съ прѣстъ връчви бѣха попукани и прѣзъ пукнатинитѣ бѣха се проврѣли коренитѣ на дървета или храсте. На обр. 84 имаме фотографическа снимка на нѣколко здрави връчви, наредени въ лежаще положение.

9. — Глинени гърнета, стомни и паници. Отъ тѣхъ не се намѣри ни едно здраво, а сѣ изпочупени. Гърнетата иматъ форма и голѣмина както сегашнитѣ. На нѣкои отъ тѣхъ дрѣжкитѣ сж украсени съ питки (обр. 85). Горнитѣ части на нѣкои стомнички прѣдставятъ глави на животни (обр. 86). Първиятъ образъ прилича на кучешка глава (деб на шията 4 см.), а вториятъ има остра муцуна, дълга шия и три

Обр. 85.

Глинени гърнета отъ Кюстендилската крѣпость.

израстъци (отчупени) като рога. Последната фигурка е дълга 9.5 см., дебела въ шията 3.5 см.

10. — Художествено значение иматъ нѣколко части отъ глинени паници отъ сръдновѣковенъ произходъ. И тѣ се намѣриха при брой 15 на плана, дѣто изобщо бидоха открити най-интереснитѣ прѣдмети. Тѣстото на глината е чисто, плѣтно, безъ зрънца. Едни отъ паницитѣ сж гледжосани отвредъ, а други само отъ вжтрѣшното лице. На единъ кжсъ отъ паница, вжтрѣшно лице, сж запазени двѣ цвѣтни фигури въ кржгли медалиони, а всичко сж били шестъ. Медалионитѣ иматъ диаметъръ 6.5 см. На фрагментъ отъ блюдо, което е имало 40 см. диаметъръ, е запазенъ цвѣтенъ растителенъ стилизуванъ орнаментъ. И двата фрагмента сж възпроизведени цвѣтно на таблица III.

11. — Прешлени и прашечни камъни. На разни мѣста изъ разкопкитѣ се намѣриха разнообразни прешлени (обр. 87). Едни сж отъ калъ, други отъ зеленикавъ или моравъ камъкъ, трети отъ изпечена глина. Сѣ така прѣснато се намѣриха и много обли и яйцевидни рѣчни камъчета, служещи за хвърляне съ прашка. Най-голѣмитѣ имаха 10 см. диаметъръ.

Обр. 86. — Фрагменти отъ глинени гърнета отъ Кюстендилската крѣпость.

12. — Прѣдмети отъ еленови рога се намѣриха два вида, едни служещи за дрѣжки, другитѣ съ неизвѣстно прѣдназначение. Дрѣжкитѣ

иматъ форма на цилиндри съ елипсоидни дъна. На една отъ странитѣ е направенъ прорѣзъ, дѣто се закрѣпвала металната дръжка на орж-дието. Лицето на дръжкитѣ е украсено съ геометрически врѣзанъ ор-наментъ, прави черти и кржгчета, както личи на обр. 88. Четиритѣ на-

Обр. 87. — Прешлени отъ Кюстендилската крѣпость.

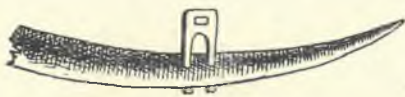
мѣрени дръжки иматъ слѣднитѣ размѣри: 1) височина 6·5 см., диам 3×2.5 см.; 2) вис. 6 см., диам. 2.5×3 см.; 3) вис. 4.5 см., диам. 2×2 см.; 4) вис. 5 см., диам. 2.5×2.5 см. Тия дръжки по своята форма и орнаменти се отнасятъ къмъ врѣмето на прѣселението на народитѣ и началото на срѣднитѣ вѣкове.

Обр. 88. — Дръжки отъ еленови рога отъ Кюстендилската крѣпость.

Намѣриха се и нѣколко фрагмента отъ върхове на еленови рога. Най-запазениятъ отъ тѣхъ има дължина 18 см., дебелина въ основата 3 см., срѣдня дебелина 2 см. Въ срѣдата му е закрѣпена желѣзна дръж-чица (обр. 89).

13. — Кжсове отъ стъклени сждове, силно окислени, се намѣриха особено въ прѣстѣта при църквата. Тѣ произхождаха отъ малки чашки, чиято пълна форма обаче не може да се възстанови. Повечето отъ тия стъкълца иматъ тънки стѣни до 1 мм.

Обр. 89. — Еленовъ рогъ отъ Кюстендилската крѣпость.

14. — Бронзово тегло (aequippondium) отъ кантаръ (libra) се намѣри при брой 12 на плана. То има височина 10 см., диам. на издутата частъ 6 см. (обр. 90).

15. — Части отъ бронзова лампа, дискъ и тройна верига. Понеже прѣдметътъ не е на ржка, за сега не даваме размѣритѣ и формата му.

16. — Глава на Медуза отъ жълта стъкло-янтарова материя, вѣроятно носена на медалионъ, чиято металическа обкова е паднала. Размѣри: голѣма ось на елипсовата основа 35 мм., малка ось — 28 мм. (обр. 91).

17. — Бронзова позлатена ампула (ampulla), въ диам. 3 см. При устието съ двѣ полуотчупени дрѣжки. Двѣтѣ лица гравирани (обр. 92). Служила за носене на миризми.

18. — Моливдовулъ на велбуждския епископъ Йоана, XI вѣкъ. Намѣренъ при брой 15 на плана. Диаметръ 28 мм. (обр. 93). Запазена е дупката, прокарана диагонално въ срѣдната на моливдовула, прѣзъ

Обр. 91. — Глава на Медуза отъ Кюстендилската крѣпость.

дѣто е минавала нишката, що е свързвала грамотата съ печата. На едната страна се намира изображение на св. Богородица въ цѣлъ ръстъ, съ вдигнати присъединени ржцѣ за молитва, на десно, и надписъ ΜΡ ΘΥ (μήτηρ Θεού), т. е. майка божия. Отъ другата страна се намира шесторедовъ грѣцки надписъ, срѣдно запазенъ. Най-слабо е запазенъ вториятъ редъ. Въ другитѣ редове надписътъ може да се прочете съ положителностъ и има научно значение:

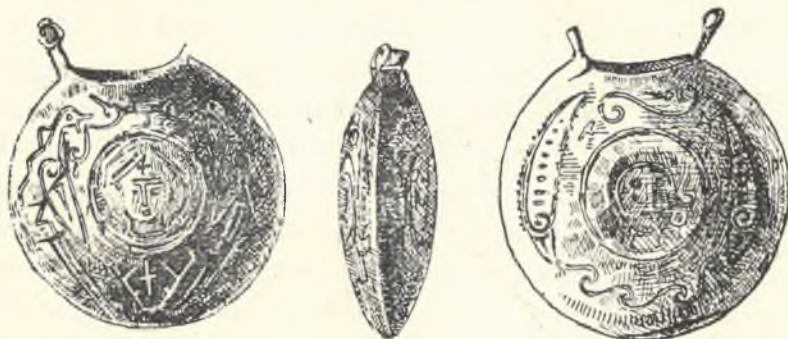
+
 СΚΕΠΟΙΣ ΙС
 . . . ΚϞ . . . Ι . . . Ϟ
 V ΠΑΡΘΕΝΕ RE
 ΛΕΡΟΥΣΔΙϞ ΠΟΙ
 ΜΕΝΑ ΙΩΑ
 ΝΝΗΝ

т. е. + Σκέποις . . . Παρθένε,
 Βελεβουσδίου ποιμένα Ἰωάννην.
 Закрилай . . . (Богородице) Дѣво, Велбуждския
 епископъ Йоана.

Обр. 90. — Бронзово тегло отъ Кюстендилската крѣпость.

По своята палеография (напр. R=В и др.) паметникътъ се отнася къмъ XI в., слѣдователно той е отъ врѣмето на византийската власть (XI—XII в.) надъ България, когато висшето духовенство на Охридската архиепи-

Обр. 92 — Бронзова позлатена ампула отъ Кюстендилската крѣпость (малко увеличена).

скопия, подъ която спадаше Велбуждъ, бѣше грѣцко или грѣцизирано. Така, отъ сжщия XI в. е познатъ и другъ велбуждски епископъ (*ἐπίσκοπος Велеβουσδίου*), именно Никифоръ, който се е подвизавалъ на грѣцкото литературно поле съ бесѣди и тълкувания на св. Ивана Златоуста.¹⁾ Моливдовулътъ показва, че прѣзъ XI в. името на нѣкогашната Пауталия било забравено отъ църковната традиция и замѣнено съ славянското Велбуждъ, което употребявали и византийцитѣ. Прѣзъ това приблизително врѣме името Велбуждъ (*Βελεβουσδιον*) срѣщаме и въ други два паметника, въ царь Самуиловата църква на о-въ Ахилъ (Прѣспа) и въ хрисовула на Василия Българоубиецъ отъ 1019 г. Освѣнъ това,

Обр. 93. — Моливдовулъ отъ Кюстендилската крѣпость.

находката на велбуждския печатъ именно въ Кюстендилъ иде да потвърди приетото по други свидѣтелства мнѣние, че сегашниятъ Кюстендилъ е срѣдновѣковниятъ Велбуждъ.

19. — Мѣдна посребрена плочка съ образъ и славянски надписъ. Плочката прѣдставя $\frac{1}{4}$ секторъ отъ кръгъ, съ радиусъ 4.5 см., хорда 6 см., дебелина 1 мм. (обр. 94). По всѣка вѣроятность, плочката е четвъртина отъ по-голѣмъ дискъ, на който е имало още изо-

¹⁾ Coletti, *Illyricum sacrum* VIII, 246.

бражения. На едното лице има човѣшки образъ съ надписъ, а наоколо орнаментъ въ форма на меандъръ. Линиитѣ сж били издѣлбани съ острие, може би когато плочката е била силно нажежена и по-мека. Този прѣдметъ се намѣри на дълбочина около 1.50 м., при брой 13—15 на плана

Обр. 94. — Мѣдна посребрена плочка отъ Кюстендилската крѣпость.

по прилѣга изобщо за епитетъ на божество или светецъ, отколкото за свѣтски човѣкъ. Освѣнъ това и образътъ не ще се отнася до видно свѣтско лице, защото ликътъ на знатно лице би билъ изобразенъ съ свѣтскитѣ му достоинствени знакове, шапка, оржие и пр. Слѣдователно, съ по-голѣмо право можемъ да допуснемъ, че въ случая имаме иконка на светецъ или божество, посочено като „милостиво“.

Разгледана обаче по-внимателно, фигурката съ нищо не ни напомня християнска иконка и особено византийско-българска. Не виждаме думитѣ *αγιος* или *свѣтъ*, които прѣдхождатъ имената и епитетитѣ на християнскитѣ светци и които се поставятъ въ лѣво отъ главата на изображението. Липсва и единствениятъ бѣлѣгъ за светителското достоинство на прѣдставеното лице — ореолътъ, който се явява въ християнската живопись вече въ IV в. Не личи нийдѣ и знакъ на кръстъ. По косата ликътъ изглежда да е мъжки; а обикновено шаблонната византийска живопись знае — съ малки изключения (св. Пантелеймонъ, св. Георги, св. Димитъръ и др.) — сѣ брадати светци. И стойката на светеца, съ разперени прѣсти, не е позната въ християнската живопись.

Около него се намѣриха римски и византийски монети, послѣднитѣ отъ врѣме на Юстина и Юстиниана.

Паметникътъ е интересенъ както по своя образъ, тъй и по надписа си. Вече самиятъ надписъ **МИЛОСТЕ...** отстранява мисълта, да се гледа на прѣдмета като на римска или византийска старина. На второ мѣсто, сжщата дума (милостивъ) улѣтва да се мисли, че тя

Обр. 95. — Каменна плоча съ рунско писмо отъ Микоринъ.

Ако е тъй, тогава иконката трѣбва да не е християнска и да има може би домашно славянско потекло и да прѣдставя нѣкое езическо божество. Азъ мисля, че това може да се допусне по слѣднитъ съображения:

а) Иконката не е нова вѣщь, а стара, намѣрена съ прѣдмети отъ началото на срѣднитъ вѣкове. За нейната старина говори и палеографията на надписа. Съкратителната пръчица-титла надъ **МИ** като права черта прѣдставя най-стария видъ такава титла въ византийско-българскитъ надписи и се срѣща въ най-стария български надписъ на царь Самуила отъ 993 г. Буквата **И** (=и), съ напрѣчна чертица въ срѣдата на бѣлѣга, а не по-горѣ, е твърдъ стариненъ признакъ, познатъ на паметниците отъ X—XI в., като Самуиловия надписъ, Варошкия надписъ отъ 996 г. Ундолскитъ листове отъ XI в. и др. Другитъ букви, ако и да не съдържатъ нѣщо особено характерно, сѣ пакъ не прѣдставятъ новъ типъ, а изобщо сж еднакви съ най-старинския видъ славянски букви, особено **л** и **с**. Лигатурата на **М** съ **И** не е била въ ходъ дори и въ най-старитъ български писмени паметници. Лигатурата **Т** и **К** се срѣща, ако и доста рѣдко.

б) Гръцкитъ букви сж били познати срѣдъ българитъ, прѣди още послѣднитъ да сж били кръстени. Каменнитъ надписи на българскитъ князе прѣди Бориса, както се знае, сж били писани съ гръцки букви. Черноризецъ Храбъръ (X в.) свидѣтельствува, че българскитъ славяни прѣди покръщането си, писали неуредено съ гръцки или латински букви славянската си рѣчь.

в) Българи езичници е имало и слѣдъ официалното покръщение на българския народъ. За тѣхъ поменаватъ Ив. Екзархъ и житието на Георгия Иверски. Докато Ив. Екзархъ укорява останалитъ и още не-просвѣтени свои сънародници погани словѣни въ X в., въ реченото житие изрично се твърди, че прѣзъ XI в. въ Родопитъ имало още езичници славяни, които се покланяли на мряморни кумири и имъ принасяли жертва.

г) Нашата иконка, по своя общъ видъ, по варварската си обработка и подробности, напомня съвсѣмъ нѣкои отъ извѣстнитъ до сега образи на божества у другитъ славянски народи. Такъвъ е напимѣръ образътъ на единъ отъ микоринскитъ старополски каменни паметници съ рунско писмо отъ езическо врѣме (обр. 95).¹⁾

¹⁾ Cp. Fr. Piekosiński, Kamienie mikorzyńskie. W Krakowie 1896. — Jan Leciejewski, Runy i runiczne pomniki słowiańskie. Lwów 1906, стр. 99.

На кратко речено, посоченитъ бѣлѣзи ни каратъ да приемемъ, че иконката прѣдставя славянско езическо божество и че по врѣме се отнася къмъ най-старитъ познати старобългарски паметници, ако не е и най-стариятъ отъ тѣхъ.

Датуване на крѣпостъта.

Нѣмаме изрични посочвания за врѣмето, когато е била издигната началната крѣпостъ на Хисарлъка. Възъ основа обаче на това, което се разкри при разкопкитъ, и отъ нѣкои косвени исторически данни можемъ да установимъ приблизително, че крѣпостъта е била съградена къмъ IV в., а при Юстиниана I (VI в.) е била поправена. Ето на кжсо тия данни:

1. Пауталийската монета съ образа на Хисарлъка, сѣчена при императоръ Каракала (196—217 г.) показва, че въ началото на III в. на Хисарлъка е имало езически храмъ, обкржженъ съ дървета, безъ крѣпостъ. Срв. образа на монетата, стр. 70.

2. Дълбоко въ основитъ на сѣверния зидъ на крѣпостъта сж употребени за градиво гранитни жертвеници, колони, счупени статуи и др., отъ които нѣкои съ надписи, всички взети отъ разрушения езически храмъ, който се е издигалъ до сжщата стѣна. Това е могло да стане при нахлуването на варваритъ и слѣдъ приемане на християнството въ Пауталийско, слѣдователно не по-рано отъ IV в.

3. При основитъ на крѣпостнитъ стѣни се намѣриха 48 римски монети, отъ които 12 неопрѣдѣлени. Отъ 36-тѣ опрѣдѣлени монети, 22 сж сѣ отъ IV в., а останалитъ малко монети сж отъ II и III в. Отъ старовизантийскитъ 16 монети, 12 сж сѣ отъ VI в., отъ Юстиниановата епоха.

4. Знае се, че прѣзъ IV в., поради нападенията на варварскитъ народи отъ сѣверъ, империята (при Юлиана) бѣ взела мѣрки за издигане на укрѣпления въ Македония, Илирикумъ и Пелопонесъ.¹⁾ Пауталия тогава е спадала въ Илирикумъ.

5. Техниката при граденето на основнитъ части, които сж запазени (зидъ, врата, жгли, ниши), наумява досжщъ техниката на частъта отъ солунската крѣпостъ, градена въ IV в., така наречената Хормиздова стѣна: слагане на ломени камъни, хоросанъ, пояси тухли, жглитъ само отъ тухли.²⁾

¹⁾ Scire satis est, cunctas Macedoniae, Illyrici, Peloponnesi civitates unis aut binis epistolis maximi imperator repentinam induisse novatis moenibus juventutem. Mamertinus, In gratiarum actione Juliano Augusto dicta, cap. 9, цит. у Tafel, De Thessalonica eju. 1894, fig. 1.

²⁾ Tafel, Topographie de Thessalonique, 73 et passim.

6. Историкътъ Прокопи свидѣтелствува, че Юстинианъ I възобновилъ западналитѣ отъ врѣмето крѣпостни стѣни (*διερρώγοντα τῇ χρόνῳ τὰ τεῖχη*) на Пауталия, за да могатъ да удържатъ на нападенията на варваритѣ.

7. На тухли отъ съборенитѣ крѣпостни стѣни (надъ основитѣ) личи печатъ съ кръстъ и името $\div$ ΘΩΜΑ. Тѣзи тухли ще да сж отъ втората Юстиниановска епоха на крѣпостното градене.

Крѣпостъта прѣзъ турското владичество.

Пауталийската и Велбуждска крѣпостъ на Хисарлъка, бидейки възобновявана и поправяна, доживѣла къмъ края на срѣднитѣ вѣкове и била съборена отъ турцитѣ прѣзъ XV в.

Послѣденъ християнски господаръ на Кюстендилъ е билъ Константинъ, владѣтель на сѣверна Македония. Негова столица билъ градътъ Кюстендилъ. Дворцитѣ му били на Хисарлъка, въ крѣпостъта. Константинъ билъ васалъ на турцитѣ и, като такъвъ, заедно съ Крали Марко, той падналъ прѣзъ 1394 г. въ боя на Равине (Влашко). Неговата областъ била позната като *земля Константинова* въ югославянскитѣ паметници, или прѣведено на турски Константин-или (ил=земя, областъ), отдѣто иде и сегашното име на Велбуждъ — Кюстендилъ.¹⁾ Крѣпостъта на Хисарлъка и до сега въ мѣстното народно прѣдание се нарича „Костадиново калѣ“, пѣкъ така говорятъ и писанитѣ документи отъ турско врѣме.

Слѣдъ смъртъта на Константина областъта минала въ рѣцѣтъ на неизвѣстенъ по име синъ или сродникъ на сжщия Константина. Прѣзъ първата четвъртъ на XV в. този васаленъ владѣтель се явява съ име *Исѹфъ* дръжателъ *земли Конъстанътиновѣ*. Името *Исѹфъ* подсѣща турското Юсуфъ и дава право да прѣдполагаме, че владѣтельтъ на сѣверна Македония, за да запази своята земя съ богатитѣ тогава Осоговски и Кратовски сребърни и златни рудници, билъ принуденъ да приеме мохамеданство. Така знае и кюстендилското турско прѣдание.²⁾ Въ началото на XV в., когато се подигнали междусобици въ турската държава и Баязидовитѣ синове воювали по между си, Исѹфъ, който билъ затворенъ въ тъмницата на Димотика, избѣгалъ, подигналъ възстание и прѣвзелъ своитѣ области и крѣпости (*своѣ власти и земліе*

1) За Константина и за неговата държава гл. подробно въ книгата ми Сѣверна Македония, стр. 110 сл

2) Срв. Сѣверна Македония, 140.

откъмштитъ и грады). Исуфъ участвувалъ въ Чамурлийския бой при Самоковъ (1413 г.) противъ султанъ Муса, познатъ въ пѣснитъ като Муса-Кеседжия. До кога по-сетнѣ Кюстендилскиятъ край е запазилъ извѣстни правдини, не знаемъ, но отъ турски документи се извѣстяваме, че прѣзъ втората четвъртъ на XV в. турцитъ трѣбвало да прѣвзематъ отново града Кюстендилъ. Турскиятъ пѣтешественикъ Евлия Челеби, въ своя много цѣненъ пѣтописъ изъ България, за това говори: „Най-напрѣдъ Кюстендилскиятъ край билъ завоеванъ отъ побѣдоносния Мурата. . . . По-сетнѣ неприятельтъ (българитъ) развалили договора и завзелъ отново тукашнитъ мѣста. Тогава Турханъ-заде¹⁾ съ своитъ червени соколи дошълъ въ града, прѣвзелъ го и съборилъ крѣпостъта.“²⁾ На името на сѣщия паша, покоритель на града, е била наречена и една отъ главнитъ махали въ Кюстендилъ — Турханъ-заде-махлеси, именувана така и прѣзъ XVII в.

И тъй, старинната крѣпостъ на Хисарлъка била съборена отъ турцитъ прѣзъ XV в., за да се отнеме възможността на българското население да дигне друго възстание и да се закрѣпи въ стрѣмната крѣпостъ. Прѣзъ втората половина на сѣщия вѣкъ, именно 1470 г., билъ съграденъ прочутиятъ Кадинъ-мостъ на Струма. Въ неговия градежъ влѣзли много камъни, извадени отъ Константиновото кале на Хисарлъка. Така знае мѣстното прѣдание. Единъ старъ камѣкъ съ надписъ и името *Παυταλία* (Кюстендилъ) и сега се вижда на Кадинъ-мостъ. То се потвърждава и отъ едно извѣстие на дубровнишкия пѣтникъ Маринъ Кабога отъ 1706 г., който за това казва: „Кюстендилъ е разположенъ въ подножието на старинския градъ на Константина, разрушенъ отъ турцитъ. . . На 15 августъ трѣгнахме отъ Кюстендилъ. . . Изъ пѣтя видѣхме единъ мостъ, съграденъ отъ рушевинитъ и материалитъ на горѣречения градъ на Константина.“³⁾

Прѣзъ първата половина на XVII в. Кюстендилъ се поменава отъ географа Хаджи-Калфа като градъ „безъ стѣни“. ⁴⁾ За хисарлъшката крѣпостъ той не говори. Евлия-Челеби, който спохождалъ Кюстендилъ нѣколко пѣти и най-сетнѣ прѣзъ 1660 г., говори за кюстендилска крѣпостъ (кюстендилъ-каляси). ⁵⁾ Най-сетнѣ за крѣпостъ въ Кюстендилъ прѣзъ това врѣме знаемъ отъ една интересна снимка отъ края на XVII в.,

¹⁾ Турханъ-паша като румелийски бейлеръ-бей дѣйствиува прѣзъ втората четвъртъ на XV вѣкъ.

²⁾ Евлия-Челеби, Сияхатъ-наме V, 566.

³⁾ Giornale del Nobile Marino di Marozza. С. Caboga. Споменик XXXIV, 222.

⁴⁾ Rumeli und Bosna, 87.

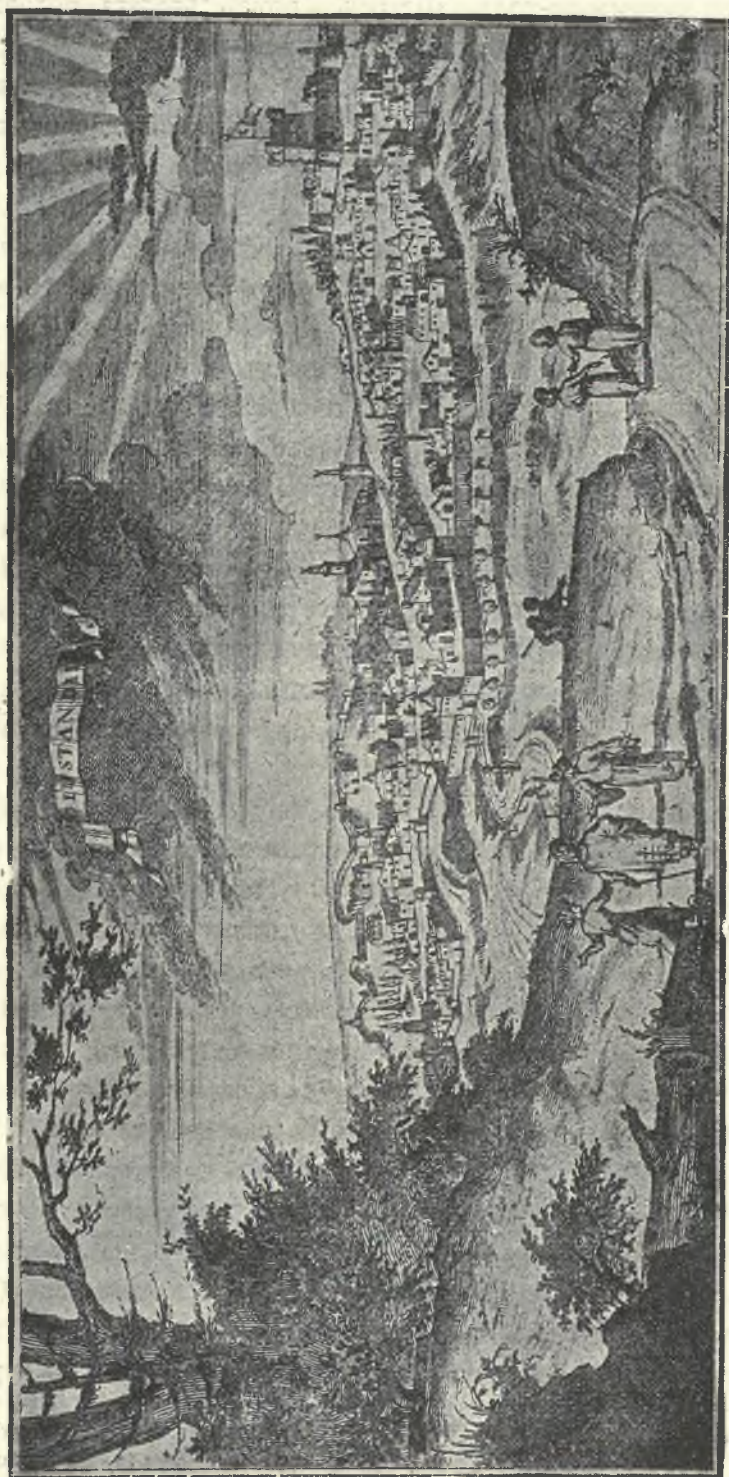
⁵⁾ Сияхатъ-наме V, 566.

за която ще кажемъ по-долѣ. Ще рече, прѣзъ втората половина на XVII в. Кюстендилъ се явява пакъ съ крѣпость.

При западка на турската държава и при несигурността дори отъ вжтрѣшни размирици, властта е била принудена да закѣрпи старитѣ кули и крѣпости или да издигне нови. Малката крѣпость въ съседната Крива-Паланка била съградена въ 1634 г. А въ Кюстендилъ е била съградена крѣпость около долния градъ, пѣкъ поправена е била и хисарлъшката. Това личи най-добрѣ отъ снимката на Кюстендилъ отъ края на XVII в., чертана на бакъръ и възпроизведена на книга. Тая рѣдка снимка, сега притежание на г. Ев. Ив. Гешевъ, е била чертана отъ Р. Негевуп, познатъ и по други подобни свои работи отъ края на XVII в.¹⁾ Чертежътъ ще да е билъ направенъ възъ основа на нѣкоя скица на пжтешественикъ. Снимката (бр. 96) е направена откъмъ сегашната кюстендилска гара. На прѣдния планъ стои широкъ пжтъ, по който се виждатъ турци, въ носия отъ онова врѣме, по-нататѣкъ е прѣдставена долината, по която тече кюстендилската рѣка Банщица, а задъ нея градъ Кюстендилъ, обиколенъ съ крѣпостни стѣни и кули. На най-задния, юженъ планъ на картината се извисява Хисарлъкътъ и на него друга крѣпость. Най-горѣ, въ въздуха, се развѣва лента съ надписъ Giustandil.

Тая турска крѣпость на Хисарлъка изглежда да е била издигната на основитѣ на старинската. Южното чупене на линията-не се познава на снимката; та планътъ на турската крѣпость изглежда да бжде четвероугъленъ. На тритѣ видими крайща се издигатъ кржгли кули, съединени съ стѣна, тѣй както било и при старинската крѣпость. На най-отдалечения юженъ край се издига голѣма четвъртита кула-донжонъ и на нея отгорѣ се развѣва знаме съ турски полумѣсець. Основитѣ и частъ отъ стѣнитѣ на тази кула сж запазени и сега. Тѣ сж нанесени на плана на крѣпостъта при брой 6. И по направа тая кула се различава отъ останалитѣ части на крѣпостъта: ломени камъни съ бѣлъ хоросанъ, немарливъ градежъ и безъ слагане на тухлени пояси. Тая кула, издигната на най-високото и уязвимо мѣсто на хисарлъшката крѣпость, може би да е била правена отъ князь Константина (въ прѣданието тя се нарича на негово име) и сетнѣ е била поправена и използвана отъ турцитѣ. Крѣпостнитѣ стѣни и кулитѣ сж съ зжбери, а на

¹⁾ Тия свѣдѣния дѣлжа на г. Е. W. Moes, директоръ на картинното отдѣленне въ държавния музей въ Амстердамъ. Господинъ Ев. Ив. Гешевъ отсѣлши съ готовность картината да бжде възпроизведена тукъ, за което му изказвамъ благодарность.

Обр. 96 — Изгледъ на Кюстендилъ споредъ гравюрата на Р. Нансвун (XVII вѣкъ).

кулитѣ личатѣ и бойници-мазгали. На източната и западна кули сж прибавени и по една будка-стражница. Вжтрѣ въ крѣпостѣта сж избразени нѣколко здания. Изглежда обаче новоиздигнатата турска крѣпостъ да е била слаба постройка и слѣдъ десетилѣтия да се е разпаднала, бидейки неподдържана. Твърдѣ е възможно и тя да е била изградена отъ керпичъ, каквато е била долната градска турска крѣпостъ,

Обр. 97. — Оброчна плочка на Зевса и Хера отъ Кюстендилъ.

запазена отчасти до срѣдата на XIX в. Часть отъ турската крѣпостъ на Хисарлъка е стояла до края на XVIII в. За нея споменава Феликсъ Божуръ, който билъ френски консулъ въ Солунъ по врѣме на революцията. Той казва: „Градътъ (Кюстендилъ) е съграденъ на планински склонъ. Надъ града се издига малка крѣпостъ (fortin), пъкъ и самиятъ той е заграденъ съ жбчата стѣна, по която стърчатъ кули, високи до 40 стѣпки и съ по три етажа заедно съ платформата, отдѣто

Нови български монети съ конници

Отъ Н. А. Мушмовъ

I. Монети отъ царь Константина Асѣня.

Още прѣзъ 1916 год. Ат. Кожухаровъ отъ Ст.-Загора ми изпрати една мѣдна монета съ надписъ *Костан Ис*, съ изображение на лицето конникъ на десно, а на opakото бюстъ на Христа. Понеже монетата не бѣше достатъчно ясна и главно не личеше монограмата ϕ , музеятъ отказа да я вземе за сбирката си. До колкото се простиратъ свѣдѣнията ми, тя сега се намира въ Пловдивската Народна Библиотека. Въ началото на 1917 г. покойниятъ полковникъ Ханджиевъ ми даде за прѣглеждане друга една подобна монета съ сжщия надписъ и съ слѣди отъ монограмата ϕ . Прѣзъ мѣсець декември с. г. при една справка въ отдѣла на византийскитѣ монети въ Народния Музей въ София намѣрихъ една монета на царь Константина отъ сжщия типъ и съ сжщия надписъ и съ значително по-добрѣ запазена монограма ϕ , която е характерна за българскитѣ монети. Тази монета, която се е считала за византийска и бѣ записана въ каталога на византийскитѣ монети подъ № 627, бѣше поставена въ неопрѣдѣленитѣ византийски монети отъ Никея, Тесалоникъ и Трапезунтъ. Нѣколко дена слѣдъ това откритие повторно отидохъ да прѣгледамъ византийската сбирка при музея и за моя голѣма радостъ съгледахъ друга монета отъ сжщия типъ, поставена при монетитѣ на Андроникъ I Комнинъ (?) и записана сжщо въ каталога на византийскитѣ монети подъ № 614. Върху тази монета още по-добрѣ личи монограмата ϕ .

Мисля нѣма да бѣде безинтересно, ако дамъ тукъ кратко описание на тѣзи двѣ монети:

1) Лице: Царь Константинъ облѣченъ въ мантия, която се развѣва задъ гърба му, по подобие на св. Георги, съ корона на главата, яхналъ на конь, прѣпуска на десно, въ десната си ржка държи двоенъ византийски кръстъ, и въ лѣвата — юздитѣ на коня. Въ полето въ лѣво при мантията надписъ *Костан*, а въ полето между главата на царя и

оная на коня, е прѣдставенъ сводътъ небесенъ съ крайщата надолѣ вмѣсто нагорѣ, както обикновено се прѣдставя по монетитѣ; надъ него слабо личатъ буквитѣ д н и доста добръ запазена монограма отъ буквитѣ црк. Цѣлиятъ надписъ гласи Костанди(нъ) царь.

Опако: Бюстъ на Христа и знацитѣ Іс—Хс, отъ които послѣдниятъ почти не личи по причина, че монетата на opakото е твърдѣ злѣ запазена. Монетата е мѣдна, плоска, диам. 27 мм., 3·50 гр. Обр. 98.

2) Лице: Сжщото изображение на царь Константина. Надписътъ гласи Костандин(ъ); двѣтъ послѣдни букви сж въ лигатура. Сжщиятъ знакъ за небесния сводъ и отгорѣ слѣди отъ надписъ и монограма отъ буквитѣ цр безъ к. Царьтъ държи обикновенъ, а не двоенъ кръстъ, както е при горния случай.

Обр. 98. — Мѣдна монета отъ царь Константина.

Обр. 99. — Мѣдна монета отъ царь Константина.

Опако: Глава на Исуса Христа съ ореолъ и отдолѣ знацитѣ Іс. Монетата е мѣдна, отъ значително по-добъръ стилъ, силно корубеста, диам. 27 мм., 3 82 гр. Обр. 99.

И четиритѣ монети, за които помѣнахъ по-горѣ, сж отъ различни печати, затова трѣбва да се прѣдполага, че монети отъ царь Константина съ конници трѣбва да има доста много, но до сега не сж издирени, като сж смѣтани за византийски. До скоро не бѣха извѣстни въобще монети отъ царь Константина. Първото съобщение за такива монети направихъ въ Извѣстия на Арх. Д-во VI стр. 62. Днесъ вече имаме на лице четири типа монети отъ този царь съ нѣколко вариации.

Навѣрно ще се откриятъ и сребърни монети отъ този царь, защото много е голѣма вѣроятността, и той да е сѣкълъ такива, като се има прѣдъ видъ, че той е царувалъ цѣли 19 години (1258—1277 г.) и освѣнъ това неговиятъ прѣдшественикъ Михаилъ II Асѣнь (1246—1257), който е царувалъ 11 години, както и неговиятъ наслѣдникъ Светославъ (1295—1322), сж сѣкли сребърни монети.

Отъ тѣзи монети на Константина става явно, че българскитѣ царе слѣдъ него, Светославъ, Михаилъ Шишманъ¹⁾ и Иванъ Александъръ (както ще видимъ по-долѣ) сж сѣкли монети, върху които царетѣ сж прѣдставени като конници по примѣра на царь Константина. По този случай важно е да се отбѣлѣжи фактътъ, че между византийскитѣ императори и българскитѣ царе, пръвъ царь Константинъ е сѣкълъ монети, върху които царьтъ е прѣдставенъ като конникъ, и много по-късно дохажда Мануель II Палеологъ (1391—1423), който пръвъ между византийскитѣ императори е прѣдставенъ на конь, придруженъ отъ светецъ.²⁾ Царь Михаилъ III Шишманъ е сѣкълъ монети съ двуглавъ орелъ,³⁾ но такива монети византийски и до днесъ не сж извѣстни, макаръ двуглавиятъ орелъ да е билъ гербъ на Византия. Ив. Шишманъ е сѣкълъ монети съ образъ на лъвъ, каквито византийскитѣ императори не сж сѣкли. Всички тѣзи обстоятелства показватъ, че българитѣ не винаги сж възприемали византийскитѣ образци, но сж работили и самостоятелно

II. Монета отъ царь Иванъ Александра.

На г-на Ат. Кожухаровъ, внимателенъ любител на българскитѣ старини, дължа пакъ книженъ отпечаткъ отъ обнародваната тукъ монета, за която г-нъ Кожухаровъ изказа мнѣние, че тя е на царь Иванъ Александра. На първо врѣме не можахъ да се рѣша да припиша тази монета на Ив. Александра поради особеността въ монограмата ѝ, обаче слѣдъ дълго проучване и слѣдъ като намѣрихъ друга аналогия, дойдохъ до убѣждението, че тя трѣбва да се отдаде на този царь. Ето описанието на тази интересна монета:

Лице: Царь Ив. Александъръ облѣченъ въ богато украсена дреха, на главата съ корона, яхналъ на конь, прѣпуска на десно, въ десната си ржка държи кръстъ, а въ лѣвата — юздата на коня. Въ полето въ лѣво подъ кръста монограмата ϕ въ негативна форма, въ полето въ десно при главата на царя четири топки поставени въ форма на кръстъ, а подъ коня три топки — въ форма на тригълникъ. Изображението е поставено въ зрънчестъ кръгъ, сега частично само запазенъ.

1) Ср. Мушмовъ, Античнитѣ монети № 7473—7477 и табл. LXIII 15; № 7479—7487 и табл. LXIII 17—19.

2) Ср. W. Wroth, Catalogue of the Imperial Byzantine coins 1908 стр. 638, 13—14 и табл. LXXVII 3 и 4.

3) Ср. Мушмовъ, Българскитѣ монети съ двуглавъ орелъ, Извѣстия III 81—87.

Опако: Извѣстната монограма на царъ Ив. Александра съ съвсѣмъ нова форма отъ буквитѣ *Илѣ* и съ прибавка на гръцката буква *ѧ*; монограмата се чете *Илѣѧидѣръ*. Тази форма на името на Ив. Александра се срѣща върху единъ камененъ надписъ, който се намира въ Народния Музей, както и върху писменнитѣ паметници на този царъ; върху монетитѣ, на менъ тя е извѣстна само върху означенитѣ тукъ два случая. Особеността на монограмата въ дадения случай се състои въ това, че буквата *л* не е продължение отъ буквата *д*, както е обикновено върху монетитѣ на този царъ, а буквата *л* е самостоятелна и само прилѣпена къмъ долната частъ на буквата *ѣ*. За да се образува буквата *л*, нарочно е притурена една хоризонтална линия къмъ горната частъ на буквата *ѣ*, тъй че разстоянието отъ тази хоризонтална линия до дѣто на чева буквата *д*, образува буквата *л*. Тѣкмо за тази цѣль краятъ на хоризонталната линия е снабденъ съ такава линийка, която придава изгледъ на буквата *т*. Праздното поле на монетата въ десно е украсено съ шестъ топки, отъ които 4 сж поставени въ форма на кръстъ. Монограмата е била въ зрънчестъ кръгъ, сега отчасти поврѣденъ; монетата е мѣдна, слабо корубеста, диам. 21 мм., намѣрена въ Месемврия, сега въ сбирката на Народния Музей. Обр. 100.

Обр. 100. — Мѣдна монета отъ царъ Иванъ Александра.

Обр. 101. — Мѣдна монета отъ царъ Иванъ Александра.

За сега тази монета е единствената извѣстна на менъ отъ този типъ

За подкрѣпа на мнѣнието си, че тази монета трѣбва да бжде на царъ Ив. Александра, прѣдставямъ тукъ другъ единъ екземпляръ съ приблизително аналогична монограма. Обр. 101. Тази монета бѣ притежание на покойния полковникъ Ханджиевъ, който ми даде отпечатъкъ отъ нея.

Monnaies bulgares représentant le roi à cheval. — I. Avant 1916, la science numismatique ne connaissait pas des monnaies frappées par le roi bulgare Constantin Assène (1258—1277). C'est après cette date que le Cabinet des médailles à Sofia s'est enrichi de quelques exemplaires de monnaies concaves de cuivre attribués à ce roi, classés en trois

types différents: le roi debout, le roi assis, le roi à cheval. Ce dernier type est conservé dans quatre variations (fig. 98 et 99). Il est à noter que la Bulgarie a devancé les Byzantins en ce qui concerne les monnaies portant le roi comme cavalier. Tandis que la numismatique bulgare inaugure ce type avec le roi Constantin Assène au XIIIe siècle et poursuit la tradition sur les monnaies des rois Svêtoslave (1295—1322), Michel Chichman (1323—1330) et Ivan Alexandre (1331—1371), chez les Byzantins ce type ne fait apparition que sous l'empereur Manuel II Paléologue (1391—1423).¹⁾

II. C'est dans ces dernières années aussi que le Cabinet de Médailles à Sofia a fait l'acquisition de l'unique exemplaire sur lequel le roi Ivan Alexandre est représenté comme cavalier (fig. 100).

N. A. Mouchmow.

¹⁾ W. Wroth, Catalogue of the Imperial Byzantine coins, II, p. 638, № 13—14, pl. LXXVII, 3 et 4.

Археологически вѣсти

Българското Археологическо Дружество. Вслѣдствие на войната, дѣйността на дружеството прѣзъ послѣднитѣ години бѣше твърдѣ ограничена. Общитѣ годишни събрания прѣзъ 1916 до 1918 год. не можаха да се състоятъ. Само настоятелството на дружеството е имало прѣзъ това врѣме нѣколко заседания, на които сж били разглеждани текущи въпроси. Едва на 16 ноември 1919 год. бѣ свикано общо събрание, на което настоятелството даде кратъкъ отчетъ за дѣйността на дружеството прѣзъ послѣднитѣ години. Прѣдъ видъ на това, че този отчетъ остана ненапечатанъ, нѣма да бжде излишно да се дадатъ тукъ кратки свѣдѣния за работитѣ, извършени отъ дружеството отъ 1915 год. насамъ.

Прѣзъ 1915 год. дружеството отпусна на г. В. Аврамовъ помощъ отъ 600 лева, за да проучи римския пѣтъ отъ София до Кюстендилъ и римскитѣ крайдунавски селища отъ Никополъ до устието на р. Янтра. И двѣтѣ тѣзи задачи г. Аврамовъ изпълни успѣшно. Той констатира, че по римския пѣтъ между София и Кюстендилъ е имало три голѣми селища, едно отъ които отговаря на града Елеа, и осемъ по-малки станции, чието мѣстоположение е могло да бжде установено. Сжщо и край Дунава г. Аврамовъ успѣлъ да открие редица римски селища, които по-рано не бѣха извѣстни, както и да установи точното мѣстоположение на нѣкои отъ извѣстнитѣ по-рано селища, като Сицибида, Утусъ, Лапидария, Секуриска, Димумъ и др.

На г. Р. Поповъ бѣха отпуснати на два пѣти 1000 лева (200 лева прѣзъ 1915 год. и 800 лева прѣзъ 1920 год.) за прѣдисторически изучвания въ Софийското поле. Прѣзъ врѣме на своитѣ

многократни обиколки г. Поповъ е открилъ нѣколко нови прѣдисторически селища и е обходилъ много могили, нѣкои отъ които не сж били нанесени до сега върху картитѣ. Както г. Аврамовъ, така и г. Поповъ ще обнародватъ резултатитѣ отъ своитѣ изучвания въ отдѣлни трудове.

Най-послѣ прѣзъ октомври 1920 год. дружеството отпусна на руския археологъ А. Грабаръ, който е на служба въ Народния музей, 205 лева, за да направи разкопки въ вжтрѣшността на Боянската църква при София. Цѣльта на тѣзи разкопки бѣ, да се установи, дали срѣдното отдѣление на църквата, въ което се намиратъ образитѣ на царъ Константина Тиха и на севастократора Калояна, е служило дѣйствително за гробница. При разкопкитѣ се указа, че това мѣсто е било разкопавано вече и по-рано, вслѣдствие на което здрави гробове не бѣха открити. Обаче бѣха намѣрени разхвърляни кости отъ нѣколко скелета, а така сжщо едно глинено гърне съ похлупакъ, украсенъ съ релефни орнаменти. Тѣзи находки потвърдяватъ напълно прѣдположението за сепулкралното прѣдназначение на църквата.

Прѣзъ послѣднитѣ години е държана отъ страна на дружеството само една сказка, уредена съвмѣстно съ Географското дружество на 1 февр. 1920 год., а именно отъ проф. Г. И. Кацаровъ върху Елинизъмътъ въ Тракия и Македония. Сказката е напечатана въ Годишника на Софийския Университетъ, томъ XIII—XIV.

На 14 ноември 1918 год., по инициативата на дружествения членъ г. Рашко Маджаровъ, бѣ свикано заседание на настоятелството, на което бѣ взе-

то рѣшение да се създаде особенъ „фондъ Българска история и археология“. Цѣльта на този фондъ се формулира въ смисълъ да подпомага всѣка дѣйностъ по изучаване археологията, историята, етнографията и географията на нашия народъ и на земитѣ, въ които живѣе или е живѣло нашето племе. Съ съдѣйствието на дружественитѣ членове г. г. П. Мутафчиевъ, Р. Поповъ и Н. Мушмовъ бѣ изработенъ уставътъ на фонда, който бѣ приетъ отъ настоятелството въ заседанието му на 17 януари 1919 год. и бѣ вече докладванъ на общото дружествено събрание на 16 ноември с. г. Въпрѣки голѣмата финансова криза и неблагоприятния моментъ за по-крупни пожертвувания, въ фонда постѣпиха вече значителни суми, тъй че на 26 октомври 1920 год. той възлизаше на 310479·80 лева. До тази дата въ фонда бѣха постѣпили отъ частни лица и учрѣждения слѣднитѣ суми: Рашко Маджаровъ 5000 лв., Крумъ Чапрашъковъ 10000 л., Ив. К. Калпазановъ 6000 л., Пенчо Семовъ 5000 л., Г. Д. Поповъ 5000 л., Ив. Буровъ 5000 л., Григоръ Василевъ 5000 л., Съединенитѣ тютюневи фабрики 20000 лева, Българска Банка 20000 л., Дружество Бѣло Море 7500 л., Българска Търговска Банка 7500 л., Банка Майеръ и Афталионъ 7500 л., чрѣзъ Ат. Кожухаровъ отъ Ст.-Загора 7000 л., Дупнишкото гражданство 5500 л., Група Обнова 50 л., учителството и офицерството въ Хасково 2506 л., Русенския гарнизонъ 3501·15 лева, Софийския гарнизонъ 44376·15 л., Варненския гарнизонъ 26927 лева, Търновския гарнизонъ 19295·80 л., Пловдивския гарнизонъ 18000 лева, Плѣвенския гарнизонъ 12590 20 лева, Шуменския гарнизонъ 9332 70 л., Кюстендилския гарнизонъ 5070·25 л., Кърджалийския гарнизонъ и учителството 4312 л., Вратчанския гарнизонъ 2103 л., Бѣлоградчишкия гарнизонъ 1050 л., Ямболския гарнизонъ 1000 л., Берковския гарнизонъ 800 л., Пашмаклийския гарнизонъ 1633 л., жителитѣ на с. Устово 837 л., учащата се младежъ въ с. Райково 811 л., Пернишкия гарнизонъ 489 л., Радомирския

гарнизонъ 774 л., Брѣзничкия гарнизонъ 3046 л., Разградския гарнизонъ 8864·80 л., първата военна инспекция 3540 л., Сливенския гарнизонъ 13954·25 лева, Софийската, Одринската, Струмишката и Плѣвенската окрѣжни постоянни комисии 6000 л., Свиленградската, Одринската и Михайловската общини 457·50 л.

На всички тѣзи учрѣждения и лица, а особено на българското офицерство, дружеството изказва най-голѣма благодарностъ за тѣхната щедра помощъ и за готовността, съ която тѣ се отзоваха, за да подкрѣпятъ инициативата на дружеството. Сжщо такава благодарностъ дължи дружеството на г. г. Рашко Маджаровъ, Григоръ Василевъ и полковникъ Н. Каблешковъ за тѣхното неуморно съдѣйствие при събирането на помощитѣ.

Сумитѣ, които дружеството е получило прѣзъ послѣднитѣ 6 години, и направенитѣ отъ него разходи сж отбѣлѣзани въ слѣдната таблица:

Години	приходъ	разходъ	излишѣкъ
1914	9649·40	6312·75	3336·65
1915	7262·40	6778 30	484·10
1916	7568·50	1531·32	6037 18
1917	9962 70	6849·20	3113 50
1918	8629—	4849 88 $\frac{1}{2}$	3779·12
1919	11549·80	1196·75	10353 05
всичко	54621·70	27518·20	27103·60

Главниятъ приходъ на дружеството се състоеше отъ помощта, която Министерството на Народното Просвѣщение отпускаше за издаване на дружественитѣ Извѣстия. За томъ IV (1914) отъ тѣзи Извѣстия бѣха изразходвани 9892·95 л., за томъ V (1915) — 6349·88 л., а за томъ VI (1916—1918) — 11925 10 л. Разходите за послѣдния томъ, които се покачиха твърдѣ много поради голѣмото посѣжпване на всички печатарски

работи, бѣха изплатени едва прѣзъ 1920 година, като се покриха отчасти съ излишъцитѣ отъ по-прѣдишнитѣ години.

Споредъ доклада на провѣрителитѣ отъ 15 октомври 1920 год. активътъ на дружеството на тази дата е възлизалъ на 116,643·18 л. Въ тази сума влиза и субсидията отъ 100,000 лева, която бѣ отпущната прѣзъ 1920 год. за уреждането на археологически институтъ.

Шестиятъ томъ отъ дружественитѣ „Извѣстия“ отдавна е отпечатанъ. Поради това обаче, че приготвенитѣ за него таблици още не могатъ да се получатъ отъ странство, неговото издаване ще се забави.

Въ дружествената библиотека постъпила прѣзъ послѣднитѣ петъ години 89 нови книги, тъй че тѣхното количество възлиза сега на 342 тома. Всички тѣзи книги сж получени въ замѣна на дружественитѣ издания.

Прѣзъ октомври 1920 год. дружеството броеше всичко 210 члена. Тѣхното количество се е увеличило слѣдователно прѣзъ послѣднитѣ петъ години съ 16 души.

Напослѣдкъ настоятелството на дружеството подигна наново въпроса за уреждането на археологически институтъ у насъ. На 19 февр. 1920 год. настоятелството отправи до Министерството на Народното Просвѣщение едно изложение по този въпросъ, като посочи цѣлитѣ на този институтъ и голѣмото значение, което той би ималъ за развитието на нашата родна наука изобщо и особено за изучаването на нашето минало. Министерството възприе съ голѣма благосклонностъ тази инициатива и се съгласи да се впише въ бюджета за уреждането и издържането на института годишна субсидия отъ 60000 лв., която въ послѣдствие бѣ увеличена отъ Народното Събрание на 100,000 лева. Като изказва своята благодарностъ за тази щедра помощъ, настоятелството на дружеството се надѣва, че Министерството на Народното Просвѣщение и Народното Прѣдставителство ще подкрѣпятъ и въ бъдаще съ всички срѣдства развитието на проектирания институтъ.

На 31 октомври 1920 год. бѣ свикано общо събрание на дружеството, на което се даде отчетъ за дѣйността на дружеството прѣзъ послѣднитѣ години и се подложи на разискване въпросътъ за създаването на археологически институтъ. Слѣдъ като всички говоривши се изказаха въ полза на този институтъ, избрана бѣ една комисиия, състояща се отъ професоритѣ Г. И. Кацаровъ, В. Златарски, Й. Ивановъ, А. Иширковъ, Б. Филовъ, В. Ганевъ и уредника на музея Р. Поповъ, която да изработи проектоустава за института.

На 21 ноември с. г. бѣ свикано второ събрание, което разгледа приготвения проектъ и го прие въ окончателна форма. Споредъ него Българското Археологическо Дружество прѣстава да сѣществува въ досегашния си видъ. То се прѣурежда съгласно наредбитѣ на новия уставъ, като се прѣименува въ Български Археологически Институтъ, който встѣпва въ всички права и задължения на дружеството. Вслѣдствие на това дружественитѣ „Извѣстия“ ще излизатъ вече за въ бъдаще като Извѣстия на Българския Археологически Институтъ.

Фрескитѣ въ църквата Св. Георги въ София. Както съобщихме на врѣмето (Извѣстия V стр. 209), още прѣзъ 1915 год. въ купола на църквата Св. Георги въ София, слѣдъ като бѣ отстранена турската мазилка, бѣха открити добри запазени фрески, които обаче тогава слабо личеха. Прѣзъ лѣтото 1920 год. управлението на Народния музей натовари художника М. Георгиевъ да почисти и препарира тѣзи фрески. Слѣдъ извършването на тази работа фрескитѣ се откриха много добри и по този начинъ ние се сдобиваме съ новъ твърдъ цѣненъ материалъ за историята на нашата църковна живопись. Въ купола на църквата се констатираха сега три пласта фрески. Първитѣ два пласта, които само отчасти се подаватъ подъ третия пластъ, иматъ гръцки надписи. Третиятъ (горниятъ) пластъ, който се указа отлично запазенъ, е съ български надписи. Въ

срѣдата на купола е прѣдставенъ въ медалионъ бюстътъ на Исуса Христа, поддържанъ отъ два ангела и обграденъ съ емблемитѣ на четиритѣ евангелисти. По-долѣ се намиратъ образитѣ на пророцитѣ въ цѣль рѣстъ. Фрескитѣ, които се намиратъ въ по-низкитѣ части на църквата, още не сж почистени и препарирани. Едва слѣдъ свършването на цѣлата работа ще бжде възможно да се изслѣдватъ по-подробно всички фрески, както и да се опрѣдѣли поточно датата, на която тѣ принадлежатъ.

Б. Ф.

Боянската църква. Прѣзъ лѣтото 1920 год. управлението на Народния музей прѣдприе наново нѣкои малки поправки въ Боянската църква за запазването на нейнитѣ фрески. Освѣнъ това всички фрески бѣха фотографирани отъ музейния фотографъ Георги Трайчевъ, тъй че наскоро ще може да се пристъпи къмъ отдавна проектираното издание на тази църква. За направенитѣ въ нея напоследъкъ разкопки гл. по-горѣ стр. 129.

Б. Ф.

Старинитѣ отъ Погановския манастиръ. Погановскиятъ манастиръ на последъкъ бѣше съвсѣмъ напуснатъ и повечето отъ църковнитѣ му принадлежности разнесени. Управлението на Народния музей бѣ разпоредило прѣзъ лѣтото 1920 год. да се фотографиратъ всички фрески, които, както е извѣстно, датиратъ отъ 1500 год., за да може по такъвъ начинъ да се направи достъпенъ на ученикѣ този извънредно важенъ за нашата църковна живопись материалъ. Сжщо и частъ отъ иконостаса на манастирската църква бѣ прѣнесена въ Народния музей, за да се запази отъ по-нататъшно унищожение.

Б. Ф.

Разкопки въ Търново. Прѣзъ лѣтото 1917 год., при изравняването на единъ дворъ задъ митрополитската църква въ Търново, сж били открити слу-

чайно основитѣ на стара църква. Управлението на Народния музей, което бѣ увѣдомено за тази находка, натовари учителя М. Московъ да разкопае откритата църква, която се намира на сжщото мѣсто, дѣто споредъ прѣданието едно врѣме се издигала църквата Св. Иванъ Рилски. Споредъ съобщението на г-на Московъ, откритата църква се състояла отъ четири отдѣления. Двѣтѣ западни отдѣления, които заедно иматъ дължина 6.50 м. и ширина 4 м., изглеждатъ да сж били пристроени въ по-късно врѣме. Въ юго-западния жгълъ на първото отъ тѣхъ сж намѣрени остатѣци отъ стълба, която е водѣла въоройтно въ камбанарията. Двѣтѣ източни отдѣления образуватъ първоначалната църква, която е била еднокорабна и е имала само едно прѣддверие. По планъ тази църква напомва слѣдователно църквата Св. Димитъръ въ сжщия градъ. Върху стѣнитѣ на новооткритата църква (само въ двѣтѣ източни отдѣления) сж запазени остатѣци отъ фрески съ български надписи. Фрескитѣ прѣдставятъ образитѣ на прави светци, отъ които сега личатъ само краката. Въ насипа сж намѣрени нѣколко монети, отъ които могатъ да се опрѣдѣлятъ една бронзова монета отъ Андроника II и Михаила IX (1282 — 1320), една полска сребърна монета отъ Сигизмунда II отъ 1507 год., друга една отъ 1567 год. и една неопрѣдѣлена старобългарска монета.

Б. Ф.

Разкопки въ Месемврия. Американскиятъ археологъ Тома Хуитморъ, който идва вече нѣколко пжти въ България и който се интересува твърдѣ много отъ старохристиянскитѣ паметници у насъ, прѣдприе прѣзъ мѣсець септември 1920 год. на свои срѣдства разкопки въ Месемврия, които се извършиха подъ непосредственото ръководство на Д-ръ Ив. Велковъ, уредникъ на Народния музей. Открита бѣ въ сѣверо-източната частъ на града, на самия морски брѣгъ, една голѣма трикорабна старохристиянска базилика, чиито стѣни

отчасти сж запазени на значителна височина. Сѣверниятъ зидъ на църквата е занесенъ цѣль отъ морето. Въ насипа бѣха намѣрени нѣколко фрагмента отъ мряморни плочи, украсени съ релефи, отъ които може да се заключи, че базиликата датира още отъ V или VI вѣкъ. Тя е вѣроятно по-стара отъ тѣй наречената, сега полуразрушена „стара митрополия“ въ сжщия градъ. Възможно е, старохристиянскитѣ архитектурни фрагменти, които сега сж прибрани въ църквата Св. Иванъ или пъкъ сж вградени въ нейнитѣ стѣни, да произхождатъ отъ новооткрытата църква. Въ нейния насипъ освѣнъ това бѣха намѣрени и нѣколко тухли съ печать $\text{†}\text{I}\text{O}\text{U}\text{S}\text{T}\text{I}\text{N}\text{I}\text{A}\text{N}\text{O}\text{B}\ \text{P}\text{I}\text{L}\text{O}\text{K}\text{H}\text{E}\text{T}\text{O}\text{U}$. Църквата и открититѣ въ нея материали ще бждатъ обнародвани подробно по-късно.

Б. Ф.

Разкопки при Витолище и Полчище, Мориховско. Прѣзъ 1917 год. учителътъ С. Стефановъ, който тогава вземаше участие въ войната като старши подофицеръ въ щаба на II тракийска дивизия, бѣ натоваренъ да произведе нѣкои археологически изучавания и разкопки въ околността на селата Витолище и Полчище. Отъ направенитѣ изучавания се установява, че при първото село е имало селище още въ прѣдисторическата епоха. Въ мѣстността Св. Петка г-нъ Стефановъ разкопалъ една могила, въ която намѣрилъ фрагменти отъ примитивни глинени сждове и полирани каменни орджия отъ неолитичната епоха. По-голѣмо значение е добило това селище прѣзъ римската епоха, както се вижда отъ многобройнитѣ паметници отъ тази епоха, намѣрени въ непосредствената околностъ на Витолище. Така, въ мѣстността Царевецъ (Грамадитѣ) били открити основитѣ на разрушени римски сгради и били намѣрени три релефа. Други два релефа били намѣрени въ мѣстността Царицина нива, а една мряморна статуя безъ глава произхождала отъ мѣстността Лачника. Единъ римски гробъ, обграденъ съ плочи, който съдържалъ само единъ скелетъ, билъ откритъ въ

мѣстността Змиовъ трънъ. Въ споменатата вече мѣстностъ Св. Петка била разкопана стара църква съ размѣри 8×12 м., въ чиито развалини, между другитѣ работи, билъ намѣренъ мряморенъ капителъ, украсенъ съ монограмата на Исуса Христа. Както показва тази находка, църквата принадлежи още на старохристиянската епоха. Въ нея били намѣрени и остатъци отъ фрески, които произхождатъ вѣроятно отъ много по-късно врѣме. Освѣнъ това южно отъ селото, въ мѣстността Урвичъ, били разкопани 6 християнски гроба, които съдържали около 50 скелета.

Сжщо и при село Полчище, въ мѣстността Садевитѣ, били намѣрени разни гаметници отъ римската епоха, а именно фрагменти отъ мряморни статуи, колони съ надписи, капители и др. На това мѣсто били открити и основитѣ на нѣкаква стара сграда съ значителни размѣри. Слѣдователно трѣба да се приеме, че римско селище е имало и при Полчище.

Споредъ мѣстното прѣдание потурчената Шишманова сестра Мара, която е била женена за султанъ Мурада, на стари години напуснала султанския дворецъ и се прѣселила да живѣе въ Мориховско, дѣто тя получила въ владѣние 29 чисто български села. Тя искала да се покалугери въ близкия манастиръ Св. Архангелъ при Прилѣпъ, обаче това не ѝ било позволено, понеже по-рано била приела мохамеданството. Както това прѣдание, така и открититѣ въ околността на Витолище старини показватъ, че това мѣсто е играло въ старо врѣме значителна роля.

Б. Ф.

Археологически бѣлѣжки за с. Геренъ (Пловдивско). Прѣзъ октомври 1919 год. бѣхъ по обиколка въ южна България и трѣбваше да посѣтя и село Геренъ, дѣто споредъ добити свѣдѣния билъ намѣренъ единъ камѣкъ съ надписъ и други плочи съ изображения. Самото село се намира на около 200 крачки отъ ж. п. станция Бѣлоземъ. Мѣстото, дѣто се изкопаватъ постоянно антични паметници, е извѣстно у селянитѣ подъ името

„Бахчалжка.“ То отстои южно отъ селото на около 2 клм. и заема едно пространство отъ ок. 200×200 крачки. По-рано мѣстото било обраснало съ гора, но сега дърветата сж изсечени и се виждатъ по всички направления голѣми ровове — мѣстата на зидове отъ стари постройки, камънитѣ на които сега сж повечето извадени. Самитѣ зидове, дѣто сж още запазени, сж дебели 0·85 м. и нѣкои отъ тѣхъ сж градени съ недѣлани камъни, споени съ хоросанъ, размѣсенъ съ трошени керамидки; повечето отъ зидоветѣ обаче сж безъ такъвъ примѣсъ.

Споредъ разказа на дѣдо Гоерги Николовъ отъ сѣщото село, въ турско врѣме билъ изкопанъ въ Бахчалжка единъ голѣмъ камѣкъ съ грѣцки надписъ, отъ който той разбралъ само думата Φιλῆππολις. Този камѣкъ билъ вграденъ въ училището, но послѣ изваденъ и изпратенъ въ София. Вѣроятно това е пѣтната колона отъ 238 год. сл. Хр., издадена у Kalinka, Antike Denkmäler in Bulgarien н° 57. Тогава билъ изкопанъ и единъ „желѣзенъ човѣкъ“, който билъ разтрошенъ още при намѣрването. У дѣдо Георги останала една рѣжка и частъ отъ лицето, но, като дошли руситѣ, той се похвалилъ съ тѣзи нѣща и тѣ ги прибрали и отнесли съ себе си.

Въ Бахчалжка билъ изровенъ и единъ надгробенъ мряморенъ паметникъ на Titus Valerius, поставенъ отъ неговия баща. Камѣкътъ е вис. 0·48 м., дългъ 0·70 м. и дебелъ 0·16 м. Прибрахъ го за Народния музей (инв. старов. отдѣлъ № 5886).

Отъ Димитъръ Петковъ прибрахъ една мряморна оброчна плочка, вис. ок. 0·18 м., съ изображение на троеличната Хеката. Тази плочка за жалость се изгуби заедно съ други прѣдмети въ влака по пѣтя за София. Отъ Петъръ Витановъ прибрахъ единъ фрагментъ отъ оброчна плочка съ изображение на Дионисова сцена (инв. старов. отдѣлъ № 5887). Отъ изображението сж запазени само краката на Диониса и двѣ мъжки фигури, които тъпчатъ грозде въ една бѣчва, отъ която изтича вино. На рамката подъ изображението има остатѣци отъ грѣцки надписъ.

Всички тѣзи прѣдмети били изкопани въ горѣспоменатата мѣстность. Между селянитѣ имало и монети, но такива не ми се показаха. Въ развалинитѣ намѣрихъ парчета отъ голѣми глинени купове, както и фрагменти отъ негледжосани сѣдове. Около тѣзи развалини може да се наброятъ до десетина могили отъ различна голѣмина. Право на западъ между могилитѣ може да се прослѣди на извѣстно разстояние по изваденитѣ камъни стария пѣтъ. Липсата на камъни въ близката околность застрашава и останалитѣ още зидове, а заедно съ тѣхъ и археологическитѣ цѣнности, които биха се намѣрили още вградени въ зидоветѣ.

Източно отъ селото на около 4 клм. се издига въ полето едно малко възвишение, извѣстно подъ името „Асарлѣжка“. Цѣлото това възвишение, което се спуска малко стрѣмно къмъ сѣверъ, е обсипано съ трошени камъни, антични тухли и керамиди. На ю. з. страна на градището, дѣто възвишението се спуска малко по-полегато, се виждатъ още старитѣ зидове отъ крѣпостъта, направени отъ недѣлани камъни и споени съ хоросанъ. Тамъ сж се виждали до скоро и каменни стѣпала, но сега сж изчезнали подъ ораната земя. Отъ сѣверната страна на градището право на западъ, на едно продължение отъ 180 крачки, води още старъ пѣтъ, направенъ отъ едри камъни, споени съ хоросанъ. Пѣтътъ е широкъ 3·80 м. Този пѣтъ и до сега се използва отъ населението при дѣждовно врѣме. Той взема отначало направление на западъ и слѣдъ това завива малко въ ю.-западна посока къмъ „Бахчалжка“. По сѣщото направление се виждатъ 3—4 могили. Тукъ трѣбва да се търси означената въ старитѣ карти mutatio Ragembole или Ragemvole, която Иричекъ поставя къмъ Папазли. Споредъ него пѣтътъ за Цариградъ се раздѣлялъ при с. Вѣтрень, дѣто въ римско врѣме имало силна крѣпость, на двѣ: единиятъ пѣтъ се отбивалъ по лѣвия брѣгъ на Марица, както сега, а другиятъ вървѣлъ по политѣ на Родопитѣ. Първиятъ пѣтъ се използвалъ прѣзъ лѣтото, а вториятъ прѣзъ зимата. Още

прѣзъ XIII в. пѣтницитъ прѣдпочитали да минаватъ по стария римски пѣтъ, който водѣлъ по лѣвия брѣгъ на Марица, минавалъ прѣзъ устието на Стрѣма, между селата Скуtareво и Рагошъ, край Маноле (mutatio Synota) и Геренъ. за Чирпанъ (гл. Шишмановъ, Стари пѣтувания прѣзъ България, Мсб. IV 351).

Ив. Велковъ

Находки въ Месемврия.

Покрай разкопкитѣ на голѣмата базилика въ Месемврия, които рѣководихъ прѣзъ мѣсець септември т. г. (гл. стр. 132, имахъ възможность да обиколя и самата околность на града, както и да събера нѣкои антични паметници. Поради това, че въ града много малко се строи, такива паметници рѣдко се намиратъ.

Ако се трѣгне по самия брѣгъ около града, на всѣка стѣпка се срѣщатъ фрагменти отъ антични сѣдове съ черенъ фирнисъ и червени фигури, части отъ тухли, както и фрагменти отъ по-голѣми глинени сѣдове безъ орнаменти. Подобни фрагменти особено много се срѣщатъ на източния и юго-западния край на града. Изглежда, че на това мѣсто трѣбва да е имало нѣкоя антична постройка. На дълбочина около 2—3 метра се виждатъ откъмъ морето цѣли слоеве отъ чирепи, части отъ тухли и керамиди, които дѣждѣтъ постоянно свлича въ морето. Тукъ намѣрихъ парчета на цѣлъ скифосъ съ черъ фирнисъ, както частъ отъ дръжка отъ глинена ваза въ форма на женска главичка.

Въ двора на Илия Дяковъ близо при крѣпостнитѣ врата се намиратъ основи на старинни постройки. Тукъ били намѣрени два фрагмента отъ глинена сима. Единтъ фрагментъ, строшенъ на двѣ, дългъ 0·30, вис. 0·14, дебелъ ок. 0·9 м., е украсенъ съ релефно изображение на човѣшка глава и палмети, а подъ него спираловидни релефни орнаменти (обр. 102). Другиятъ фрагментъ, дългъ около 0·13 м., вис. 0·8 м., дебелъ 0·9 м., е само съ релефно изображение на

меандъръ, въ който се намиратъ буквитѣ MI.

Два подобни фрагмента отъ сима, намѣрени пакъ тукъ, сж обнародвани въ Извѣстия IV, 1914 стр. 289. Си-

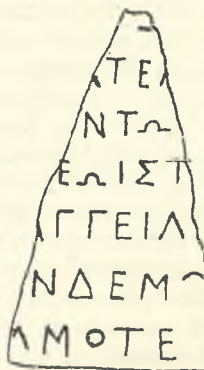

Обр. 102. — Глиненъ релефъ отъ Месемврия.

мата се откупи за Народния музей. Въ сѣщия дворъ видѣхъ фрагментъ отъ грѣцки надписъ, вис. 0·25 м., широкъ долѣ 0·12 м. и дебелъ 0·12 м. Височина на буквитѣ 0·025 м. (обр. 103).

Въ двора имало и другъ по-голѣмъ камѣкъ съ надписъ, но сега не си спомнятъ, кѣдѣ билъ заровенъ между многото натрупани камѣни.

У мѣстния свещеникъ се пази една мряморна статуйка на орелъ, съ разпе-

Обр. 103.

Грѣцки надписъ отъ Месемврия.

рени крила, вис. ок. 0·35 м. Главата и едното крило сж отчупени.

Въ нартиката на новоразкопаната базилика въ единъ гробъ се намѣри надгробенъ камѣкъ съ грѣцки надписъ,

вис. 0·50 м., шир. 0·30 м., дебелъ 0·15 м. Надписътъ гласи:

Χρυσή | Ἀν[θε]στηρί(υ) | [γυ]γῆ.

Поради генетивното окончание о вмѣсто он надписътъ принадлежи къмъ края на V в. пр. Хр.

Между многото антични паметници, които се намѣрватъ въ Месемврия, въ двора на Атанасъ Костадиновъ била изкопана заедно съ много кости и една бронзова обкова отъ кръстъ съ разпятие и надписъ **ІСЪ—ХРИ**. Този кръстъ е отъ по-ново врѣме и заслужава внимание поради българския си надписъ. Той се откупи за сбиркитъ на сръдно-вѣковния отдѣлъ при Народния музей.

На около 2 клм. западно отъ града, между пѣсцитъ южно отъ кладенцитъ, дѣто се точи вода за пиене, край морето по направление на с. Равда, на едно протежение отъ 2—3 клм., цѣлото пространство е обсипано съ трошени камъни, парчета отъ тухли и фрагменти отъ антични глинени сѣдове. На нѣкои мѣста се забѣлзватъ и по-голѣми натрупвания отъ подобни фрагменти, между които се подаватъ и по-едри камъни. Въ тѣзи мѣста се намѣрватъ винаги антични монети, а особено подиръ духането на силенъ вѣтръ.

Не далечъ отъ тукъ, на самия морски брѣгъ, бѣ откритъ по-рано единъ двоенъ гробъ. Въ гроба бѣ намѣрена хубавата бронзова хидрия съ изображение на грабването на Орития отъ Бореасъ, сега въ Народния музей (Kazawow, Grabfund aus Mesembria, Athen. Mitteil. XXXVI, p. 308—316). Въ тѣзи мѣста именно трѣбва да се потърси стария некрополъ на града. Паметницитъ, които сж намѣрени случайно тукъ, както и свѣдѣнията на старитъ писатели за този градъ, ни вдъхватъ надежда, че при по голѣми систематични разкопки ще се доберемъ до значителни и цѣнни археологически материали.

Ив. Велковъ.

Една находка на византийски монети. Споредъ свѣдѣнията на г. Атанасъ Кожухаровъ, прѣдседател на Археологическото дружество въ Ст.-Заго-

ра, прѣзъ мѣсець мартъ 1920 год. при разораването на една нива за прѣобръщането ѝ въ лозе при с. Прѣславенъ (Гюрюджии), Ст.-Загорска околия, 10 клм. юго-източно отъ града, било изорано едно гърне съ мѣдни византийски монети отъ династията на първитъ шестима Комниновци (XI в.). На сжщото мѣсто били изровени и човѣшки кости отъ 4—5 трупа. Сѣверно отъ с. Прѣславенъ на около 15 клм. се намира с. Топракъ Хисаръ, дѣто билъ намѣренъ единъ оловенъ печатъ отъ византийския императоръ Исакъ II Ангелъ (1185—1195) г. Както монетитъ, тѣй и печатътъ сж прибрани и се съхраняватъ въ Ст.-Загорското Археологическо Дружество. Споредъ мнѣнието на г. Кожухаровъ, горнитъ находки сж останки отъ втората схватка между войскитъ на Ивана Севастократора, чича на Исака, и ония на Петра и Асѣня, която е станала въ Ст.-Загорската клисура прѣзъ 1190 год.

Н. Мушмовъ.

Дубровнишки и венециански находки въ Шуменъ. Прѣзъ лѣтото 1919 година, когато единъ отъ съсѣдитъ на Дѣвическата гимназия въ Шуменъ копалъ яма за гасене варъ по стрѣмнината на Черковния баиръ, намѣри единъ надгробенъ камѣкъ отъ варовникъ, дългъ 84 см., широкъ 32 см. и дебелъ 16 см. Отъ едната му страна е начертанъ обикновенъ кръстъ, който раздѣля лицето на камѣка на четири правоугълника, въ които има слѣдния надписъ съ хубави латински букви: ANT | VN1 | VIZ | A·PE | TRO | VI·V | MRE | BRAT | NA 16 | 52·A | SES | TRA | NA | 1656.

Въ сжщото врѣме, когато разкопавахъ градината прѣдъ Дѣвическата гимназия, намѣри се единъ оловенъ печатъ, тежкъ 32·5 грама, съ диаметръ 3·7 см., дебелъ 6 мм., къмъ опакото като кутийка. Въ срѣдата му има образъ на женска глава въ профилъ, украсена съ вѣнецъ. Околоврѣстъ е имало надписъ, на който голѣмата частъ е поврѣдена отъ рѣжда. Отъ запазенитъ букви ясно се чете . . . DORO·IN·VENEZIA T. . . Подъ самата фигура е запазена датата 1603.

Мѣстото, дѣто се намѣриха тѣзи паметници, и сега се нарича отъ стари граждани „Латински гробища.“ Сжщо има запазенъ споменъ за търговци-латинци, които населявали една махала край рѣката срѣщу Дюлгерската и Джамийска улици. Тѣ останали откъснати отъ митрополията си прѣзъ XVII в. и се слѣли съ мѣстното българско население. Търговскитѣ имъ кантори навѣрно сж се помѣщавали въ стария безистенъ, послѣ подновенъ отъ турцитѣ. Това здраво каменно здание, което се намира въ старата частъ на града, до Сантуръ баня, сега служи за воененъ складъ.

И в. Молловъ.

Надгробенъ надписъ отъ Арбанаси.

Въ Арбанаси, въ двора на Христовата църква, се намира една мряморна плоча, висока 1·98 м. и широка 73 см., съ слѣдния надгробенъ надписъ:

ΑΓΓΗ ΕΚ ΒΟΘΙΟΛΙΠΩΝ ΠΑΤΑΧΘΕΑ ΚΟΣΜΗ
 ΗΔΕ ΔΑΛΔΑΙΩΣ ΚΜΕΝ ΑΛΕΞΙΑΔΙΣ
 ΟΙ ΧΟΝΕΧΩ ΟΣΑ ΕΒΑΣ ΑΓΟΣ ΣΗΜΑ ΥΨ
 ΒΙΣ ΜΗ ΥΠΟ ΤΟΜΩΣΙΣ ΔΑΔΙΑΦΟΡΩΣ
 ΧΡΙΣΤΕ ΗΝΑΖ ΠΑΤΗΡΙΟΙΣΥ ΚΛΕΟΣ ΛΒΟΛΑΗ
 ΘΟΙΙΣ ΗΕ ΣΜΑΚΑΡΩ ΗΕ ΧΟΡΩ ΣΑ ΣΗΝ
 ΑΥΟΓ: ΕΣΤΕΜΒ: ΙΔ:

Надписътъ трѣбва да се чете така:
 Ἀγεῖν ἐκ βίοτοιο λιπὼν πάντ' ἀχθεα κόσμου

τῆδε παλαιστῆς κλησὶν Ἀλεξιάδης
 οἶκον ἔχων, ὅσα Ἐβας ἄγος, σῆμα ὕψος
 ἀπολέψας.

τοῖς μὲν ὑποτρομέων, τοῖς δ' ἀδιαφορῶν,
 Χριστὲ ἄναξ, πάτρη, μοί, σύ κλέος, ἔλθος.
 ἀλκή,

θοίης μ' ἐς μακάρων ἐν τε χοροστασίην.

ΑΥΟΓ: Σεπτέμβ. ΙΔ.

Каменодѣлецътъ направилъ слѣднитѣ грѣшки: въ 2-ия редъ написалъ собственото име съ ι вмѣсто η въ крайния слогъ; въ 3-ия редъ οἶκον вм. οἶκον, ἄγος вм. ἄγος и σῆμα вм. σῆμα; въ 7-ия редъ въ името на мѣсеца εοπ вм. σεπ.

Прѣводътъ на надписа гласи:

„Като прѣстанахъ да нося отъ живота всичкитѣ тяжести на свѣта, тукъ (лежа) борецъ, на име Алексиадисъ, имащъ кжща, като получихъ гроба, колкото (подобавя) поради грѣха на Ева, за едни (работи) треперящъ, други прѣнебръгващъ, Царю Христе, ти слава, щастие, сила за менъ и отечеството, дано да ме поставишъ въ кръга на блаженнитѣ.

1773 септември 14.

Христосъ носи Хомеровия епитетъ „царь“, както „царь Аполонъ“ и др. Обръщението е къмъ Христа, защото гробътъ е въ посветената нему църква.

Г-нъ Йорданъ п. Георгиевъ въ своята студия за село Арбанаси (Период. спис. XV, 1903 стр. 91) споменува този „интересенъ гробъ на нѣкой си Алексиадисъ“, но не ни прѣдава самия надписъ. И дѣйствително, този надписъ е твърдѣ интересенъ, защото е написанъ въ голѣмата си частъ на хомеровъ езикъ и е нареденъ въ пентаметъръ, който обана куца въ първата стжпка че

втория стихъ, въ четвъртата стжпка на третия стихъ и въ петата стжпка на петия стихъ.

Датата 1773 ни показва, че надписътъ произлиза отъ епохата на цвѣтущото положение на Арбанаси, тѣй като е извѣстно, че въ 1798 год. селото било нападнато и плячкосано отъ Кърджалиитѣ.

Изглежда, че въпросниятъ надгробенъ надписъ не е билъ написанъ въ селото Арбанаси, нито въ града Търново, защото споредъ свѣдѣнията, които ни даде г. Йорданъ п. Георгиевъ, въ онова врѣме

нѣмало нито въ Арбанаси, нито въ Търново добрѣ уредено гръцко училище, за да се намѣри ученъ човѣкъ, който да състави подобенъ надписъ. Макарь и да е извѣстно, че въ Арбанаси живѣяли търновскитѣ митрополити повече, отколкото въ Търново, както и тѣхнитѣ подвѣдомствени епископи, обаче знае се, че образованието на владицитѣ не е било солидно и класическо, за да могатъ да съставятъ подобенъ надписъ. Остава слѣдователно да потърсимъ произхода на надписа вѣнъ отъ България.

Като се вземе прѣдъ видъ, че между Арбанаси и Ромъния, както това се установява отъ извѣстни надписи, сж сѣществували тѣсни културни връзки, че прѣди гръцкото възстание (1821 г.) елинизмътъ е билъ доста силенъ въ ромънскитѣ градове и че въ Букурещъ е имало добрѣ уредено гръцко училище, то вѣроятно е, че отъ тамъ произлиза и въпросниятъ надписъ. Трѣбва слѣдователно да приемемъ, че Алексиадисъ е билъ нѣкой боляринъ отъ Ромъния, който се е поминалъ въ Арбанаси, отъ което село произхождало сѣмейството му. Сѣмейства съ гръцки имена още сѣществуватъ въ Ромъния (Ферикидъ, Илиадъ и пр.).

П. Чилевъ.

Антични находки отъ Гюешево.
На ю.-з. отъ Кюстендилъ, въ една хубава долина, наречена Каменечко поле, е разположена гара Гюешево.

Този кжтъ е билъ населенъ още отъ антично врѣме, както се вижда отъ намѣренитѣ тукъ напоследъкъ старини, които имахъ възможность да видя при едно посѣщение прѣзъ лѣтото 1915 г. Показанията на всички, които запитвахъ за тукашнитѣ старини, се схождаха; най-важно бѣше това, що ми разправи единъ селянинъ, който работилъ тогава въ прѣдприятието при постройката на гарата прѣзъ 1907—10 год. Намѣрени биле много работи: плочки, тухли, купчета, лампички, трѣби, монети и др., обаче това, което не било цѣнно и интересно за несвѣдушитѣ работници, като плочи и тухли, е било унищожавано и употребено за

насипа; това, което е привличало вниманието на инженеритѣ чужденци, е изчезнало безслѣдно, както напр. една крилата бронзова статуйка („златна“ споредъ работника) и много монети. Запазени сж само тия работи, които не сж могли да бждатъ унищожени или които на врѣме били укрити.

Прѣди всичко имахъ случай да видя два жертвеника, намѣрени на с.-и. отъ гарата единъ върху другъ. Единиятъ сега е въ полето задъ гарата. Той е четвъртитъ, отъ гранитъ, високъ 1·34 м., широкъ 0·48—0·60 м., дебелъ 0·42—0·53 м.; горѣ и долѣ профилуванъ; на горния край има кръгло отверстие съ диам. 0·10 м., дълбоко 0·08 м. Горната част е доста очукана, сжщо и долнитѣ два жгла. Повърхностьта на камъка е много извѣтрѣла, така че само слѣдъ по-дълго наблюдение намѣрихъ слаби слѣди отъ 7 реда гръцки надписъ.

До колкото може да се сжди отъ запазенитѣ редове, това е жертвеникъ, посвѣтенъ на Аполона отъ нѣкой си градски съвѣтникъ отъ колонията Дебелтъ. Ето и цѣлиятъ надписъ, възстановенъ, до колкото това е възможно:

· · · [ῥπα] τεύο[ντος]

Κυρίω Ἀπόλλωνι . .]

Κ. Αὐ[φ]ίδιο]

βουλευτῆς κο[λ]ωνε[ας]

Δεβέλτου εὐχῆν.

Другиятъ жертвеникъ е поставенъ въ градината до гарата; той сжщо е отъ гранитъ, четвъртитъ, горѣ и долѣ профилуванъ; високъ е приблизително (понеже долната част е малко заровена въ земята) 0·96 м., шир. 0·23—0·42 м., деб. 0·27—0·43 м. Въ горния край има четвъртито отверстие, широко 0·03 м., отъ което излиза права вдлъбнатина до края. Малко е очуканъ; никакви слѣди отъ надписъ не намѣрихъ.

На сжщото мѣсто, дѣто сж били изкопани жертвеницитѣ, видѣхъ голѣмо количество тухли, четвъртити и обли; изглежда, че тукъ е имало зидъ съ направление отъ сѣверъ къмъ югъ. До този зидъ е била намѣрена бронзовата

статуйка, за която споменахъ по-горѣ. Въ горнята часть на зида, 40 см. подъ почвата, ми показаха една тржба съ диаметъръ 0.11 м., стѣнитѣ дебели 2.5 см., а къмъ отвора 0.5 см.; подобни на тая (тя остана на мѣстото си) били и другитѣ, намѣрени по-рано. Работникътъ ме увѣряваше, че около сѣверния край на зида билъ намѣрилъ нѣщо като кладенецъ, съ кръгло отверстие, много дълбоко, запълнено съ чистъ пѣськъ. Малко по-нататкъ били намѣрени двѣ купчета съ монети. Съдържанието на едното отъ тѣхъ си раздѣлили двама отъ работниците; монетитѣ сега се пазятъ отъ вдовцата на единия, убитъ въ войната. Потърсихъ я и успѣхъ да я убѣдя да ми покаже своето „богатство“. Това бѣха 163 сребърни монети помалки отъ една 5 ст. монета, едни доста добръ запазени, други изтрити или счупени, но ясно бѣше, че тѣ сж еднакви. Монетитѣ сж отъ 313—265 год. пр. Хр., сѣчени въ града Histiaea, на сѣверния брѣгъ на о-въ Евбея.¹⁾ Видѣхъ и една мѣдна монета отъ Северина, жената на Аврелиана (270—275 год.), намѣрена сжщо въ Гюешево, голѣма колкото 20 ст.²⁾

Отъ тия случайни находки може да се направи заключение, че този хубавъ и така западналъ сега край е билъ едно врѣме оживенъ пунктъ на развита търговия съ най-отдалеченитѣ крайща на Балканския п-овъ; защото, ако монетитѣ сж били случайно донесени, то това прѣдположение не може да се направи за жертвеницитѣ и за зидоветѣ на неизвѣстната постройка. Мѣстността заслужавана на всѣки случай едно обстойно проучване въ археологическо отношение.

М. Бръчкова.

Мѣстоположението на гр. Истрось.
На едно полуостровче сѣверно отъ Кюстенджа, при с. Кара-Насуфъ, се на-

миратъ множество остатъци отъ антични постройки. Морскиятъ брѣгъ тукъ е билъ укрѣпенъ съ здрава стѣна, задана отъ четвъртити блокове съ размѣри отъ 0.50 до 1.50 м. Прибойната зона е силно разрушена отъ прибойнитѣ морски удари, като сж останали само дълбоко въ водата основитѣ отъ стѣната и тукъ тамъ части отъ самата стѣна на височина до 6 м. По мнѣнието на Jacobî, директоръ на Заалбургския музей, който е изучилъ старитѣ културни центрове край Черно море на самото мѣсто, тукъ се е намиралъ „знаменитиятъ градъ на Истрианцитѣ“ (Istros, Histros, Histria и Istria), заселенъ отъ милетчани още къмъ срѣдата на VIII в. пр. Христа. Така се разрѣшава въпросътъ за мѣстоположението на Истрось, и то на посоченото въ Певтингеровата карта мѣсто, на разстояние 320 стадии (40 римски мили) отъ стария градъ Tomi (Кюстенджа). За разкопкитѣ прѣдприети тукъ отъ ромжнитѣ прѣзъ 1914/1915 год. гл. Parvân, Annales de l'Acad. roumaine IIe série, t. XXXVIII и Bernhard, Zentralblatt der Bauverwaltung XXXVIII 1917, 557 сл.

Ж. Радевъ.

Археологически открития въ Македония. Въ списанието Südost (год. V, Berlin, August 1918 стр. 394) срѣщаме едно извлѣчение отъ рапорта, обнародванъ отъ английския професоръ Е. А. Gardner въ в. Times върху археологическитѣ изучавания, прѣдприети прѣзъ врѣме на войната отъ англо-френския експедиционенъ корпусъ въ Македония.

Спорѣдъ Gardner въ Македония се срѣщали многобройни могили, които били отъ два вида. Единитѣ имали конусовидна форма и покривали каменни гробници отъ елинистическата епоха, а другитѣ били или овални, или съ неправилна форма. Тѣзи послѣднитѣ произлизали обикновено отъ прѣдисторически селища и съдържали често пѣти по нѣколко културни напластявания. Въ най-долния пластъ често били констатираны слѣди отъ колове, забити въ блатистата почва. Освѣнъ това намирани били разни неолитични орждия отъ по-

¹⁾ Head, Historia numorum, 2-ро изд., стр. 364; ср. Mionnet, Description de médailles antiques, Suppl. IV стр. 65 no 101.

²⁾ Cohen, Description historique VI стр. 202 no 2.

лиранъ камъкъ и глинени сждове съ линейрни орнаменти, които се датиратъ около 3000 г. пр. Хр. Въ по горнитѣ пластове били открити слѣди отъ микенската култура отъ 1400 — 1200 год. пр. Хр., както и груби имитации на тесалийската керамика. Въ гробове отъ VIII и VII в. пр. Хр. били намѣрени златни и бронзови украшения съ гравирани орнаменти. Освѣнъ това намѣрени били една дълга игла за коса, гривни, ножове и копия отъ желѣзо, както и украшения отъ кехлибаръ, донесени въ-

други храни по цѣни много по-низки отъ цѣнитѣ, които тогава обикновено се вземали.

Б. Ф.

Вази отъ Шаплж-дере. Около 12 клм. западно отъ Макри, въ мѣстността Шаплж-дере, близо до морския брѣгъ, прѣзъ 1917 г. сж били открити гръцки гробове отъ V—IV в. пр. Хр.; намѣренитѣ въ тѣхъ прѣдмети отчасти сж били изпратени въ Народния музей, отчасти били прибрани отъ разни лица.

а б
Обр. 104. — Глинени вази отъ Шаплж-дере.

роятно отъ брѣговетѣ на Балтийското море. Стилътъ на тѣзи прѣдмети напоявалъ повече тѣ наречената халцатска култура и културата на централна Европа, отколкото паметницитѣ на тогавашна Гърция. Открити били и гробове отъ римската епоха. Въ единъ отъ тѣхъ билъ намѣренъ надписъ отъ времето на императора Хадриана, въ който се изтъквали заслугитѣ на нѣкой гражданинъ, които се състояли въ това, че прѣзъ време на голѣма оскъдица той доставялъ на солунскитѣ жители и на императорскитѣ войски вино, жито и

Прѣзъ сжщата година ние имаме възможность да изслѣдваме тоя некрополъ: открититѣ материали обнародвахме въ *Jahrbuch des deutschen arch. Instit. Anzeiger* 1918, Sp. 2—63. Отъ разнесенитѣ по частни лица вази въ музея на старозагорското археологическо дружество постъпили слѣднитѣ вази,¹⁾ които обнародваме тукъ като допълнение къмъ горѣказаната ни публикация:

¹⁾ Подарени на музея отъ П. Делирадевъ. Г нъ Ат. Кожухаровъ има добрината да прати вазитѣ въ София, за да бждатъ фотографирани.

1. Червенофигуренъ арибалъ, вис. 7·8 см., диам. на гърбуха 6·2 см., съ лъскавочеренъ лакъ; на прѣдната страна е избразена облѣчена жена, която бѣга въ десно. Обр. 104_а.

2. По-малъкъ арибалъ, вис. 5·8 см., диам. 5 см., отпрѣдъ женска глава въ лѣво, задъ нея бръшляновъ листъ. Обр. 104_б.

Обр. 105.

Лекитъ отъ Шаплж-дере.

3. Лекитъ съ малка дрѣжка, вис. 14·2 см., блѣдочервенъ, устието и основата му тъмнокафяни; върху рамото двѣ редици, първата прѣчици, втората лжчи; въ срѣдата на гърбуха бръшлянова лента, заградена отгорѣ и отдолъ съ рѣшетчестъ орнаментъ (кафяна боя). Обр. 105.

Г. И. Кацаровъ.

Стари градища и развалини въ южна Тракия. Макаръ да не съмъ археологъ и да не мога да направя нужната оцѣнка на всичко онова, което зная за съществуващите останки отъ

развалини въ южна Тракия, все пакъ чини ми се, бихъ направилъ скромна услуга на нашата история и археология, ако посоча мѣстата на тия старини, за да се иматъ прѣдъ видъ при научни обиколки. Материалътъ, който прѣдлагамъ, е черпанъ или непосредствено отъ лични наблюдения, или пъкъ наученъ отъ други, пакъ очевидци. Той е групиранъ споредъ долините на главните рѣки въ южна Тракия.

1. По течението на р. Кричимъ. Коритото на р. Кричимъ отъ с. Кричимъ до с. Дювлень е непроходимо. Сегашните и старите пѣтища водятъ по бърдата отъ двѣтѣ страни на рѣката и проникватъ въ недрата на Доспатитѣ. Ако се пѣтува по десния брѣгъ на рѣката и се трѣгне отъ Пловдивъ, минава се прѣзъ с. Тжмржшъ и се достига до с. Михалково, изгорѣло прѣзъ врѣме на балканската война. Въ околността на това село се намиратъ, освѣнъ мѣстности съ български и християнски имена, и такива, като „Каурскитѣ гробища“, т. е. християнски, „Черквата“, „Демиръ клисе“ и др. Отъ Михалково за с. Дювлень пѣтятъ най-напрѣдъ прѣкосва р. Кричимъ, послѣ се изкачва нагорѣ по ридоветѣ и се спуща въ Дювлень. На с.-изтокъ отъ това село, на мѣстото, дѣто се влива р. Вжча въ р. Дамж-дере, тъкмо до самото устие, се намиратъ развалини и разхвърляни камъни и това мѣсто населението нарича „Забралъ“ и „Разкрѣстъ“. Прѣданието говори, че на тая поляна е станало едно врѣме потурчването на християните отъ близките села. Всички ония, които сж се възпротивили на това, сж били посичани и хвърляни въ водитѣ на двѣтѣ рѣки. На пръвъ погледъ осѣяното съ камъни пространство прилича на гробища. Въ сжщностъ едва ли е такова, защото прѣзъ врѣме на войната капитанъ Спасовъ, началникъ на оставения въ Дювлень гарнизонъ, прави разкопки, но не откри слѣди отъ гробища. Колкото е било копано по-надълбоко, толкова повече сж били открити камъни, прилични на употребявани за зидъ. Отъ тукъ е прѣдположението, че на тая поляна е имало се-

лище, разсипано или изоставено въ далечното минало.

Отъ Дйовленъ нагорѣ се извива по планината трасираното въ турско врѣме шосе за Неврокопъ. Тръгнете ли по него и прѣхвърлите гърбицата на Хамамъ-баиръ, ще се спуснете надолъ въ с. Грохотно, въ една котловина на Триградската рѣка. Жителитѣ му сж отъ юрушко потекло, говорятъ турски размѣсено съ български, защото женитѣ имъ сж повечето помакини. Два часа по-нагорѣ отъ с. Грохотно, на десния брѣгъ на Триградската рѣка, лежи с. Гьовренъ. Срѣщу него, на лѣвия брѣгъ на рѣката, се намиратъ останкитѣ отъ изгорѣлата прѣзъ войната джамия и гробища. Прѣданието говори, че при турското завоеване тукъ пакъ се разиграла грозна трагедия съ българитѣ, прадѣди на днешнитѣ обитатели на тоя край. На тоя вторъ християнски жертвеникъ въ Дйовленско сж потурчени селата Мугла, Балабанъ, Триградъ, Кестенджикъ, Дишукъ-дере, Наипли (Попово) и др. Джамията се нарича „Айше-Джамиси“ — на името на потурчената и красива българка Айше. Тя била заведена въ Цариградъ и приета за султанска кадѣна. Нейниятъ завѣтъ билъ, да се поддържа за винаги тая джамия. И дѣйствително до войната ежегодно постѣпвали отъ Цариградъ суми за нейното поддържане.

По-нататкъ се достига прѣзъ село Балабанъ до планината „Гьозъ-тепе“ — „Врѣхъ очи.“ Гьозъ-тепе е знаменита мѣстность, за която говори и Ст. Захариевъ въ своитѣ записки. Когато посѣтихъ тия мѣста, бѣ зимно врѣме и не можахъ при всичкото ми желание да се изкача на тия Родопски „очи“. Цѣлото население въ тая околия счита Гьозъ-тепе за историческа мѣстность и светиня. Тамъ се намиратъ слѣди отъ старо сечище и крѣпость. Прѣданието говори, че въ сѣществувашитѣ едно врѣме тамъ палати трѣбва да сж живѣли „деспоти“. Населението сравнява тая дума съ турската „деспотъ“ и разбира, че тамъ сж живѣли владиици. По-правдоподобно е да се мисли, че Гьозъ-тепе е било седалище на нѣкой български

деспотъ отъ второто царство. Но има и друго. Гьозъ-тепе е врѣхъ, който е центъръ на обширенъ кржгозоръ и отъ него се виждатъ дори бѣлитѣ глави на Рила и Пиринъ. Това обстоятелство дава основание да се прѣдположи, че тамъ се е намирало капище отъ врѣмето на старитѣ тракийски обитатели на Родопитѣ, а именно на беситѣ. За находитѣ въ Гьозъ-тепе ето какво ми разправи покрѣстениятъ помакъ Христо Шафрановъ отъ Попово: „Чудни палати е имало на тия планини. Прѣди 15 години дохожда нарочно английскитъ консулъ отъ Цариградъ, който ходи да разгледа мѣстото. Той прави разкопки на нѣкои мѣста, събира прѣстъ и камъни, прави фотографически снимки, и си замина. Голѣма часть отъ върха е била заградена съ кале. Прѣдъ калето се намира много изкусна чешма. На калето се намиратъ голѣми врати, къмъ които води широкъ пжтъ, постланъ съ каменни плочи. Между нахвърленитѣ едри камъни отъ разваленитѣ зидове се намиратъ и такива съ надписи, повечето излизани отъ врѣмето. Ала има единъ такъвъ надписанъ камъкъ, на който буквитѣ сж много отчетливи и който знае, може да го прочете. И писмото на тоя камъкъ английскитъ консулъ фотографира. Когато сж орали около това мѣсто, нашенци много пжти сж намирали мѣдни пари.“

Челъ съмъ нѣкои бѣлѣжки, въ които се говори, че с. Триградъ е било столица на нѣкой деспотъ. Това не ми се върва. Споредъ свѣдѣнията, добити отъ селенитѣ, името „Триградъ“ произлизало отъ тритѣ голи върхове, които заграждатъ селото, наричани отъ жителитѣ „градове.“ При все това околността му е интересна и въ историческо отношение. Азъ посѣтихъ мѣстността, наричана отъ населението „Хорлога“ („Харлога“), която се намира на с.-изтокъ отъ селото, на 2 километра разстояние по течението на рѣката. Тази мѣстность е такава, че триградската рѣка се провира подъ земята и така тече на едно протяжение близо отъ 2500 м. Видѣхъ само пещерата на горния край, въ която буйно съ страшенъ ревъ се изсипва рѣката и се изгубва надолъ въ подземieto. Отъ

двѣтъ страни се издигатъ голи бърла, изъ които тукъ-тамъ зѣятъ пещери, измежду които една е извѣстна подъ името „Харамийска пещера,“ твърдѣ широка и дълбока. Споредъ прѣданието тамъ се крили жителитѣ едно врѣме, за да избѣгнатъ помохамеданчването. Около Триградъ интересно е още мѣстото „Кралево“ — обширна поляна на върха на Хорлога, дѣто се забѣлѣзватъ разхвърляни камъни отъ градище. Селенитѣ отъ Триградъ и Балабанъ разправятъ сжшо за мѣстността „Кауръ Чанъ“ (Християнски звънецъ), „около 5 километра далечъ отъ Триградъ. Споредъ мѣстни вѣрвания къмъ Димитровъ-денъ тамъ въ околността обитателитѣ слушали да бие черковенъ звонъ.

2. По течението на р. Мѣста. Лѣтно врѣме отъ с. Доспатъ много лесно човѣкъ може да се прѣхвърли въ Неврокопската околия, която граничи съ Дьовленската. На пѣтя за Неврокопъ лежи селото Осина или Осойна, близо при изворотѣ на р. Рата. Това селце е забѣлѣжително по произлѣзлитѣ отъ него множество спахии, които въ разни врѣмена сж господствували въ западната частъ отъ Чечската областъ. Тази областъ се състои отъ около 60 помашки села и по-голѣмата частъ отъ тѣхъ влѣзоха въ прѣдѣлитѣ на Гърция. Спахиитѣ отъ с. Осина произлизали по всѣка вѣроятностъ отъ старъ български княжески родъ, та затова, като се потурчили, запазили прѣдишнитѣ си нрави и привилегии.

Изглежда, че равнината и околността на Неврокопъ не сж били безъ значение въ врѣмето на македонскитѣ господари и римлянитѣ. Тѣмъна е обаче историята на тази мѣстностъ отъ старобългарско врѣме. Въ тоя край най-вече може да се говори за останкитѣ отъ стария градъ Никополъ, находящи се срѣщу гр. Неврокопъ, на лѣвата страна на р. Мѣста. Сега мѣстността, дѣто е билъ стариятъ градъ, се нарича „Хисарлъкъ“. Върху самитѣ развалини се намира с. Марчовъ-Чифликъ, а по-надолъ, тамъ, дѣто малката рѣчичка Канина се втича въ р. Мѣста, е с. Хисарлъкъ. Надъ Марчовъ-Чифликъ на сама-

та височина е била крѣпостъта на стария градъ, стѣнитѣ на която на мѣста сж съвсѣмъ разхвърляни, а на мѣста сж запазени на височина отъ 1 до 5 метра. Тукъ-тамъ се срѣщатъ разхвърляни кжсове отъ мряморни плочи и стълбове.

Въ тая околия развалини се срѣщатъ още на западъ отъ с. Гайтаниново. около 4 клм. далечъ отъ селото. Тукъ „градището“ е било разположено върху доста широка полянка близо при върха на една височина. По него сж намирани стари монети, а сега се виждатъ разхвърляни дребни кжсове отъ тухли, грънци, остатѣци отъ зидове и др.

3. По течението на р. Струма. Познатитѣ мѣста въ тая страна, що прѣдставятъ интересъ за историята и археологията, сж: Крупникъ, Св. Врачъ, Мелникъ, развалинитѣ отъ градище при с. Бѣлица (Мелнишко), послѣ Петричъ и Струмица. За повечето отъ тия мѣста е доста писано въ нашата историческа литература. Крупникъ е разположенъ при входа на Крѣсенското дефиле отъ къмъ с.-западъ. Най-вече е познато като седалище на епископия, отъ която е останало и така нареченото крупнишко евангелие, запазено въ Рилския манастиръ. Крупникъ трѣбва да е игралъ още военна и политическа роля, за което може да се сжди отъ това, че е билъ твърдина, заобиколена съ стѣни, а освѣнъ това и сега се намиратъ при джамията голѣми дѣлани камъни, употребени по всѣка вѣроятностъ за изграждане обществени постройки.

Забѣлѣжително е, че сега по Крѣсенското дефиле не се намиратъ никакви развалини отъ древни постройки, съ изключение на мѣстността „Рая“ подъ с. Крѣсна на една висока и живописна поляна на лѣвия брѣгъ на Струма, дѣто, може би, е било настанено едно врѣме селото Крѣсна. Като се вземе прѣдъ видъ и това, що помнятъ старитѣ хора отъ тия мѣста, трѣбва да се прѣдполага, че стариятъ римски, византийски и български пѣтъ отъ Солунъ и отъ Сѣрско за Стобъ, Кюстендилъ и София не е минавалъ долъ по дефилето, а е поемалъ отъ Св. Врачъ нагоръ по височинитѣ и е дохаждалъ

при с. Сърбиново, срѣщу Крупникъ, и надъ с. Симитлий е слизалъ по брѣга на р. Струма. За прѣвъ пѣтъ прѣзъ Крѣсенското дефиле билъ прокаранъ широкъ пѣтъ отъ извѣстния Митхадъ Паша. Селото Св. Врачъ, на единъ хълмъ 15 клм. западно отъ Мелникъ, е прѣдвидено за въ бждаще да стане околийски центъръ. Въ това село днесъ останки отъ древно врѣме сж банитѣ и единъ мостъ. На сѣверо-западъ отъ Св. Врачъ се намира турското село Бѣлица. Има много находки около него, които показватъ, че то е било едно врѣме значително селище, защищавано отъ крѣпостъ, издигната на една височина на сѣверо-изтокъ отъ селото.

Ако има градъ въ България, който въ всѣко отношение е осжденъ на погибель, това е Мелникъ. Построенъ е на пѣсчливи урви, прѣсичани отъ два дола, които въ града се сливатъ и образуватъ рѣка — лѣтно врѣме сѣвсѣмъ суха, а зимно врѣме почти непроходима. Крѣпостъта, построена надъ града, е играла важна роля прѣзъ врѣме на Самуила, а и прѣзъ второто българско царство е влизала въ прѣдѣлитѣ на България. Споредъ прѣданието, тоя градъ е основанъ отъ византийцитѣ, които изпращали на заточение отъ Цариградъ видни сѣмейства въ него. Мелникъ се славише, освѣнъ като исторически градъ, и като винарски центъръ съ оригинални изби за съхраняване на вино, издѣлбани въ земята като грамадни пещи. Почти всички гърци въ града, които сега сж избѣгали въ Гърция, знаятъ своето потекло отъ нѣкое българско село отъ околността. Единствено сѣмейство чисто грѣцко е било онова на Фламбурата. Кжщата му е истинска старина. Била построена ужъ въ 565 год. слѣдъ Христа, а поправена въ 1721 год.

Останки отъ укрѣпенъ пунктъ се намиратъ и до самия градъ Петричъ, западно отъ него. Това мѣсто населението нарича „Гяуръ Калеси“ — Християнска крѣпостъ. Развалини отъ кула се намиратъ и надъ гр. Петричъ, на единъ високъ върхъ.

4. Бѣломорската равнина. Развалинитѣ отъ градове, които се нами-

ратъ тукъ, свидѣлствуватъ за древна култура и добръ организиранъ общественъ животъ. Тази равнина, която граничи на сѣверъ съ хълмоветѣ на Родопитѣ, на югъ съ Бѣло море, а на западъ и изтокъ съ Мѣста и Марица, е по всѣка вѣроятностъ идентична съ едноврѣмешната Меропска областъ.

Историята говори, че Иванъ Кантакузенъ въ 1344 г. отстъпилъ на Момчила Меропската областъ край Бѣло море. Момчиловата столица била Ксанти (Скеча), надъ който градъ и днесъ се виждатъ стѣнитѣ на укрѣплението. Освѣнъ това и крѣпостъта на сѣверния брѣгъ на Буру-Гьолъ се счита за негова столица, извѣстна сега подъ името Бурукале Византийското име на Бурукале е Перитеорионъ. Близко до крѣпостъта сега се намира мѣстността „Емляктъ“, дѣто се намира „тюрге“ (свещенъ гробъ). Прѣдание сжществува, че тукъ билъ погребанъ Момчилъ-войвода.

Освѣнъ развалинитѣ отъ градища и крѣпости около Ксанти и Буру-Гьолъ, друга такава е оная при Булустренския носъ (Булустрада-буруну), на западъ отъ Портолагосъ, дѣто едно врѣме е цѣвтѣла старата Абдера, наречена отпослѣ Полистилонъ. На сѣвѣро-изтокъ отъ това мѣсто сега сж Портолагоскитѣ ладжи съ останки отъ древни сгради. По-нататъкъ, на около 5 клм. на западъ отъ Гюмюрджина, сж останкитѣ отъ старата крѣпостъ и града Максимианополъ, нареченъ по-късно Месинополъ (Месина-калеси). Крѣпостъта или „Калето“ въ самата Гюмюрджина е останала отъ стария градъ на това мѣсто, именуемъ „Кумуцена“. На сѣверъ отъ Гюмюрджина, по пѣтя, който се изкачва зигзагообразно къмъ планината Карлъкъ и води къмъ Кърджали, се издигатъ останки отъ кула. Тя трѣбва да е била воененъ постъ въ римско и византийско врѣме за защита на пѣтя, който е водилъ отъ Пловдивъ за Кумуцена и Мосинополъ прѣзъ Родопскитѣ планини.

Бѣлѣжкитѣ за останкитѣ отъ градища въ бѣломорската покрайнина трѣбва да допълня съ ония, що се намиратъ около гр. Дедеагачъ. На изтокъ отъ тоя градъ

минава рѣката Индере, която се спуска отъ височинитѣ на сѣверо-западъ отъ с. Кжрка (Кирково). Както при входа, така сжщо и при изхода на дефилето сж останали стѣнитѣ отъ укрѣпления. И двѣтѣ сж на лѣвия брѣгъ на Индере. Долното кале се вижда отъ Бадома и е между гарата на сжщото име и Дедеагачъ, а горното е построено на стрѣм-на височина. И еднитѣ и другитѣ зидове се забѣлѣзватъ отъ трена, когато човѣкъ пѣтува отъ гара Кжрка за Дедеагачъ.

На сѣверо-изтокъ отъ Дедеагачъ, до самитѣ Дедеагачски лѣджи, се е намиралъ основаниятъ отъ Траяна градъ Траянополъ. Той е билъ построенъ въ подножието на единъ ридъ, на който въ турско врѣме сжществувало „теке“ (свето мѣсто). Банята е прѣправена, но старитѣ и зидове сж запазени. Малко на сѣверъ отъ това мѣсто е българското село Лжджата, силно пострададо и изгорено отъ турцитѣ прѣзъ врѣме на първата война. Въ гробищата на това село се съхраняватъ останкитѣ на най-виднитѣ одрински революционери: Лазаръ Маджаровъ, Петъръ Васковъ и Христо Гешановъ, прѣдадени и избити въ селото отъ турцитѣ на 10 ноември 1907 год.

За да свърша съ Дедеагачката околия, трѣбва да спомена за останкитѣ отъ крѣпостъ при с. Макри, а най-вече да се спра на с. Дуганъ-Хисаръ, което въ историческо отношение, чини ми се, прѣдставя голѣмъ интересъ. Това село, което се намира на сѣверъ отъ Дедеагачъ, далечъ около 20 клм., се прочуло най-вече по това, че тамъ се родилъ Петко-войвода, защитникъ на българитѣ до и слѣдъ войната за освобождение. Въ турско врѣме това село броеше около 500 сѣмейства. Прѣдполага се, че прадѣдитѣ на село Болгаркѡй, Кешанско, се изселили отъ Дуганъ-Хисаръ. Освѣнъ това, Дуганъ-Хисаръ се счита и като родоначалникъ на други български села въ Дедеагачска околия. Около селото се намиратъ стари грамади отъ крѣпости, подъ които се намиратъ пари отъ врѣмето на Филипъ Македонски. Имената на фамилии

като Калояновци, Ивиловци и др., които се срѣщатъ въ селото, ми се виждатъ доста знаменателни и могатъ да послужатъ за материалъ на интересни изслѣдвания. Калояновци сж родъ голѣмъ, прочутъ и влиятеленъ отъ незапомнено врѣме въ селото и прѣдъ турцитѣ. Когато бѣхъ въ с. Лжджата, за което споменавамъ по-горѣ, случайно се запознахъ съ селянина Ивилъ Ивиловъ. Бащата на Ивила билъ отъ Дуганъ-Хисаръ, дѣто, разправяше ми той, името му било много разпространено. Направи ми впечатление това име, понеже до сега подобно название не съмъ срѣщалъ, освѣнъ въ историята. Въ реда на тия мисли ми доаждва на умъ оригиналното българско име Бахатуръ, което срѣщнахъ въ с. Заберно, Малко-Търновско — едно име, което прилича повече на хунско или татарско, отколкото на славянско.

5. Въ Родопската областъ. Въ централнитѣ Родопи е било заселено славянското племе смоляни. Центъръ на неговата областъ е било мѣстото, дѣто днесъ се намира селото Смилянъ или, както го именуватъ домацитъ, Смоаленъ. Жителитѣ му сж помаци. Сега селото е разрушено, а населението му отчасти е разпрѣснато, отчасти е останало въ селото и е подновило нѣкои постройки. Въ Смилянъ до войната се срѣщаха кѣщи, които се отличаваха по стария си градежъ и планъ, а по външния си изгледъ и вътрѣшното си разпрѣдѣление бѣха цѣли палати (конаци). Всичко това издава историческото минало на това селище. Тукъ трѣбва да е било седалището на смолянскитѣ князе, отличили се прѣзъ врѣме на Персияма, Бориса и Симеона по своето двойствено държане: ту на страната на българитѣ, ту на оная на византийцитѣ. Не е извѣстно, дали областъта около Смилянъ е влизала въ прѣдѣлитѣ на Момчиловата властъ. Ако се сжди по популярността на Момчилъ-войвода между населението въ Ахж-Челебийско и по наименованието на едно градище на юго-западъ отъ с. Арда, въ грѣцка територия, което се нарича Момчиловъ градъ, трѣбва да се

прѣдполага, че и Смолянската област е била частъ отъ оная на Момчиловото господство. Смилянъ трѣбва да е било седалище и на Смолянската епископия, причислена къмъ Филипийската архиепископия. Митрополията и църквата ѝ трѣбва да сж се намирали тамъ, дѣто сега сж гробищата въ Смилянъ при пазаря и къмъ рѣката, което мѣсто и днесъ помацитѣ наричатъ „църквището“, а при разкопаването му се намиратъ мраморни плочи съ славянски надписи и останки отъ счупени глинени издѣлия.

По течението на Арда и притоцитѣ ѝ се срѣщатъ много стари масивни каменни мостове, съ голѣми сводови отвори. Отъ тѣхъ най-голѣмъ, най-старъ и най-прочутъ е мостътъ, извѣстенъ подъ името Стоянь-кюпрюсю (Стояновъ мостъ), близо при селото Стояново, най-югоизточното село въ Ахж-челебийската околия. Дали мостътъ е нареченъ по името на селото или обратното, не е извѣстно. Твърдѣ интересна е сжшо така областта, на ходеща се въ юго-източнитѣ Родопи, наричана въ старо врѣме Морро. Тукъ сж се разигравали важни и съ рѣши-

телно влияние боеве между българитѣ и византийцитѣ и прѣзъ тия мѣста сж водѣли пжтища, свързващи Тракийската равнина съ градоветѣ по брѣговетѣ на Егейско море. Ето защо тукъ сж били издигнати и силни военни укрѣпления. Останки отъ тия важни на врѣмето си крѣпости днесъ сжществуватъ на сѣверъ отъ Шехъ-Джумая далечъ около 15 км., дѣто е така наречената Устра — едноврѣмешната Устрой; послѣ Перперакий на р. Перперекъ и Ефремъ, близо при с. Евренкой на р. Арда. Въ тази област сж лежали и крѣпоститѣ Кривусъ и Мониякъ, но кждѣ сж били тѣ, това никакъ не ми е познато, защото при обиколкитѣ ми въ тоя край не ми се е отдавало случай да се натъкна на тѣхъ. Билъ съмъ лично при останкитѣ на устренската крѣпостъ и мога да кажа, че на Балканския полуостровъ едва ли има друго градище, построено на такъвъ високъ и стрѣменъ връхъ съ крайно живописна околностъ и широкъ кржгозоръ. Отъ крѣпостъта (калето) сж останали доста зидове, които свидѣтелствуватъ за исполнински усилия, употребени за тѣхното издигане.

Хр. Караманджукъвъ.

Новооткрити старини

(Съобщаватъ Б. Филовъ и Ив. Велковъ).

София. Прѣзъ мѣсець май 1920 г. при копане основи за здание на улица Св. Недѣля били открити стари зидове и единъ малъкъ сводестъ каналъ. На около 4 метра дълбочина до източния зидъ била намѣрена мраморна плоча съ изображения на църковни игри. Плочата била цѣла, но по невнимание на работника разтрошена и изхвърлена. Повечето парчета се намѣриха впоследствие наново, липсва само горната частъ. Главна роля въ борбитѣ тукъ играе мечката. На лѣвата страна на плочата се виждатъ двѣ танцуващи фигури, а въ срѣ-

дата крокодилъ. Плочата ще бжде издадена допълнително. Прибрана е за сбиркитѣ на Народния музей (инв. старов. отдѣлъ № 5926).

Орманлия (Софийско). Пжтна колона отъ пѣсчаникъ, вис. 88 см., диаметръ 38 см., съ 14 реда гръцки надписъ. Колоната била намѣрена прѣзъ врѣме на войната въ една нива въ мѣстността „Лѣсичинитѣ дупки“ и служила като подпора на дворната врата на селянина Георги Александровъ. Прѣзъ априлъ т. г. колоната се прибрана въ

Народния музей (инв. старов. отдѣл № 5932). Надписътъ гласи :

ΥΠΕΡΥΓΙΑΣΚΑΙΣΩΤΕ
ΡΙΑΣΚΑΙΝΕΙΚΗΣΚΑΙΑΙ
ΩΝΙΟΥΔΙΑΜΟΝΗΣ
ΤΟΥΜΕΓΙΣΤΟΥ ΚΑΙ
[9]ΕΙΟΤΑΤΟΥ ΑΥΤΟ
ΚΡΑΤΟΡΟΣ ΚΑΙΣΑΡ
ΟΣ ΜΑΡΑΝΤΩΝΙΟΥΓΟΡ[8i] 238—244 сл.Хр.
ΑΝΟΥ ΗΓΕΜΟΝΕΥ
ΟΝΤΟΣΤΗΣΘΡΑΚΩΝ
ΕΠΑΡΧΕΙΑΣ ΚΑΤΤ[ι]
ΟΥ ΚΕΛΕΡΟΥ ΗΣΕΡ
ΔΩΝ ΠΟΛΙΣ ΑΝΕΣΤΗ
ΣΕ ΤΟ ΜΕΙΛΙΟΝ
[60]ΤΥΧΩΣ

На около половинъ километъръ отъ мѣстото, дѣто е намѣрена колоната, се виждатъ още остатѣци отъ стария пѣтъ, който е водилъ за Цариградъ. Мѣстността и до сега е позната между селанитѣ подъ името „Траяна“.

Отъ сѣщото село произхожда и торсо отъ малка мряморна статуйка на Диониси (инв. старов. отдѣл № 5916). Статуйката била намѣрена въ градището, отстоящо на около километъръ и половина отъ селото. За това градище вижъ и бѣлѣжката въ Извѣстия IV, 1914, стр. 280.

Горна Малина (Софийско). Мряморна плоча съ релефъ на тракийски конникъ, намѣрена въ мѣстността „Дабковица“. Конникътъ е въ скокъ на десно, еп фасе, въ кжсъ хитонъ и развѣта назадъ хламида. Въ десната ржка държи копие. Конътъ стѣпва съ прѣднитѣ си крака върху кржгълъ прѣдметъ. Подъ коня неясно изображение на животно. Подъ релефа слѣди отъ надписъ. Откупена за сбиркитѣ на Народния музей (инв. старов. отдѣл № 5918).

Сеславци (Софийско). При манастира Св Никола до с. Сеславци билъ намѣренъ фрагментъ отъ мекъ варовникъ съ размѣри 5×7 см. Върху него издѣлбанъ калѣпъ за розетка съ диаметъръ 8 мм. Прибранъ за Народния музей (инв. старов. отдѣл № 5917).

Бѣжаново (Луковитско). Споредъ едно съобщение на главния учителъ въ

това село г. Д. Георгиевъ, при завоя на р. Каменица, въ мѣстността „Калето“, дѣто и сега имало останки отъ стари зидове, мѣстнитѣ жители често намирили орждия отъ кремъкъ, стрѣли, монети и др. Въ Народния музей напослѣдъкъ бѣха изпратени отпечатьци отъ двѣ монети, намѣрени на това мѣсто, а именно една сребърна римска монета отъ императора Филипъ Арабъ (244—249 год.) и една златна византийска монета отъ Теодосия II (408—450 год.). Прѣзъ 1902 год. на сѣщото мѣсто е билъ намѣренъ единъ жертвеникъ съ гръцки надписъ, посвѣтенъ на Ἀπόλλων Επὶ χοῶς. Гл. за него по-горѣ стр. 2.

Петърница (Плѣвенско). Участковиятъ фелдшеръ М. К. Атанасовъ съобщава, че на 2 май 1920 год. жителътъ на това село Петъръ Влахътъ изровилъ въ нивата си въ мѣстността Милманица, на дълбочина 60—80 см., мряморна статуя на лѣвъ, седналъ на заднитѣ си крака, а съ прѣдниятъ лѣвъ кракъ стѣпилъ на сърнешка или овнешка глава. Статуята била висока около 60 см. Споредъ прѣдание въ тази мѣстность имало едно врѣме „латински градъ“, прѣзъ който минавалъ старъ пѣтъ. Слѣди отъ този пѣтъ, който населението наричало „Маджарски пѣтъ“, били запазени и до сега. На югъ отъ мѣстността Милманица, на разстояние 2—3 клм., имало мѣстность „Градище“, съ плоскостъ 700—800 кв. м., дѣто по прѣдание нѣкога се намиралъ палатъ или манастиръ.

Галиче (Орѣховско). Въ края на 1918 год. на източния край на селото, въ мѣстността „Гложеца“, били изровени отъ водата въ една урвичка 14 сребърни апликации, отгорѣ позлатени, заедно съ едно желѣзно чересло, което е служило при заравянето имъ. Къмъ тази важна находка ще се повърнемъ допълнително; тукъ само ще споменемъ двѣтѣ по-интересни апликации. Кржгла апликация, позлатена, въ форма на блюдо, съ разгнать крайщникъ за приковаване, 18.3 см. въ диаметъръ

(обр. 106); крайшникът е украсен съ оваленъ орнаментъ и е пробитъ на чегире еднакво отдалечени мѣста; дупкитѣ сж служили за приковаване на апликация-

Обр. 106.

Сребърень позлатень кръгъ отъ Галиче.

та. Върху блюдото въ високъ релефъ е прѣдставень женски бюстъ съ дълги коси, раздѣлени на челото на двѣ плетеници, които се спускатъ отпръдъ. Шията на жената е украсена съ осемъ торкви, а ржцѣтъ съ по петъ гривни. Отстрани при раменѣтъ на фигурата сж прѣдставени по единъ гължбъ или орелъ, обърнати съ главата къмъ фигурата. Образътъ и орнаментитѣ, както въ всички останали апликации, сж изработени съ чукче на сребърна тенекия, върху прѣдварително приготвени калъпи. Другата апликация е малко по-малка отъ горната (обр. 107). Върху нея е изобразень сжщо въ високъ релефъ конникъ на лѣво съ развѣта мантия. Конникътъ има на шията си четири торкви. Тази фигура наподобява извѣстния тракийски конникъ. Всички прѣдмети сж откупени за сбиркитѣ на Народния музей (инв. старов. отдѣлъ 5876—5881).

Бешли (Орѣховско). Отъ с. Бешли, дѣто се намѣрватъ често златни прѣд-

мети и украшения, произхожда единъ златень прѣстенъ съ диаметръ 2 см. (обр. 108). Горната часть е задебелена и сплесната; върху нея има монограма отъ буквитѣ Н А и В, обиколена съ три кръста. Сжщата монограма се срѣща въ единъ прѣстенъ отъ

Обр. 107. — Сребърень позлатень кръгъ отъ Галиче.

Британския музей, само че тамъ монограмата стои въ свръзка съ женското име Blitia или Blicia (Catalogue of Finger Rings in the British Museum, early christian, byzantin etc. стр. 3 н° 11). Прѣ-

Обр. 108.

Златень прѣстенъ отъ Бешли.

стенътъ се откупи за Народния музей (инв. срѣднов. отдѣлъ № 1913).

Свищовъ. Мряморень бюстъ на римски императоръ, вѣроятно на Хадриана, вис. 32 см., върху подставка (обр. 109). Врѣхната дреха е закопчана на десното рамо. Главата наклонена малко въ лѣво. Лицето покрито съ кжса брада и малки мустаци. Бюстътъ е намѣренъ въ окол-

ността на Свищовъ, запазенъ е отлично и е добръ изработенъ. Откупенъ е за Народния музей (инв. старов. отдѣлъ № 5922).

Обр. 109.
Мраморенъ бюстъ отъ Свищовъ.

Герлово (Османпазарско), Въ околността на това село е намѣрена златна овнешка главичка (обр. 110), чиято шийка е украсена съ три пояса отлично изработени филигранови орнаменти (палметки и спирали). Тази главичка е

Обр. 110.
Златна главичка отъ Герлово.

вѣроятно частъ отъ гривня и по изработката принадлежи вѣроятно на V в. пр. Хр. Откупена е за Народния музей (инв. старов. отдѣлъ № 5753).

Кюлевча (Шуменско) Въ мѣстността Дараачъ-баиръ била намѣрена прѣзъ 1917 г. мраморна плочка съ релефъ на тракийски конникъ, вис. 14.5 см., шир. 14.5 см., деб. 1.5 см.; подъ конника лѣвъ въ десно, прѣдъ него алтаръ. Откупена е за сбиркитѣ на Народния музей (инв. старов. отдѣлъ № 5751).

Сливенъ. Бронзова статуйка на Аполона-конникъ, намѣрена въ р. Асѣновецъ при Сливенъ. Конятъ, върху който Аполонъ е ездилъ, липсва. Десната ръка е отчупена. Откупена е за Народния музей (инв. старов. отдѣлъ № 5882).

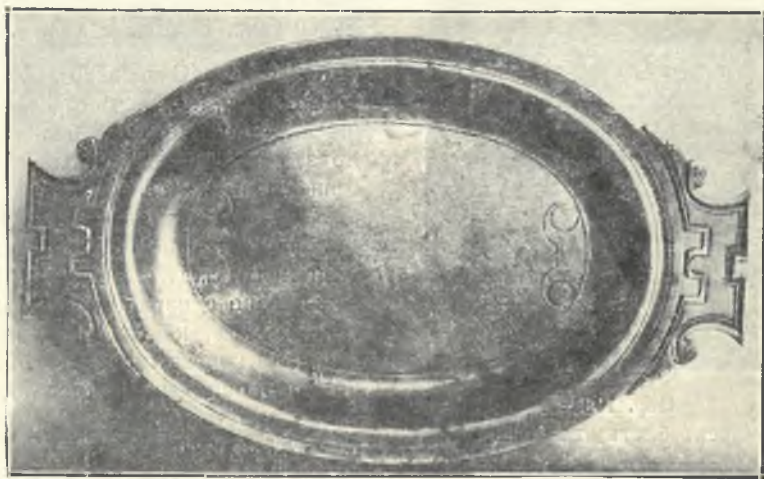
Касъмово (Сливенско). До манастира Св. Илия, не далечъ отъ с. Касъмово, на пътя за Котелъ, били намѣрени прѣзъ врѣме на войната въ лозето на сливения жителъ Атанасъ Жабовъ една бронзова патера съ дръжка, която завършва съ овнешка глава, и два бронзови малки сѣда. Особено хубаво и художествено е изработена дръжката на единия сѣдъ, която образува на горния край конска глава съ инкрустирани сребърни очи и продължава като увита змийска опашка. Долниятъ край на дръжката завършва съ глава на медуза. Прѣдметитѣ по изработката си принадлежатъ вѣроятно на елинистическата епоха. На мѣстото, дѣто сж били изровени горнитѣ прѣдмети, често се намѣрвали тухли, парчета отъ глинени сѣдове и други нѣща, нѣкои отъ които още се срѣщали у селянитѣ. До това мѣсто се издигатъ двѣ могилики и находището заслужава едно по-основно проучване, толкозъ повече, че подобни прѣдмети се откриха при разкопкитѣ на нѣкои могилики при Кадинъ-мостъ, Кюстендилско (вж. Йор. Ивановъ, Извѣстия I, 1910 стр. 168 сл.). Сѣдветѣ се откупиха за Народния музей (инв. старов. отдѣлъ № 5935—5937). Къмъ тази находка ще се повърнемъ допълнително.

Ямболъ. Прѣзъ мѣсецъ юни 1917 год. при извършване землена работа въ околността на Ямболъ била намѣрена отъ германски войници бронзова

лампичка, дълга 18·5 см., съ едно свѣтило. Лампичката е отгорѣ затворена; върху дръжката ѝ се намира високо украшение въ видѣ на луненъ сърпъ. Прибрана е за сбиркитѣ на Народния музей (инв. старов. отдѣлъ № 5737).

Заедно съ тази лампичка била намѣрена още една бронзова обкова отъ щитъ, една глинена стомничка и единъ глиненъ похлупакъ отъ голѣма делва, украсенъ отгорѣ съ вдлъбнати зигзагообразни линии.

отчасти очупена, украсена съ изчуканъ бюстъ, отстрани на който има неясни изображения, нѣколко сребърни обкови, украсени отчасти съ изчукани орнаменти, три сребърни тела съ разширение на единия край въ видѣ на лопатка, една сребърна дръжка, която завършва съ змийска глава (обр. 112,5), и двѣ сребърни куки. Освѣнъ тѣзи прѣдмети намѣрени били 1430 римски сребърни монети отъ врѣмето на републиката до Хадриана. Всичкитѣ прѣдмети сж от-

Обр. 111. — Сребъренъ сждъ отъ Базауртъ.

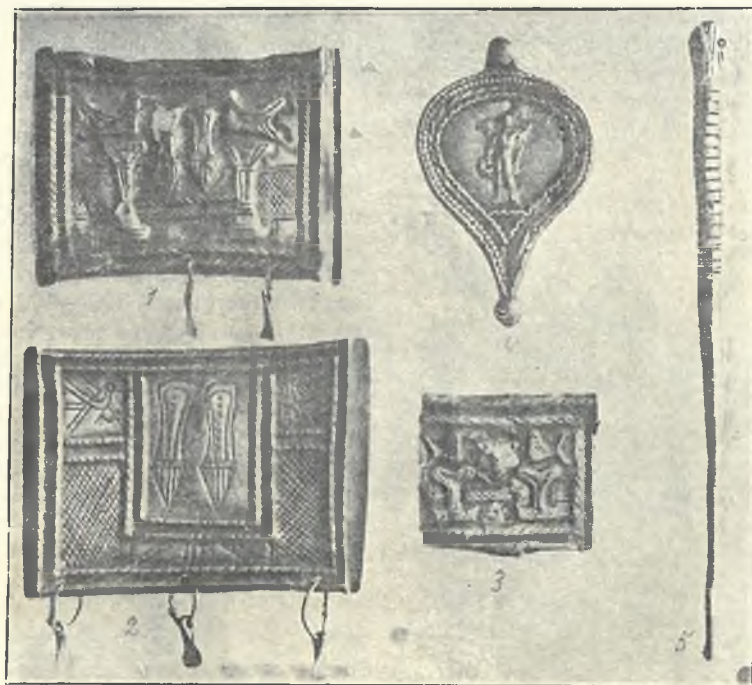
Базауртъ (Добричко). Прѣзъ мѣсець юни 1916 год. въ нивата на Георги Величковъ въ мѣстността Карасулукъ били намѣрени двѣ сребърни плитки блюда, дълга 27 см.; дръжкитѣ имъ сж украсени съ по двѣ лебедови глави (обр. 111). Заедно съ тѣзи блюда сж намѣрени още: единъ сребъренъ яйцевиденъ канелиранъ сждъ, вис. 8·5 см., двѣ сребърни торкви отъ витъ телъ, шестъ сребърни гривни, нѣкои отъ които счупени, нѣколко сребърни обещи въ видѣ на обикновени халки, единъ сребъренъ медалионъ съ сърцевидна форма, украсенъ съ релефна фигура на Еросъ (обр. 112,4), сребърни пластинки, украсени съ гравирани орнаменти (птици и ходила, обр. 112. 1—3), една сребърна апликация съ кржгла форма,

купени за сбиркитѣ на Народния музей (инв. старов. отдѣлъ № 5848—5872).

Кърчево. Въ нивитѣ при с. Кърчево, срѣдновѣковния Кричумъ, билъ намѣренъ желѣзенъ римски прѣстенъ съ червена гема, на която е гравирана мжжка глава (Херкулесъ?) на лѣво. Диаметъръ на прѣстена 25 мм. Споредъ свѣдѣнията на г-нъ Баласчевъ, отъ когото е изпратенъ прѣстенътъ, крѣпостта на стария Кричумъ била строена въ 1366 год. отъ Дука Великъ Враня. Въ нивитѣ сж намирани и други антични прѣдмети и монети. Отъ тѣзи находки се вижда, че на това мѣсто е имало селище или крѣпостъ още въ римско врѣме.

Анхиало. Прѣзъ мѣсець юли 1917 год. въ околността на Анхиало билъ намѣренъ златенъ римски прѣстенъ съ диаметръ 3·7 см. На лицето върху

дѣлъ № 5741). Въ музея постъпи отъ сѣщия градъ и една златна торква отъ дебелъ телъ, на която е окачена плоска халка (инв. старов. отдѣлъ № 5752).

Обр. 112 — Сребърни прѣдмети отъ Базауртъ.

кръгълъ златенъ щитъ сж изобразени двѣ уловени една за друга ржцѣ. Халката е украсена съ гранулирани ажурни орнаменти, които на едната страна от-

Вѣроятно тази торква е намѣрена заедно съ горния прѣстенъ.

Обр. 113.

Златенъ прѣстенъ отъ Анхиало.

части сж отчупени (обр. 113). Откупенъ е за Народния музей (инв. старов. от

Чепели (Гюмюрджинско). Споредъ съобщение отъ управлението на 10-та Бѣломорска дивизионна областъ, прѣзъ септември 1917 год. по пѣтя между селата Чепели и Кирезли, Булатовска община, на разстояние единъ часъ отъ Чепели, била открита отъ войници, западно отъ калето, подземна масивна постройка съ нѣколко „стаи“, всѣка отъ които имала размѣри около 2·5 на 1·5 м. Въ всѣка стая имало по нѣколко „колони“, изсидани доста добръ отъ четвъртити тухли съ размѣри 20×20×15 сантиметра. Таванътъ билъ покритъ съ черни четвъртити плочи. Стаитѣ били отдѣлени съ коридори, стѣнитѣ на които били дебели около 1 м. Тѣ били

градени отъ ломенъ камъкъ и варь. Постройката се намирала на 2 метра подъ земята, а самата нейна височина била около 1 м. Както се вижда отъ тѣзи свѣдѣния, откритата постройка е единъ отлично запазенъ хипокаустъ (отоплителна конструкция) на нѣкоя римска вила или на римска баня. Подобенъ хипокаустъ бѣ откритъ въ София въ църквата Св. Георги. Гл. Извѣстия V стр. 208.

Обр. 114.
Бронзова статуйка отъ Карнобадъ.

Карнобадъ. Отъ Вълчо Димитровъ е откупена за музея една бронзова статуйка на Виктория (инв. старов. отдѣлъ 5773), вис. 16 см. (обр. 114). Десната ржка на Виктория е издигната нагорѣ; въ нея тя трѣбва да е държала вѣроятно вѣнецъ, който сега е загубенъ. Съ лѣвата ржка, спусната надолѣ, е прихванала развѣтата отъ вѣтъра дреха. Десниятъ кракъ е издаденъ малко на прѣдъ. Стъпалото липсва.

Съ сжщата статуйка е откупена и

една бронзова маска на братаъ силенъ вис. 7·5 см. (инв. старов. отдѣлъ 5874). Маската (обр. 115) посрѣдствомъ единъ издатъкъ на задната часть е била прикована къмъ нѣкой прѣдметъ и е служила като украшение. И двата тѣзи прѣдмета били намѣрени въ околността на Карнобадъ.

Станимака. Константинъ Анастасовъ Теофолу отъ Станимака, като реголвалъ напоследъкъ заедно съ други работници едно мѣсто въ мѣстността Св. Илия, за да го насади съ американско лозе, открилъ три голѣми глинени кюпа (врѣчви) съ вмѣстимостъ 300—400 кгр. всѣки единъ, отъ които двата били здрави и пълни съ прѣстъ. До самитѣ кюпове билъ намѣренъ и единъ мряморенъ алтарь вис. 80 см., деб. около 30 см., горѣ и долѣ профиливанъ, съ грѣцки надписъ, който гласи: [Ἀγα]θή: τύχη | [Α]πόλλωνι Κενδρειστηνῶ σωτηρι. За този

Обр. 115.
Бронзова маска отъ Карнобадъ.

прѣкоръ на Аполона гл. по-горѣ стр. 6. Все въ сжщата мѣстность, при реголването на други лозя, били намѣрени още 6—7 подобни кюла както и три „мѣдни антики“ (монети).

Отъ сжщия градъ или отъ околността му произхожда единъ златенъ прѣстенъ съ диаметръ 1·5 см. (обр. 116). На кржглото разширение стои надписъ въ негативна форма ΘΕΟΔΩΡΑΤΟΡΝΙΚΗΝΑ. Въ срѣдата монограмъ N и K, може би Νίκη. Прѣстенътъ се откупи

за сбирките на Народния музей (инв. срѣднов. отдѣлъ № 1914). Фамилията на Торницийтѣ е извѣстна въ втората половина на XIII в., отъ врѣмето на византийския императоръ Михаилъ VIII Палеологъ. Прѣзъ лѣтото

Обр. 116.
Златенъ прѣстенъ отъ Станимака.

на 1259 год. срѣщу Епиротския деспотъ заедно съ брата на цезара Иоанъ се изпращатъ много знатни и опитни въ военното изкуство лица. Мѣжду тѣхъ се споменава и примикериятъ Торниций (Niceph. Gregoras I 72, 18; Pachymeres I 485, 7). Горниятъ прѣстенъ принадлежи вѣроятно на нѣкоя жена отъ сѣщия родъ.

Кюстендилъ. Прѣзъ мѣсецъ юни 1917 год., при постройката на вилата

Обр. 117.
Бронзовъ бюстъ отъ Кюстендилъ.

на генералъ Жековъ, сж били намѣрени на Хисарлъка, на мѣстото, дѣто по-рано сж ставали разкопкитъ, двѣ бронзови монети отъ Мануила I Комнинъ (1143 до 1180) и двѣ голѣми връчви, каквито

и по-рано сж намирани често на Хисарлъка. Гл. по-горѣ стр. 107 сл.

Отъ Кюстендилъ произхожда и единъ античенъ бронзовъ бюстъ на брадатъ мжжъ, съ коса, която се спуска надолѣ въ видъ на плетеница (обр. 117). Бюстътъ е високъ 8.5 см. На главата е имало капаче, което липсва. Служилъ е като стъкленница за нѣкаква течность. Откупенъ е за сбирките на Народния музей (инв. старов. отдѣлъ № 5895).

Просочени (Драмско). Отъ това село произхожда надгробна плоча отъ мряморъ, вис. 65.5 см., шир. 47 см.,

Обр. 118.
Надгробна плоча отъ Просочени.

деб. около 8 см. (обр. 118). На плочата сж прѣдставени шестъ бюста въ два реда: горѣ мжжъ и жена, между тѣхъ дѣте; долѣ три бюста на младежи. Прибрана е за Народния музей (инв. старов. отдѣлъ № 5762).

Кавала. Въ околността на Кавала е намѣренъ златенъ прѣстенъ съ полигонална халка и четвъртитъ щитъ, върху който е гравиранъ въ негативна форма надписъ AMANTI. Диаметръ на прѣстена 27 мм. Откупенъ е за Народния музей (инв. старов. отдѣлъ № 5754).

Тракия. Четвъртата мряморна плоча, вис. 0 57 м., шир. 0 37 м., дебела 0 05 м.

Обр. 119.

Надгробна плоча отъ Тракия.

Десниятъ горенъ край малко отчупенъ (обр. 119). Плочата е прѣнесена въ Народния музей (инв. старов. отдѣлъ

№ 5892) отъ Военното училище и произхожда вѣроятно отъ Одринско. Въ вдлъбнато поле е изобразено погребално угощение. Върху легло полулегналъ мжжъ съ кждрава коса, облѣченъ въ хитонъ и химатионъ. Горната частъ на тѣлото обѣрната напредъ. Съ лѣвата ржка, подпрѣна на двойна възглавница, държи нѣкакъвъ прѣдметъ, вѣроятно чаша, съ десната, издигната нагорѣ, единъ вѣнецъ. Край леглото седи на столъ една жена. Десната ржка лежи на колѣното и държи нѣкакъвъ прѣдметъ, а съ лѣвата ржка придържа прѣхвърления прѣзъ главата химатионъ. Отсамъ стола, въ лѣво, стои една прислужница, облѣчена въ дълга дреха и придържаща съ двѣтъ си ржцѣ единъ високъ сждъ. Въ десния жгълъ, съ лице обѣрнато малко въ лѣво, стои едно момче съ кръстосани крака, облѣчено въ кжса дреха. Прѣдъ леглото трапеза съ три стилизирани животински крака. Върху трапезата сж сложени ястия. Подъ погребалното угощение въ нискъ релефъ сж изобразени два вола, впрѣгнати въ орало. Прѣдъ тѣхъ сърпъ. Надъ релефа надписъ:

ΜΙΚΕ ΜΙΚΟΥ ΧΑΙ[ρ=].

Оцѣнки и библиография

G. Seure, Connaitrions-nous, enfin, un texte en langue thrace? *Revue des études anciennes* XXII, 1920, стр. 1—21.

Въ тая статия Сьоръ (стр. 5) се навърля прѣди всичко върху Кречмера, за дѣто билъ възприелъ възгледа на F. Krohn,¹⁾ че надписътъ на прѣстена отъ с. Езерово се състоялъ отъ два хексаметра,²⁾ понеже въ такъвъ случай би трѣбвало да се припише на една трета отъ сричките произволенъ квантитетъ. Обаче не трѣбва да се за-

бравя, че надписътъ е прѣдаденъ съ ионическа азбука, и то въ тая стадия на развоя ѝ, когато буквата η е била въведена въ нея, но не и буквата ω.³⁾ Освѣнъ това не е изключена възможността, че е въ тоя надписъ означава и дълго e, и кратко e, докато η има малко по-друга стойность.⁴⁾ И самъ Сьоръ признава, че гръцката прозодия е доста снисходителна спрѣмо собствени имена, каквито несъмнѣно има тамъ. Въ всѣки случай двата стиха, както сж

¹⁾ Вижъ *Glotta* VII 86.

²⁾ До сѣшня възгледъ е дошелъ самостоятелно и H. Hirt, *Indogerm. Forsch.* XXXVII 231, бѣл.

³⁾ Вижъ *Glotta* VI 74 и сл. и *Larfeld Griech. Epigr.* 1914, 239.

⁴⁾ Тѣй мисли H. Hirt, ц. сп., 215. Освѣнъ това ср. *Kretschmer, Glotta* VI 76-

разграничени отъ F. Krohn, иматъ характерния за хексаметра завършъкъ — $\omega\omega$ — ω ; при това слѣдъ Ρολιστενεας и δομεαν , които прѣдставятъ тамо отдѣлни думи, се долавя цезура, която е сжщо тъй характерна за тоя видъ стихъ,¹⁾ та ще бжде излишно да се спирамъ върху ироничнитѣ доказателства на Сьора (бѣл. 1 на стр. 6) противъ метричното четене на Езеровския надписъ.

По-нататкъ (стр. 7) Сьоръ заявява, че Кречмеръ отъждествилъ тракийския текстъ: „ $\text{Ρολιστενεας Νερενεα τιλτεαν ησχο Αραζεα δομεαν Τιλεζυπτα μη εραζηλτα}$ “ съ слѣдния гръцки: „ $\text{Ῥωλίσθηνος, Νηρηνία τελευτήν, ἔσομαι Ἀραζία δόμον Τιλεζύπτα με εἰργάσατο}$ “ и му придалъ тая смисълъ: „à Rolisthénès, fils de Néréniás, j'appartiens; Tilezypta, nē à Arazos, m'a fabriqué (ou offert [ἐργάσατο] ou épousée)“, като добавя отъ своя страна (бѣл. 4 на стр. 7): „On pourrait même songer à „m'a consacré“ [ἐρώσατο]“. Обаче Кречмеръ въ статията си никждѣ не отъждествява нито по корень, нито по смисълъ τιλτεαν съ τελευτήν ;²⁾ освѣнъ това въ края ѝ той отхвърля съпоставянето по смисълъ между εραζηλτα и εἰργάσατο ³⁾ и дава изцѣло това тълкувание на текста⁴⁾: „Ich (=притежателката на прѣстена, а не самиятъ прѣстенъ) bin Rolisteneas, Nerenia (Gentilname, Patronymikon od. dgl.) nach ihrer..., Arazerin nach ihrer Heimat; Tilezypta hat mich geschenkt (oder wenn T. ein Mann

war, hat mich geheiratet)“, отдѣто веднага поличава, колко недобросѣвѣстно Сьоръ прѣдава мислитѣ на Кречмера.⁵⁾

Всичко това не прѣчи ни най-малко на Сьора (стр. 8) да твърди, че тракийския езикъ, както билъ установенъ въ случая отъ Кречмера, припомнялъ думитѣ на трибалеца у Aristoph. Av. 1663 „ $\text{καλανι κοραυνα βασιλιναν ὄρνιθο}$ “ (= $\text{καλὴ κόρη βασιλισσα ὄρνιθων}$)“, дѣто поетътъ обаче нѣмалъ намѣрение да ни поднесе истински тракийски езикъ, а гръцки, както билъ произнасянъ отъ варвари-тракийци. Но ако Кречмеръ отъждествява по корень тракийското δομεαν и ησχο съ гръцкото δόμος (по-точно малоруското „домова“) и ἔσομαι , и тълкува δομεαν и τιλτεαν като accus. limitationis и εραζηλτα като минало врѣме на медиаленъ залогъ, каквито форми, впрочемъ, има и въ гръцки езикъ,⁶⁾ това още не значи, че тракийски е нѣкакъвъ изкривенъ въ устата на варваритѣ гръцки езикъ. Двата езика могатъ да иматъ и еднакви корени, падежи, залози и синтактични особености, тъй като тракийски, доколкото можемъ да сждимъ за него по глоси и собствени имена, е индогермански езикъ, какъвто е и гръцки. Всичко това Сьоръ не е могълъ да не знае. Но той си е поставилъ за цѣль на всѣка цѣна да осмѣе Кречмера като прѣдставителъ на дръзката немска наука, която въ своята авантюриность не се поколебала да прѣдстави тракийския езикъ за нѣкакъвъ изкривенъ гръцки езикъ, „*charabia gres*“, и за това е счелъ за необходимо да припише на Кречмера, че отъждествявалъ не само по смисълъ, но и по корень τιλτεαν съ τελευτήν и εραζηλτα съ $\text{εἰργά-$

¹⁾ Това изтъкнахъ и въ Изв. V 232, бѣл. 8, за да подкрѣпя метричното четене на Крона, а не за да изразя своя възторгъ отъ изкуството на тракийския стихотворецъ, както мисли Сьоръ (бѣл. 2 на стр. 5).

²⁾ Сьоръ, заявявайки, че думата τελευτήν не се срѣщала въ статията на Кречмера, добавя, че послѣдниятъ обяснявалъ τιλτεαν съ τελευτήν , а τελευτήν обхващало не само присжщото на оная дума значение, но и това на τέλος (бѣл. 3 на стр. 7). Обаче свързането на трак. τιλτεαν съ τέλος въ смисълъ на „тълпа“, лит. *kiltis* „родъ“, слав. „челядь“, е мое (Изв. V 234), а не на Кречмера.

³⁾ Вижъ Glotta VII 91 и Изв. V 233.

⁴⁾ Странно е, слѣдователно, твърдението на Сьоръ (бѣл. 3 на стр. 7), че Кречмеръ не билъ далъ изцѣло смисълъта на текста.

⁵⁾ Изглежда, че Сьоръ въ своята нехайность къмъ чужди мнѣния е счелъ за излишно да прочете до край статията на Кречмера, и за това ни поднася отъ нея главно прѣдположения, изтъкнати въ първата ѝ половина, които по-сетнѣ въ втората ѝ половина се отхвърлятъ.

⁶⁾ Н. Hirt сжщо е склоненъ да счита -αν за окончание на acc. sing. и εραζηλτα за глаголна форма на индогерм. -to съ нарастване (Indogerm. Forsch. XXXVII 214).

сато,¹⁾ и да илюстрира значението на прѣдпослѣдната форма и съ гръцкитѣ глаголи *ἐρανίσατο* и *ἐρώσατο*.

Слѣдъ като Съоръ си е въобразилъ, че е осмѣлъ достатъчно опита на Кречмера да изтълкува надписа, той пристѣпва самъ да го обясни (стр. 9). Като се позовава на факта, че споредъ Кречмеръ той съдържа четири собствени имена, къмъ които азъ съмъ билъ добавилъ и пето, именно Нсхо,²⁾ заключава, че текстътъ ни дава само собствени имена, понеже една фраза отъ 9 думи, отъ които четири сж собствени имена, не могла да бжде друго освѣнъ списъкъ на такива имена. И тъй като въ единъ другъ надписъ на пръстенъ отъ тракийски произходъ лицето било означено съ собственото си име, патронимичното и етническото: *Βρωλιθρίσβειν Δρυήσου* "Αρουλον,³⁾ а Езеровскиятъ надписъ съдържа двѣ форми на -εαν, което съответствувало на ην въ окончанието -ην-ός на етническитѣ тракийски имена, Съоръ се рѣшава да прѣвърне текста въ списъкъ на три лица, означени послѣдователно съ своето лично, патронимично и етническо име (стр. 10): 1. *Ρολίστευεας* *Νερευεας* *Τιλτεαν*, 2. *Нсхо* *Αραζεα* *Δομεαν*, 3. *Τλεζυπτα* *Μιγερα* *Ζηλτα*, като сжщеврѣменно твърди, че тия имена стояли въ именителенъ падежъ и, слѣдователно, означавали дарителитѣ, а не оня, на когото билъ подаренъ пръстенътъ, тъй като послѣдниятъ можелъ да има само единъ притежател. Но по логиката на френския ученъ, ако гръцкиятъ езикъ ни бѣше непознатъ, би трѣбвало поради 6-тѣ собствени имена, които се срѣщатъ,

напр., въ цитувания отъ самия него на стр. 6, бѣл. 1, надписъ: *Ἀσκληπίω Παίανι Τελεσφόρῳ ἡδὲ Ὑγείᾳ* "Нιος Μάρκελλος *τῇνδε χάριν ἐδέμην*, да смѣтнемъ и останалитѣ четири думи сжщо за такива имена. При това имената въ списъка на Съоръ не могатъ да стоятъ все въ именителенъ падежъ, както това поличава и само отъ единъ погледъ върху окончанията. Така напр., ако *Νερευεα* е именителенъ падежъ, то крайното *ς* въ *Ρολίστευεας* би означавало другъ падежъ, понеже именителниятъ падежъ на сжществителни имена на -а отъ мъжки родъ въ единъ и сжши езикъ не може да се завършва ту на -а, ту на -as, а само на едно отъ тия двѣ окончания.⁴⁾

По отношение на притежателя на пръстена, т. е. на лицето, на което е билъ подаренъ пръстенътъ отъ ония трима души, Съоръ е на мнѣние, че то прѣдставя непрѣменно нѣкакво божество, тъй като само тогава по обичая въ ех *vofo* могло да липсва името му, което чрѣзъ самото посвещаване на пръстена въ светилището било вече достатъчно означено. Осланяйки се на три оброчни плочки отъ Езерово съ изображение на тракийски конникъ, отъ които едната е безъ всѣко посвещение, а другитѣ двѣ съ посвещенията: *Κυρίῳ Ἀπόλλωνι* *Κερμυλληνῷ* и *Θεῷ Κυρμυλληνῷ* *Ἀπόλλωνι*,⁵⁾ той се осмѣлява да провъзгласи за такова божество нѣкакъвъ си *ἥρωας* *Κερμυλληνός* (стр. 13). И затова, оспорвайки твърдението на Филова, че пръстенътъ произлизалъ отъ една надгробна могила въ мѣстността „Пържинакъ“ при Езерово,⁶⁾ и при-

¹⁾ Но и да дадемъ на думата *εραζήλτα* значението „направи“, тя все още нѣма да прѣдставя нѣкакво изкривено „*εἰργάζατο*“, защото за първата дума може да се прѣдполага коренъ *gadhe* (Изв. IV 71, а за втората е установена основата *ueg-*

²⁾ Вижъ Изв. V 233, чието съдържание Съоръ по единъ небрѣженъ начинъ прѣдава въ бѣл. 1 на стр. 9.

³⁾ Вижъ *Tocilescu*, *Monumentale* № 84 и *Arch.-epigr. Mitth.* 1891, стр. 11 № 5, както и *Revue archéol.* 1918 II, 20, дѣто Съоръ по погрѣшка, както самъ признава (бѣл. 3 на стр. 11), прѣдалъ надписа като марка на амфора.

⁴⁾ Тѣй напр., именит. падежъ на всички masculina на -а се завършва въ гръцки и оскийски по аналогия на о-склонение на as, а въ латински, както съответнитѣ feminina, на -a.

⁵⁾ За първата оброчна плочка вижъ Добруски, *Мсб.* 1895, стр. 321, № 9 и *Kalinka*, *Ant. Denkmäler*, № 210; за втората — Добруски, *Мсб.* 1900, стр. 13, № 16; за третата — сжщия, *Мсб.* 1896, стр. 425, № 8. И тритѣ сж намѣрени въ мѣстността „Гробището“ при Дипсизъ-Гьоль (старото название на с. Езерово).

⁶⁾ Вижъ Изв. III 200.

бѣгвайки (бѣл. 3 на стр. 3) до изврѣтката, че билъ безъ всѣкакво научно значение произведениѣтъ въ случая отъ уредника при музея Р. Поповъ разпитъ и огледъ на самото мѣсто, понеже послѣдниятъ се осланялъ на показания на селяни, които не заслужавали никаква вѣра, Съоръ (стр. 13) настоява, че той билъ намѣренъ тамо, дѣто били намѣрени и тритѣ оброчни плочки, а именно въ мѣстността „Гробището“, съ други думи въ развалинитѣ по светилището на Аполонъ Кермиленски, и не се стѣснява ни най малко да прѣдстави тѣхното мѣстонахождение за точно установено, макаръ че даннитѣ за това — при липсата на всѣка провѣрка на самото мѣсто отъ музейнитѣ власти — сж събрани все пакъ отъ селяни, на които споредъ автора на статията не трѣбвало да се вѣрва.¹⁾

Провѣзгласявайки по такъвъ произволенъ начинъ *ἥρωε* Кермилленосъ за божество, въ чието светилище е билъ съхраняванъ прѣстенътъ, Съоръ по необходимостъ трѣбва да оспори и твърдението на Филова, че надписътъ по начертанието на своитѣ букви принадлежи на VI или V вѣкъ прѣди Хр.,²⁾ тъй като оброчнитѣ плочки могатъ да се отнесатъ къмъ II или III вѣкъ слѣдъ Христа. Но той съзнава (бѣл. 1, IV в, стр. 4), че Larfeld (Handbuch der griech. Epigraphik) едва ли може да му помогне да отнесе прѣстена къмъ послѣдното врѣме, та си послужва съ изврѣтката, че привидното старинно начертание на буквитѣ се дължало въ голѣма степенъ на мжнотиитѣ, съ които е съпроводено гравиранието имъ на злато и се позовава (стр. 15 и 18) на иотацизмитѣ, каквито ужъ съдържалъ текстътъ. Така той приема, че въ него стои *εχ* вмѣсто *η* (единъ своеобразенъ и невъзможенъ иотацизмъ!) и *η* — вмѣсто *οι* и *ε*, а сжщо и *ο* въ *δομεαυ* вмѣсто *ω*, и дохажда до слѣдната традиционна, както самъ се изразява (стр. 15), транс-

крипция на надписа, слѣдъ като по-рано (бѣл. 5 на стр. 7) безъ всѣко основание е отъждествилъ *-σθενης* = *-σθενεας* съ *-ζηνης*: „*Ῥωλιζένης Νερένη Τιλτηνός* — *Οἶσχω*³⁾ *Ἀράζης*⁴⁾ *Δωμηνός* — *Τιλεζύπτα Μιοιέρα*⁵⁾ *Ζεῖλτα*“. Обаче имената и въ тая транскрипция оставатъ все пакъ въ рѣзко противорѣчие съ начина, по който изобщо тракийски имена се означаватъ въ гръцки надписи отъ II и III вѣкъ слѣдъ Христа. Прѣди всичко тѣ ни поднасятъ патронимичнитѣ имена въ родит. падежъ, а тукъ *Νερένη* и *Ἀράζης* очевидно не стоятъ въ тоя падежъ. Освѣнъ това *Ζεῖλτα* като егническо име, произведено споредъ Съоръ (стр. 18 и 16) отъ названието на гр. *Σίλτα* до Перинтъ, би трѣбвало да гласи *Ζεῖλτηνός* или *Ζεῖλτηνῆ*. Но отъ тия затруднения Съоръ много лесно се отървава, като заявява (стр. 19), че надписътъ билъ написанъ не на скински тракийски езикъ, а на нѣкакъвъ сроденъ нему диалектъ, който се намиралъ подъ скитско влияние, като се позовава на слѣднитѣ три обстоятелства: 1) въ с. Езерово била намѣрена сжщеврѣменно съ прѣстена (но не на едно мѣсто) една златна диадема, която напомняла скитската цивилизация (Съоръ безъ всѣкакви доказателства е оспорилъ по-рано въ бѣл. 1, III на стр. 4, че тя принадлежи на V или VI вѣкъ, както приема Филовъ;⁶⁾ 2) скитскитѣ селища въ областъта на сѣверъ отъ Родопитѣ били особно многобройни въ III вѣкъ сл. Хр.; 3) всички собствени

³⁾ За формата *Οἶσχω* Съоръ се позовава на паралелизма между гръцкото *Μούσχω* и лат. Моссо (бѣл. 1 на стр. 15). Но тъкмо съпоставянето на тия двѣ форми и тъмъ подобни ни показва, че гръцката форма на *-ω* въ случая е немислима.

⁴⁾ Съоръ отъждествява *Αράζης* съ *Ἀράζης* въпрѣки пассажа отъ Steph. Byz.: „*Ἀράζος, πόλις πρὸς τῇ Πόντῳ. Τὸ ἐθνικὸν Ἀράζιος*“, който цитува Кречмеръ въ Glotta VII 89, и въпрѣки примѣритѣ за съотвѣствие между гръцкото *-ιος* и *-ia* и трак. *-eos* и *-ea*, които тоя ученъ дава въ Geschichte der griech. Sprache, 225.

⁵⁾ За това име Съоръ се позовава на единъ сирийски надписъ, дѣто стои името *Μοκίρος* (стр. 17).

⁶⁾ Вижъ. Изв. III 209.

¹⁾ Ето какво казва Съоръ за мѣстонахождението на оброчнитѣ плочки: „*provenance exacte: le lieu dit grobichte, c'est à dire, les tombes, les tumuli*“ (бѣл. 2, стр. 13).

²⁾ Вижъ Изв. III, 200 и Glotta VI 76.

имена въ надписа, освѣтънъ ония, които мжно се идентифицирали съ съотвѣтни тракийски, имали своитѣ аналогии и равноцѣнности въ дакийски и мизийски имена, а сжщо и въ скитски отъ Малка Скития. Обаче Сьоръ не доказва, че въпросната диадема е отъ скитски произходъ. Освѣтънъ това за прѣселяване на скитско-сарматски населения на югъ отъ Балкана може да става дума само въ IV и V вѣкъ слѣдъ Христа.¹⁾ Найсетнѣ свързането на отдѣлни имена въ надписа съ съотвѣтни гетски (дакийски споредъ Сьоръ) и мизийски названия, като *Ῥόλης*, *Τιλαταῖος*, *Οἰσχος* и пр., не доказва никаква скитска редакция на надписа, понеже тия имена сж несъмнѣно тракийски. Въ полза на послѣдната би говорило само свързането на *Δωμηγυβς* съ гр. Томи въ Малка Скития, дѣто отдавна сж живѣли скити заедно съ траки, ако би било сигурно и основателно.²⁾ Но то не е такова и за автора му, който самъ отбѣлѣзва (стр. 16), че етническото име отъ гр. Томи гласи, както е всеизвѣстно, *Τομίτης* и *Tomitanus*, а не *Τομηγυβς*.

И тѣй статията на Сьоръ не допринася нищо ново за уяснение на надписа. Тя прѣдставя даже възвръщане къмъ първоначалното положение на въпроса и въ основата си се схожда съ възгледа на Párvan, Bull. de l'Inst. de l'Europe S.-O., 1914, стр. 128.³⁾ Послѣдниятъ

може да се извини съ обстоятелството, че Кречмеръ въ онова врѣме още не бѣ излѣзълъ съ статията си въ Glotta, VII 86—92. Но не тѣй стои работата и съ Сьоръ, който отъ желание да оригиналничи съзнателно се повръща назадъ, като прибѣгва до разни извѣртки, за да прѣвърне надписа въ списъкъ на имена.

Д. Дечевъ.

J. Svoronos, L' Hellénisme primitif de la Macédoine, prouvé par la numismatique et l'or du Pangée, Paris, Leroux 1919, 262 стр. съ 20 табл. и една карта.

Този трудъ на извѣстния въ нумизматическия свѣтъ професоръ отъ Атинския университетъ и директоръ на нумизматическия музей въ сжщия градъ И. Своронсъ е посвѣтенъ съ единъ прѣдговоръ отъ 15 стр. на знаменития френски нумизматъ и директоръ на нумизматическия кабинетъ въ Парижъ, Ернестъ Бабелонъ. Слѣдъ прѣдговора, който е чисто политическа пристрастна статия, която не заслужава внимание и трѣбва съ съжаление да се отмени, слѣдва научниятъ текстъ на съчинението, което обема 262 стр. Въ края сж приложени: 1) една метрологическа таблица, въ която се опредѣля най-голѣмата тежестъ на всички видове монети отъ сребро и бѣло злато (електронъ), описани въ съчинението; 2) 19 автотипни таблици отъ сжщитѣ описани въ текста монети и 3) една географическа карта на градоветѣ и областта на племената, които сж сѣкли сжщитѣ монети.

Този трудъ на Своронсъ се явява въ второ издание и главната негова цѣль е политическа, както това се вижда отъ самото заглавие на книгата и отъ съдържанието на прѣдговора. При все това книгата има своето научно значение, понеже е излѣзла изъ подъ перото на единъ нумизматъ съ голѣма извѣстностъ.

Тукъ азъ ще се занимаю съ научната страна отъ труда на г. Своронсъ. Този трудъ е раздѣленъ на двѣ части. Въ първата се описватъ множество монети

¹⁾ Само ако отъжествимъ по примѣра на нѣкои по-сетнѣшни писатели, като Проконий и Зосимъ, карпитѣ, готитѣ и бастарнитѣ съ скититѣ, както фактически прави Сьоръ въ BCH 1901, 216, можемъ да говоримъ за нѣкакви скитски селища прѣзъ III вѣкъ сл. Хр. Но току що изброенитѣ народи, както е всеизвѣстно, не сж отъ скитски произходъ; освѣтънъ това вижъ B. Filow, Denkmäler der thrakischen Kunst, Rom. Mitteil. XXXII 1917, бѣл. 44 къмъ стр. 41.

²⁾ Сьоръ свързва сжщо *Νῆσχο* съ *Νῆσχοις* въ Малка-Скития (стр. 18). Обаче той, въпрѣки бѣл. 1 къмъ стр. 10, приема на вредъ въ статията си, че вмѣсто *Νῆσχο* по-скоро трѣбва да се чете *Νοχο* = *Οἰσχο*, като се отнесе началното *ν* къмъ прѣдходното *τιλατα*.

³⁾ Той е на мнѣние, че въ надписа трѣбва да се дирятъ само тия двѣ идеи: 1) име и родъ на притежателя на прѣстена и 2) мѣсто, дѣто е направенъ прѣстенътъ.

отъ бѣло злато и сребро, сѣчени въ VIII — V в. пр. Хр.; златнитѣ отъ които до сега разнитѣ нумизмати отдаваха на нѣкои малоазиатски градове, а сребърнитѣ минаваха като неопредѣлени монети, сѣчени отъ разни племена въ Тракия и Македония. Съ исторически данни и научни изслѣдвания на монетитѣ, на изображенията и разнитѣ символи върху тѣхъ, Свороносъ дохожда да установи, че всичкитѣ тѣзи неопредѣлени до сега трако-македонски монети, както и много други отъ сжщата категория, открити отъ него, принадлежатъ на разни племена отъ Пеония, които сж живѣли още въ VIII—IV в. пр. Хр. по склоноветѣ и долинитѣ на планината Пангей (сега Пърнаръ-Дагъ) и които заемали областта между рѣкитѣ Мѣста и Струма съ старитѣ заселища около сегашнитѣ градове Кавала, Драма и Сѣресъ, както и областта по на сѣверъ и Халкидическия полуостровъ. Свороносъ наброява около 25 Пеонски племена, които сж живѣли въ тази област и които сж сѣкли златни и сребърни монети. Само за нѣкои отъ тѣзи племена до сега бѣше извѣстно, че сж сѣкли монети и то само сребърни, а сега Свороносъ се опитва да докаже, че съвсѣмъ нови племена отъ областта на Пангея сж сѣкли не само сребърни, но и златни монети.

До колко вѣрно сж опредѣлени границитѣ на Пеония върху картата, приложена къмъ труда на Свороносъ, и до колко отговаря на истината отъждествяването на нѣкои нови градове съ названията на старитѣ заселища, които той е нанесълъ на картата като: *Dergones* = Дойранъ; *Krestones* = Крестово; *Siris* = Сѣръ; *Zaieleoi* = Зияхово и пр., то е въпросъ, за който азъ оставамъ на по-компетентни отъ менъ да се произнесатъ.

Въ втората частъ на въпросния трудъ авторътъ се занимава съ златнитѣ и сребърни мини на Пангей въ свръзка съ нумизматиката. Той обстойно подема този въпросъ, като използва и легендитѣ въ свръзка съ прочутитѣ мини. Напримѣръ за обяснение на повѣрието

въ народа, че монета съ свиня и прасета имала прѣкомѣрно висока цѣна, той привежда легендата, че въ старински развалини се намирала скрита такава монета и на всѣкждѣ разкопкитѣ се правѣли съ цѣль за изнамѣрването ѝ, макаръ и подъ другъ прѣдлогъ. Щастливъ ще бѣде онзи, който намѣри тази монета! Съ нейната магическа сила щастливецътъ ще може да открие скритото имане, което никога не се свѣршва и всичкитѣ му работи ще вървятъ все на добръ. Тази легенда, казва Свороносъ, сжществува въ Македония, Тракия, Азия, Гърция, Египетъ, Кипъръ, Критъ, Италия, Епиръ, Сърбия, България и пр. Тя произхожда отъ обстоятелството, че племето Пиери (*Pieriens*), което е сѣкло монети съ свиня и прасета, е живѣло по планината Пангей, която е прочута още отъ най-старо врѣмѣ съ своитѣ богати златни и сребърни мини.

Свороносъ изчерпва всички стари автори, които даватъ свѣдѣния за златнитѣ мини въ Пеония, за да докаже, че тази област не е била безъ златни монети, както се вѣрваше до сега отъ нумизматитѣ. Пеония въ старо врѣмѣ била пословична по своитѣ златни мини (стр. 165). Споредъ Аристотеля много хора въ Пеония намирали парчета злато на тежестъ цѣла „мина“ (около 400 грама); намѣрени били парчета отъ 3 и 5 мини, които били подарени на пеонския царъ Мидасъ, който ги държелъ на масата си и прѣди да почне работа ги пипвалъ, за да му върви по добро. Рѣкитѣ въ Пеония, както и Струма, влачели голѣмо количество злато, което жителитѣ събирали по първобитенъ начинъ съ нещавени кози кожи. Пангей била най-прочутата планина по своитѣ богати златни и сребърни мини, която Еврипидъ нарича „планина отъ буци злато“. Племената, които населявали тази област, били въ съюзъ, за да пазятъ минитѣ отъ честитѣ нападения за обири (стр. 166). Тѣзи племена били Пиери, Едони, Одоманти, Беси и особено Сатри, които живѣли по долинитѣ на Пангея, чиито върхове били покрити съ гори и постоянни

снѣгове; тѣ особено почитали бога на слънцето и Диониса.

Поради богатството на златнитѣ и сребърни рудници Пеония била прицѣлната точка на завоевание отъ страна на македонскитѣ царе и това завоевание е било извършено още въ врѣмето на Александра I (498—454 г. пр. Христа). Обаче трѣбва да се забѣлѣжи, че никой отъ македонскитѣ царе до Филипа II (359—336 г. пр. Хр.) не е сѣкълъ златни монети, а само сребърни. Филип II пръвъ е почналъ да сѣче златни монети отъ златото, което произвеждалъ отъ минитѣ на Пангея; това производство е достигало въ врѣмето на Филипа на повече отъ 1000 таланта годишно, което се равнява днесъ на около петъ и половина милиона златни лева.

Свороносъ, като изтъква богатството на златнитѣ мини въ Пеония и голѣмото число сребърни монети, които сж сѣкли племената на тази областъ, не допуска, че е възможно тѣзи народи да сж сѣкли само сребърни монети, а златнитѣ да сж оставили на нѣколко малоазиатски градове отъ Иония, като Милетъ и Фокея, които не сж имали у дома си златни мини и които не сж имали нито свободата, нито пълната самостоятелностъ на народитѣ отъ Пеония. Свороносъ е на мнѣние, че и извѣстнитѣ статери отъ бѣло злато отъ града Кизикъ отъ VII—VI в. пр. Хр. сж сѣчени отъ Пангейско злато и той се обѣщава да докаже това съ розовитѣ пѣпки, които се срѣщатъ въ подробности върху тѣзи монети, тѣй като розитѣ сж свещени символи на слънцето, върховно божество на Пангея (стр. 261).

Трудътъ на Свороносъ, като приносъ къмъ трако-македонската нумизматика, е безспорно твърдѣ цѣненъ. Обаче едно нѣщо не трѣбва да се забравя. Самъ авторътъ признава въ прѣдговора си (стр. XII), че второто издание на този трудъ станало по настояване на Венизелосъ съ цѣль „да послужи като поразителенъ примѣръ на вѣковнитѣ исторически права на гръцката раса върху земи, които българитѣ напусто на два пѣти се опитаха да загра-

бятъ отъ гърцитѣ съ силата на нашествието и масовитѣ кланета“. „Наистина, продължава Свороносъ, вслѣдствие на славнитѣ гръко-персийски войни, крамолитѣ, несъгласията и междуособицитѣ почнаха да раздвояватъ елинитѣ; намѣриха се даже въ Атина заинтересовани политици и пристрастни оратори или мѣстни шовинисти, готови да отрекатъ, както на първобитнитѣ елински народи отъ източна Македония, на които искаха да заграбятъ златнитѣ и сребърни мини, така и на самитѣ македонци въ врѣме на тѣхния (гръцкия) неприятель, но великѣ панелинъ, Филип II, тѣхната гръцка народностъ, като сж ги обявили за варвари“ (стр. XII). По такъвъ начинъ Свороносъ, като се пуца по наклонния пѣтъ на политическото пристрастие, прѣдава се на хули и интриги и помрачава научната страна на въпроса, а заедно съ това обезцѣнява хубавия си наученъ трудъ.

Както се вижда отъ цитирания погорѣ пасажъ отъ прѣдговора на Свороносъ, той самъ признава, че още на врѣмето си атинянитѣ не признавали на пеонскитѣ племена гръцка народностъ, а ги наричали „варвари“, изгнали ги отъ Гърция и тѣ се поселили въ Тракия. Обаче Свороносъ не може да се помири съ този фактъ и се сърди на атинянитѣ, като ги обвинява въ похитителни намѣрения, а пеонскитѣ племена нарича гръко-пеласги, макаръ и пеласгитѣ да сж по-стари отъ гърцитѣ. Шовинизмътъ на Свороносъ отива даже до тамъ, че той се сърди на модернитѣ историци, които признавали Диониса за тракийски богъ, когато той билъ гръцки!

На всѣки случай прѣдговорътъ на Свороносъ ще произведе съвсѣмъ лошъ ефектъ върху учения и безпристрастенъ свѣтъ, а това ще подбие значително сериозността и авторитетътъ на автора.

Н. А. Мушмовъ.

Gabriel Millet, Recherches sur l'iconographie de l'Evangile aux XIVe, XVe et XVIe siècles, d'après les monuments de Mistra, de la Macédoine et du Mont-

Athos. Thèse pour le doctorat ès lettres. Paris, Leroux, 1916.

Предлагаемая книга, одна изъ самыхъ большихъ монографій по исторіи греко-восточнаго искусства: — LXIV + 714 страницъ текста, 670 рисунковъ, многочисленныя и обширныя указатели памятниковъ, сюжетовъ, библиографіи!

Послѣ выхода въ свѣтъ извѣстнаго альбома „Les monuments de Mistra“ (1910), отъ г. Милье давно ждали изслѣдованія этихъ памятниковъ. Явившись отчасти „вмѣсто“ этого изслѣдованія, и во всякомъ случаѣ представляя собой чрезвычайно разросшуюся часть его, — новая книга не исключаетъ, однако, по заявленію автора, выхода впоследствии и отдѣльной работы о Мистрѣ.

Въ литературѣ вопроса книга г. М. заняла третье въ хронологическомъ порядкѣ мѣсто, послѣ устарѣвшаго теперь совершенно „L'Evangile“, Rohault de Fleury, и „Евангелія“, Покровскаго, за которымъ, хотя и съ оговорками, оставалось по многимъ вопросамъ послѣднее слово. Новая работа, однако, мало чѣмъ обязана своимъ предшественницамъ. Нѣкоторая близость, правда, чувствуется въ планѣ сочиненія, предпосылающаго изслѣдованію обзоръ рукописей, различающаго системы и циклы ихъ иллюстрацій и пр., но далѣе сходство не распространяется. Книга Покровскаго была, дѣйствительно, при всѣхъ своихъ заслугахъ, „un inventaire plutôt qu'une histoire“, какъ говоритъ авторъ. Группы памятниковъ устанавливались по внѣшнимъ признакамъ, — росписи, скульптуры, эмали, иконы, составляли отдѣльныя группы, памятники Запада и Востока описывались отдѣльно, Евангелія, Псалтыри и др. также раздѣлялись. При этомъ задача ограничивалась описаніемъ перечисленныхъ сюжетовъ.

Планъ г. М. совершенно иной, и несравнимо болѣе совершенный. Онъ сначала беретъ весь кругъ евангельскихъ сюжетовъ въ цѣломъ и, установивъ существованіе различныхъ цикловъ Евангельскихъ изображеній, распредѣляетъ по нимъ памятники, причемъ уже по этому признаку ставитъ вопросъ о при-

надлежности ихъ къ различнымъ художественнымъ школамъ: — Византія и Востокъ, Аѳонъ и славянскія страны.

Затѣмъ, переходить къ отдѣльнымъ сюжетамъ (хотя, къ сожалѣнію, работа касается далеко не всѣхъ сюжетовъ, но только болѣе употребительныхъ) и, группируя все наличное количество памятниковъ сюжета по иконографическимъ признакамъ, возводитъ ихъ къ нѣсколькимъ первоисточникамъ, возникшимъ, по его положенію, въ различныхъ художественныхъ центрахъ на Востокѣ, въ Византіи, Македоніи, Критѣ и т. д.

Въ слѣдующей книгѣ излагаются выводы, подводятся итоги и дается опытъ характеристики отдѣльных школъ восточно-христіанской живописи.

Въ главѣ I-ой, — для „византійской“ эпохи (XI—XIII в.), въ главѣ II-ой, — для 14-го вѣка (и слѣдующихъ).

Въ „Заключеніи“, наконецъ, авторъ кратко формулируетъ свои выводы, возвращаясь къ основной темѣ — живописи 14 и 15 вѣковъ.

Авторъ самъ въ предисловіи говорить о своемъ матеріалѣ и о своемъ методѣ. Матеріалъ этотъ громаденъ, едва-ли вообще когда-нибудь въ той-же области кѣмъ-нибудь было охвачено такое количество памятниковъ, не говоря уже о цѣломъ рядѣ впервые издающихся рисунковъ: — таковы каппадокійскія росписи, снятыя Жерфанніономъ, многочисленныя македонскія и сербскія росписи (снимки автора), живопись Трапезунда, Греціи, миниатюры (Laur. VI 23, Par. gr. 74, Petrop. 21, Par. Copte 13, Патмосскія, Hengstenberg'a, и мн. др.), частью неизвѣстныя, частью неизданныя; привлечены также снимки съ русскихъ, аѳонскихъ, кавказскихъ, палестинскихъ съ одной стороны, западныхъ — итальянскихъ, французскихъ и нѣмецкихъ, — романскихъ, готическихъ и ренессансныхъ иконъ, фресокъ, крестовъ, вратъ и пр., съ другой стороны.

Правда, есть и нѣкоторые пропуски. Авторъ самъ сожалѣетъ объ Эпирѣ и Молдовахъ, какъ о *terrae incognitae*.

Любопытно, однако, что даже при этомъ не упомянута совершенно Болгарія, памятники которой остались автору совершенно неизвѣстными, между тѣмъ какъ они могли бы дать ему много интересныхъ и очень важныхъ данныхъ.

Если, дѣйствительно, авторъ почти неуязвимъ въ смыслѣ полноты матеріала, который у него былъ въ полѣ зрѣнія, то того-же совершенно нельзя сказать о его методѣ. Можно-ли по иконографіи (съ которой, впрочемъ, авторъ смѣшиваетъ и „композицію“ живописи) судить о самой живописи? Авторъ, сравнивая свою работу съ извѣстной „Иконографіей Богоматери“, Н. П. Кондакова, видитъ разницу въ томъ, что Кондаковъ разсматриваетъ не только „*formes artistiques*“, но и „*contenu concret*“ художественныхъ произведеній, онъ-же самъ считаетъ возможнымъ ограничиться одной иконографіей, которую называетъ „языкомъ“ религіознаго искуства, открывающимъ его „механизмъ и законы“. Словомъ, воскресаеъ опять старый споръ о томъ, что должно быть предметомъ исторіи искусства—„форма“ ли одна, или „содержаніе“ одновременно съ „формой“. Но дѣло только въ томъ, что авторъ подмѣнилъ „форму“—иконаграфіей, т. е. цѣлое—частью, такъ какъ подъ формой, какъ извѣстно, разумѣется не только иконографія, но и стиль, и колоритъ. Еслиже автору приходится просто ради ограниченія работы отказаться отъ вопросовъ стиля (р. VIII), то, повидимому, ему необходимо такъ-же ограничить и выводы, потому что весьма возможно, что то, что объединялось сходствомъ иконографіи можетъ оказаться несоединимымъ съ точки зрѣнія стиля и колорита; и наоборотъ различные иконографическіе переводы окажутся объединенными общностью колорита и стиля, и составлять одну историческую группу.

Поэтому, поскольку вообще ставятся чисто иконографическія темы, задача ихъ, за рѣдкими исключениями, можетъ быть только описательная (если при этомъ не рѣшаются другіе вопросы и

не возникаютъ особыя условія, какъ, напр., въ иконографіи Богоматери, Христа), обязывающая, притомъ, къ особой осторожности, т. к. считается установленнымъ фактомъ, что никогда, даже въ самыя скудныя эпохи рабскаго копированія переводовъ не было, мастеръ всегда имѣлъ ихъ нѣсколько, и комбинировалъ или видоизмѣнялъ ихъ. А если такъ, то для историко-художественнаго анализа почти ничего не могутъ дать тѣ, подчасъ, мелочи иконографіи, которые отмѣчаются авторомъ, а самые выводы въ цѣломъ должны быть повѣрены съ точки зрѣнія хотя-бы еще стиля.

По поводу цикловъ иллюстрацій евангельскихъ сценъ г. М. приходитъ къ слѣдующимъ выводамъ. До 10 в. въ Каппадокии, раньше въ другихъ мѣстахъ, преобладаетъ историческій порядокъ сценъ, потомъ, за счетъ чудесъ, выдвигаются Страсти. Потомъ особенное значеніе пріобрѣтаютъ „праздники“, въ долго (до 14 в.) колеблемся числѣ и составѣ. И если „Востокъ“ (примѣры изъ Каппадокии и Сербіи?) и позже останавливается главнымъ образомъ на Рождествѣ и Страстяхъ, то „византійскій“ циклъ 12 праздниковъ, сохраняя основныя событія жизни Христа, продолжаетъ этимъ первоначальную традицію. Цикль застываетъ въ определенныхъ формахъ, — и это стоитъ въ связи съ литургическо-символическими идеями Федора Андидскаго, Николая Кавасилы и имъ подобныхъ: если храмъ есть литургія, а литургія—жизненный путь Христа, то естественно возвращеніе живописцевъ къ его изображенію на стѣнахъ храма.

Въ росписяхъ 12 вѣка и позже Страсти и Воскресеніе располагаются особымъ образомъ, — послѣ праздниковъ и передъ чудесами, — эта система, какъ и нѣкоторыя другія еще болѣе спеціальныя отклоненія, вызваны вліяніемъ литургическихъ книгъ, служебниковъ.

Особенно ясно это становится въ церквахъ 14 вѣка, и позже. Что касается самихъ Страстей, то распространенный циклъ ихъ, находимый только

въ росписяхъ начиная съ 14 вѣка, — на Аѳонѣ слѣдуетъ сдержанной византійской традиціи, у славянъ (у сербовъ, у русскихъ даже съ 12 в.) — онъ болѣе широкъ, и болѣе останавливается на деталяхъ страданій Христа, слѣдуя примѣру „Востока“.

Любопытенъ выборъ моментовъ Страстей въ особомъ, т. наз. „сокращенномъ“ циклѣ ихъ, который получилъ наибольшее распространіе. Здѣсь особенно чувствуется раздвоеніе: — сирійцы, — по апокрифамъ, — избѣгая суда Каіафы, всегда вставляютъ Судъ Пилата, который отсутствуетъ неизмѣнно въ „византійскомъ“ циклѣ. Рядъ другихъ фактовъ подтверждаетъ то же раздѣленіе.

Переходя затѣмъ къ отдѣльнымъ сюжетамъ, авторъ шагъ за шагомъ слѣдуетъ за развитіемъ иконографической темы наждаго изъ нихъ.

Здѣсь не мѣсто останавливаться на этой бисерной работѣ, занявшей сотни страницъ. Огнемѣтимъ только эпизоды, между прочимъ то, что касается „славянско-македонской школы.“ Напримѣръ, въ Благовѣщеніи, авторъ считаетъ характерными отличіями славянской школы сцену у колодца (сирійскій мотивъ), и ангела въ далматикѣ. Иконографія Рождества разработана особенно подробно, композиція расчленена, разсмотрѣны отдѣльныя фигуры (Б-ца, пастыри), составъ болѣе сложныхъ композицій. Авторъ утверждаетъ каппадокійское происхожденіе обычной реалистической позы Б. М, лежащей на боку. Затѣмъ, касаясь взаимоотношеній Балканъ, Аѳона и Италіи, пользующихся сходнымъ иконографическимъ типомъ, — признаетъ итальянское вліяніе въ этихъ областяхъ; но снова настаиваетъ на каппадокійскомъ общемъ источникѣ переводовъ (Б. М, пастушокъ—флейтистъ).

Въ иконографіи Крещенія автору удалось произвести нѣсколько большую дифференціацію, чѣмъ это дѣлалось до сихъ поръ. И здѣсь имъ устанавливается славянскій типъ, восходящій опять таки къ каппадокійско-сирійскимъ источникамъ. Не останавливаясь

на Преображеніи, упомянемъ Воскресеніе Лазаря, гдѣ авторъ въ слав. шк. обнаруживаетъ черту западной композиціи, но и тутъ возвращаетъ ее Востоку, правда временъ Іоанна Златоуста. Та же школа, исходя отъ нѣкоторыхъ восточныхъ чертъ, создала самостоятельный типъ Входа въ Іерусалимъ; въ Тайной Вечери, — въ одномъ изъ двухъ варіантовъ (оба восходятъ къ Востоку), — осторожно слѣдуетъ за итальянцами (Христосъ въ серединѣ, ученики вокругъ стола). Иконографія Умовенія ногъ, Огреченія Петра, Поцѣлуя Иуды въ 14 в. цѣликомъ стоятъ на восточно-византійской почвѣ, и только изрѣдка въ деталяхъ встрѣчаются западныя черты. Въ Распятіи, которымъ авторъ занимается особенно детально, — всѣ разнообразнѣйшіе переводы, за исключеніемъ незначительныхъ мелочей и позднихъ композицій, восходятъ къ восточнымъ и византійскимъ оригиналамъ. Даже, повидимому, и такіе, считавшіеся итальянскими, положенія, какъ Б-ца, лишающаяся силъ (ораторій Іоанна и Петра въ Римѣ, VIII в. и фреска Тагхаръ въ Каппадокіи, XIII в.). Также точно поступаютъ и славяне 14 и слл. вѣковъ, соприкасаясь только въ слабой степени съ итальянскими формами, и вырабатывая свой собственный типъ. Снятіе со креста, сложившись на востокѣ, было въ 14 в. чрезвычайно близко къ итальянскимъ, но явныя заимствованія съ запада открываются только на Аѳонѣ 16 вѣка. Въ Pietà уже въ 14 в. въ славянской школѣ появляются итальянскія вліянія; наконецъ, въ Воскресеніи славяне слѣдовали, при извѣстномъ западномъ вліяніи, все же гораздо болѣе восточнымъ образцамъ.

Съ выводами относительно происхожденія иконографіи этихъ отдѣльныхъ сюжетовъ, присоединяя къ нимъ по временамъ отдѣльные небольшіе экскурсы въ область иконографіи же, но другихъ, болѣе специальныхъ сценъ, авторъ обращается къ *характеристикѣ школъ*.

Чтобы поставить на твердое основаніе изученіе 14-го вѣка, онъ возвращается къ древности. Издавна борятся

дві традиції — антична и восточна, нѣкоторыя мініатюри и живопись Малой Азії слѣдуютъ послѣдней (развившейся въ VI — X в.); сама Византія обновляеть къ XI вѣку свои эллинистическія основы, которыхъ она, вѣроятно, никогда и не покидала. Между 4 и 5 вѣкомъ, по образцу античныхъ свитковъ, сложились подробнѣйшіе повѣствовательные циклы евангельскихъ сюжетовъ, о которыхъ можно получить представление по рукописямъ XI в. (Laug. VI 23 и Par. gr. 74). Эти рукописи для времени до 14 в. ставятся во главу угла; устанавливается ихъ связь съ извѣстными древними описаніями мозаикъ к-польской церкви Апостоловъ и Эдесской, св. Сергія. Общія первой изъ нихъ и Laug. VI 23 переживанія эллинизма исходятъ изъ Александрійскаго центра; Par. gr. 74 и др. составляютъ другую группу, съ центромъ въ Антиохіи (?) (по близости къ памятникамъ, происходящимъ изъ ю. в. угла Средиземнаго моря или считающимися таковыми).

Католическій западъ жилъ тѣми же сирійско-палестинскими источниками, перешедшими черезъ Южную Италію въ греческихъ рукописяхъ 9—10 вѣка, иллюстрированныхъ въ Палестинѣ. Этими же формами проникнуты карловинскія и оттоновскія мініатюри. Также и въ „византійскую“ (XI—XIII в.) эпоху образцы по прежнему преобладаютъ палестинскіе. Именно этой традиціи многимъ обязанъ и Дуччіо.

Недавно сравнительно поднятому вопросу о роли духовной драмы въ развитіи иконографіи посвящена особая глава. Авторъ отрицаетъ въ цѣломъ теорію Mâle'я для Италіи 13—14 в., признавая ея справедливость для 15 вѣка во Франціи. Что же касается православнаго востока, то драма не развивалась въ немъ никогда, а его діалогическія гомеліи, никогда не вышедшія за предѣлы церковной службы, не оказали на искусство другого вліянія, кромѣ появленія (?) нѣсколькихъ композицій. (Впрочемъ, эти же гомеліи оказали извѣстное вліяніе на т. наз. „Размышленія, Бонавентуры, въ Италіи“).

Положенія Вебера, доказывающаго

происхожденіе нѣкоторыхъ иконографическихъ деталей (свв. Женъ у гроба, Суда Пилата) отъ итальянской драмы, оказываются ложными, и сюжеты эти находятъ себѣ первоисточники и аналогіи на Востокѣ. Въ то же время полувосточныя „Размышленія“ даютъ — раньше мистерій — несравненно болѣе богатый художественный матеріалъ. Такимъ образомъ Италія оказывается одновременно подъ двоякимъ вліяніемъ Востока — его литературныхъ и его художественныхъ формъ.

Причина же параллельнаго развитія въ Италіи, и мистерій, и подробнаго „повѣствовательнаго цикла“ лежитъ просто „въ духѣ времени“, въ связи съ современнымъ теченіемъ богословской мысли.

По всему, однако, судя, интересный вопросъ взаимоотношеній драмы и живописи въ раннемъ Ренессансѣ не стоитъ еще на твердомъ основаніи, и для рѣшенія потребуетъ большихъ и серьезныхъ работъ.

Чрезвычайно важна слѣдующая глава, посвященная 14 вѣку, важна особенно потому, что авторъ, извѣстный уже своей большой статьей, посвященной тому же предмету въ Hist. de l'art, A. Michel'я, — въ настоящей работѣ значительно измѣняетъ или расширяетъ свою точку зрѣнія. Тогда — г. М. подобно Ш. Диллю и др., приписывалъ весь „Расцвѣтъ“ 14 вѣка — константинопольскому „Ренессансу Палеологовъ“, — теперь же, — съ первыхъ словъ помянувъ, съ одной стороны работы Н. Кондакова и Н. Лихачева, а съ другой I. Стржиговскаго и Баумштарка, — считаетъ невозможнымъ объяснять искусство 14 вѣка у византійцевъ и славянъ безъ разсмотрѣнія двухъ факторовъ, — Востока и Италіи, не забывая, однако, о византійской столичной традиціи, „творческомъ гении, вернувшемся въ Византію Палеологовъ“. (Такъ что константинопольскіе мастера могли „обновлять“ свое искусство въ томъ же направленіи, какъ и итальянцы, независимо отъ нихъ).

Но пока роль именно этого к-польскаго центра менѣе всего поддается

учету, а потому авторъ, ограничиваясь иконографіей Евангелія, ставитъ только вопросъ „о заимствованіяхъ, которыми обогатилась византійская традиція 14 вѣка“, различая ихъ по областямъ.

1. *Македонская школа*, въ которую авторъ включаетъ сербскіе, македонскіе и греческіе (и отчасти русскіе) памятники 14—15 вѣка. Однимъ изъ оснований для этого „смѣшенія“ является сходство нѣкоторыхъ греческихъ и славянскихъ росписей, но главнымъ образомъ, предполагаемая одинаковость (а именно въ большинствѣ случаевъ греческой), національность мастеровъ (?)

При этомъ авторъ основывается въ данномъ вопросѣ и на надписяхъ: греческія надписи — мастера греки, славянскія — славяне (впрочемъ, оказывается, и тутъ не всегда, т. к. извѣстны „частыя переписыванія!“). Между тѣмъ несомнѣнно, и столько разъ было установлено, что этимъ критеріемъ пользоваться нельзя, потому что греческія надписи употребляли и славяне, и грузины, и армяне и др.! Также точно не вѣрно, что и въ Россіи работа грековъ устанавливается „еще яснѣе“, потому что подъ лѣтописными „гречинами“ и „греками“, расписывавшими въ 14 вѣкѣ храмы Новгорода и Москвы, далеко не всегда слѣдуетъ подразумѣвать дѣйствительно грековъ, какъ подъ „корсунскими“ работами — предметы корсунскаго происхожденія.

Во всякомъ случаѣ, русскую живопись 14 в. авторъ тоже включаетъ въ сферу „македонской“ школы.

Эта школа слагалась, во первыхъ, подъ влияніемъ Востока. Съ одной стороны — излюбленные фризъ, восходящіе къ александрійскимъ ротуламъ (въ противоположность критско-аѳонскимъ „портретамъ“ и „картинамъ“), съ другой — каппадокійское происхожденіе ряда иконографическихъ переводовъ, напр. Предательства Іуды, Снятіе со Креста, Христа, ведомаго на Голгоѳу, Суда Пилата, Невѣрія Ѳомы, и др. Тѣмъ не менѣе роль Востока вполне ограничена.

Второй факторъ — копированіе древнихъ рукописей; причемъ въ

этомъ движеніи выдающаяся роль принадлежитъ Константинополю, бывшему въ 14 вѣкѣ центромъ миниатюрныхъ мастерскихъ. Вышедшія оттуда миниатюры *Par. gr.* 54 и *Iv.* 5, также какъ и сходныя съ ними мозаики Кахріэ-Джами, — во многомъ сходны съ македонско-сербскими росписями, копируя, притомъ, за малыми исключеніями, циклы типа извѣстной *Laur.* VI. 23, т. е. циклы „александрійскаго“ происхожденія.

Наконецъ, третій факторъ — влиянія Италіи. Признавая въ общей формѣ „ближайшее родство“ между Балканами и Италіей въ 14 вѣкѣ, и указывая на цѣлый рядъ подтверждающихъ это фактовъ изъ области иконографіи, какъ напр., — Марія цѣлуетъ Младенца, въ Рождествѣ, ласкаетъ лицо Христа, въ *Pietà*, падаетъ у подножія креста, въ Распятіи, и т. д. — авторъ, однако, устанавливаетъ, что всегда изъ западнаго искусства заимствуютъ съ большою осторожностью, — смягчая складки, утончая черты и т. д., но не колебля „основного типа“ византійскихъ образцовъ. Къ такимъ же выводамъ приходитъ авторъ при сопоставленіи балканской живописи съ Дуччіо, выходя при этомъ явно за предѣлы иконографіи, и касаясь уже вопросовъ стиля. Нужно сказать, что именно „итальянскій“ вопросъ разработанъ хуже всего, и это особенно подтверждаетъ несовершенство иконографическаго метода. Дѣйствительно, оперируя только съ иконографическими фактами, никакъ нельзя выяснить существа взаимоотношеній Востока и Италіи, которыя раскрываются только стилистическимъ анализомъ.

Вторую школу 14 в. авторъ называетъ *Критской*, хотя, по правдѣ сказать, памятники ея относятся не къ 14, а къ 16—17 вѣкамъ (извѣстно даже, что на самомъ Критѣ многочисленныя росписи 14 вѣка кореннымъ образомъ отличаются отъ „критскихъ“ памятниковъ послѣдующаго времени на томъ же Критѣ, Аѳонѣ и въ др. мѣстахъ).

Авторъ и самъ выдѣляетъ Панселина и аѳонскія росписи 14—15 вв. (собственно несохранившіяся!?) въ отдѣльную группу, которую относитъ къ пер-

вой „македонской“ школѣ. Что же касается самой „критской“ школы, то характеристика ея, сравнительно, напр. съ предыдущей — бѣдна и сумбура. Авторъ не вполне согласенъ съ „итало-венеціанской“ теоріей Кондакова-Лихачева, считая, что т. наз. итало-критскіе памятники не достаточно классифицированы, и предлагаетъ перенести ихъ изъ 14-го ближе къ 16-му вѣку, но въ то же время готовъ признать чрезвычайныя заимствованія изъ Венеціи и вообще изъ Италіи аѳонскихъ критянъ, и приписать эту работу венеціанскимъ грекамъ. Далѣе, онъ признаетъ въ тѣхъ же росписяхъ также копированіе древнихъ византійскихъ, преимущественно каппадокійскихъ переводовъ, и считаетъ Критъ передаточнымъ пунктомъ между Венеціей и Каппадокіей, даже Грузіей и т. д. Но, въ результатъ, по всему этому, отличить „македонскую“ и „критскую“ школы не представляется возможнымъ. Только ниже, по поводу Мистры, авторъ, отмѣчаетъ — „сохраненіе византійской элегантности“ въ качествѣ существенной особенности критской живописи (но опять таки не на Аѳонѣ!).

Въ Мистрѣ—та-же вѣтвь представлена росписью Периблепты (конецъ 14—нач. 15 в.), въ Россіи—росписями 15—16 вѣка. И тутъ и тамъ „критская“ манера идетъ независимо отъ Аѳона, соблюдая „идеалъ благородства, сохраненный Византіей отъ антика“. Живопись же Мистры, вообще, выдѣляется близостью къ палестинскимъ переводамъ, особенно въ ц. Метрополіи.

Въ заключеніи авторъ резюмируетъ — „14 и 15 вѣкъ развиваютъ композиціи, интерпретируя повѣствовательные и восточные циклы древнѣе X вѣка. Духомъ—они обязаны обогатившейся и болѣе живой иконографіей, созданной сотрудничествомъ грековъ и итальянцевъ. Двѣ школы — македонская, — болѣе открытая вліяніямъ Востока и Италіи, и критская, болѣе вѣрная византійскому идеализму, — руководятъ художественнымъ движеніемъ!“ Славянамъ въ резюмѣ, къ сожалѣнію, мѣста не нашлось! И это, несмотря на то, что

не менѣе половины, (и притомъ наиболѣе существенныхъ) памятниковъ 14 вѣка—славянскихъ!

Не имѣя возможности входить во всѣ детали громаднаго труда г. Милье, возбуждающаго множество различнѣйшихъ вопросовъ, и скорѣе указавъ на его основныя положенія, чѣмъ разсмотрѣвъ его по существу, мы не можемъ не привѣтствовать этого новаго пересмотра всего иконографическаго матеріала евангельскихъ сюжетовъ, пересмотра—впервые съ научной постановкой вопроса—, затрагивающаго весь безмѣрно увеличившійся матеріалъ, и особенно—и также впервые—съ такой опредѣленностью поставленную проблему „живописныхъ школъ“ на почвѣ восточно-христіанскаго искусства.

Нечего и говорить, что къ громадному иллюстраціонному матеріалу книги будетъ постоянно прибѣгать всякій занимающійся вопросами средневѣковой живописи.

А. Грабаръ.

Д. В. Айналовъ. Византійская живопись XIV столѣтія. Записки Классическаго Отдѣленія Русскаго Археологическаго Общества. IX. Петроградъ. 1917 (стр. 62—230, табл. I—XXXVII).

Эту книгу особенно любопытно поставить рядомъ съ предыдущей. Почти одновременно увидѣвъ свѣтъ и касаясь той-же темы, онъ на ряду съ нѣсколькими новыми мелкими работами (преимущественно изданіями отдѣльных памятниковъ) свидѣтельствуютъ о томъ интересѣ, который возбуждаетъ въ послѣдніе годы 14 вѣкъ въ наукѣ исторіи византійскаго искусства, идущей постепенно впередъ отъ болѣе древнихъ къ послѣдующимъ эпохамъ.

Кромѣ того, эти двѣ книги—не считая главы о 14 вѣкѣ въ Manuel'ѣ Diehl'я и статьи Милье въ „Исторіи“, Мишеля—единственныя, кажется, попытки подвести нѣкоторые итоги для восточно-христіанской живописи 14 вѣка въ ея цѣломъ. При этомъ, однако, Милье исходитъ отъ иконографіи, Айналовъ—отъ стиля; цѣль Милье—установить составъ и происхожденіе *темъ* 14 вѣка,

цѣль Айналова — выяснить самыя формы этой живописи въ предѣлахъ данныхъ темъ (почти не касаясь иконографіи). И тотъ и другой стремятся главнымъ образомъ къ рѣшенію задачъ о происхожденіи, о движеніи художественныхъ формъ въ 14 вѣкѣ, — но выводъ Миле въ этомъ смыслѣ неопредѣленъ, — и „Востокъ“, и Италія, и самовозрожденіе, выводъ-же Айналова одинъ — только Италія.

Въ результатъ — перечень иконографическихъ темъ 14 вѣка, добытый изслѣдованіемъ Миле, даетъ очень мало для пониманія самага искусства эпохи; анализъ-же стиля отдѣльной фигуры, пейзажа, декоративныхъ архитектуръ, строенія композиціи — все то, чего касается Айналовъ — напротивъ дѣйствительно вводятъ въ новую живопись.

По Айналову, въ основѣ ея лежитъ „новый художественный замыселъ“. Онъ ведетъ, во-первыхъ, къ перерожденію „византійской“ композиціи. Византійская традиція, несмотря на всю свою цѣпкость, подновляемая при этомъ постоянно копированіемъ миниатюръ лучшей поры, перерабатывается подъ вліяніемъ готико-романскихъ формъ. Той-же передѣлкѣ въ романо-готическомъ духѣ подвергается и отдѣльная фигура, приобретающая совершенно новый стиль. Въ то-же время перемѣны происходятъ и въ изображеніяхъ ландшафта и архитектуръ. Слѣдуя общему натуралистическому движенію въ этой области въ Италіи, пейзажи разнообразятся и усложняются, но въ то-же время на нихъ сказывается еще традиціонно-византійская манера (въ противность итальянской), копированіе не природы (какъ въ то-же время въ Италіи), а другихъ художественныхъ памятниковъ, приведшее къ ненатуральному схематизму.

Такимъ образомъ, двоякимъ путемъ, путемъ введенія новыхъ элементовъ съ одной стороны, и переработки старыхъ формъ съ другой, — византійская живопись перерождается въ духѣ итальянскихъ художественныхъ формъ 13—14 вѣковъ. Что-же это за формы? Это т. наз. „maniera graeca“, манера итальян-

скаго треченто, сплавъ формъ романскихъ, готическихъ и итало-готическихъ, сложившихся въ Пизѣ, Сіенѣ и Флоренціи, всѣхъ вмѣстѣ внесенныхъ на почву византійскаго искусства и развивающихся на его фонѣ.

Въ области композиціи, — важнѣе всего созданіе плоскостнаго „безъ перспективной глубины ландшафта, разорвавшего съ византійско-эллинистической традиціей иллюзионистической раскраски горъ и скалъ, передающей воздушную перспективу“. Авторъ называетъ такой пейзажъ — не совсѣмъ м. б. удачно — „натуралистическимъ“.

Горы, приобрѣвшія особенный видъ ступенчатыхъ скалъ, ввидѣ кулисообразныхъ каменныхъ глыбъ, б. ч. поднимающихся съ задней линіи почвы, — окрашены въ однообразный „натуральный“ тонъ. Значительный успѣхъ, при этомъ дѣлаетъ линейная перспектива. Этотъ пейзажъ — отраженіе того пониманія ландшафта, который появился въ Италіи значительно раньше и описывается въ извѣстномъ „Руководствѣ“, Ченнино Ченнини.

Тоже усиленіе перспективной правильности въ необычайно развившемся *архитектурномъ* пейзажѣ, такъ-же развертывающемся за линіей почвы, и такъ-же открывающаго не далекія перспективы, а незначительную глубину плоскостной живописи.

Все это точно также во всемъ совпадаетъ съ Ченнино Ченнини. Въ обоихъ ландшафтахъ очень характерно поглощеніе фигуры пейзажемъ, который въ противовѣсъ византійскому, начинаетъ играть новую, очень замѣтную роль въ композиціи. Пейзажъ этотъ по существу тотъ-же, что и у Джотто, только угловатѣй и схематичнѣй его.

Появляются совершенно новыя фигуры, какъ напримѣръ, женскія фигуры въ особыхъ покрывалахъ, завязанныхъ на головѣ узломъ (м. пр. въ фрескѣ 15 в. въ Боянѣ, Введеніе), прототипы которыхъ оказываются въ романо-готическихъ памятникахъ 13 в.

Или еще — фигуры, построенныя въ готическомъ изломѣ тѣла, какъ напр.,

пляшущая Иродіада въ мозаикѣ соб. Марка Венеціанскаго, и мн. др.

Или—сидящіе ангелы въ мозаикѣ купола крещальни того же собора, ближе всего идущіе къ сидящимъ аллегоріямъ Палаццо Публико и Испанской Капеллы; или,—ангелы, летающіе en face (тамъ-же), какъ въ западныхъ рукописяхъ и у Джіотто въ Ассизи; или—Богородица, падающая на руки женщинъ у креста (примѣры болѣе древняго употребленія этого мотива въ восточной живописи, указанные Милье, вѣрны, но не колеблютъ положенія Айналова, т. к. новъ въ 14 в. не мотивъ, а именно данныя его формы,—Богородицу не поддерживаютъ, а она падаетъ на руки стоящихъ съ ней рядомъ (Бѣлгр. Псалт., Ватопеди, врата г. Александра, ик. Музея Алекс. III) и т. д. и т. д.

Однако, нѣкоторыя „западные“ фигуры таковыми не оказываются, напр. — „фигуры съ перекрещенными ногами“ (ср. хотя-бы мозаического Евангелиста XI—XII в. въ Кіево-Софійскомъ соборѣ), или „символы 4-хъ Евангелистовъ“ (сербск. Мюнх. Псалт.), которые находятся даже въ болгарской Бачковской росписи 12 вѣка, и пр. Затѣмъ, — въ архитектурахъ появляются романскія двойныя окна.

Едва-ли, однако, можно съ увѣренностью включить въ число западныхъ новшествъ — шашечный полъ и нимбы на извѣстномъ флорентійскомъ складнѣ (который авторъ относитъ къ 14 в., вм. обычной датировки—12 в.), мотивъ (кринь и ромбики въ косой рѣшеткѣ) столь распространенный, напр., въ болгарскихъ фрескахъ 13 в. и др., и какъ указываетъ авторъ самъ, — на эмалевыхъ вѣнчикахъ, вывезенныхъ въ 1204 г. изъ Константинополя въ Венецію, или, можно прибавить, на Охридской иконѣ 12 в. Весьма вѣроятно, что имѣя ввиду, между прочимъ, и этотъ самый орнаментъ, слѣдуетъ отнести складень къ 12—13 вѣку.

Отдѣльная фигура также перерабатывается. Она становится выше и стройнѣй, часто принимаетъ романо-готическую сигмовидную форму (голова въ од-

ну, ноги въ другую сторону), ея локти заостряются, готическими узловатыми сочлененіями связываются тонкія ноги и руки, наконецъ, фигура пріобрѣтаетъ рельефъ, строится перспективно, — это находитъ себѣ выраженіе прежде всего въ разработкѣ складокъ, которыя къ тому-же умножаются и становятся безпокойными, ломаются острыми углами по образцу итало-готическихъ фигуръ. У одежды особенно разрастается развѣвающійся конецъ плаща. Этотъ „конецъ“, мало-по-малу увеличиваясь, начинаетъ играть роль самостоятельнаго красочнаго пятна, по размѣрамъ иногда равнаго фигурѣ. Для его происхожденія важны карловингскія и романскія миниатюры, которыя задолго предваряютъ его появленіе въ Византіи и Венеціи. Какъ эти „концы“, такъ и одежды цѣлыхъ фигуръ любопытны еще новымъ примѣненіемъ опредѣленной „точки зрѣнія“ (точно также, какъ и въ архитектурахъ фона), предполагающей зрителя *выше* или *ниже* фигуры („повышенной“ или „пониженной“, —точно то-же у Ченнини). Послѣдній случай и даетъ особенный эффектъ, когда изображается внутренняя часть колоколообразнаго „конца“ развѣвающейся одежды, (впрочемъ, изрѣдка встрѣчается и раньше!) или внутренняя сторона одежды у подола, передаваемого перспективно.

Въ этой новой манерѣ сдѣланы два основныхъ памятника, — мозаики Константинопольской Кахріэ-Джами съ одной стороны, мозаики притвора и крещальни собора св. Марка въ Венеціи, — съ другой стороны. Сходны, — и новая система декораціи куполовъ (композиціи — фризомъ вокругъ купола) и орнамента (подобная работѣ римскихъ „косматовъ“), и композиція, и стиль, и детали фигуръ. Почти всѣ выводы авторъ почерпаетъ изъ анализа этихъ памятниковъ, привлекая другіе только для рѣшенія вопроса о Константинопольской школѣ, изъ мастерскихъ которой вышли мозаики Кахріэ, и для болѣе детальнаго замѣчанія.

И можетъ быть, въ этомъ ограниченіи, особенно, „итальянскаго“ мате-

ріала, авторъ дѣлаетъ наибольшую неосторожность. Роль Венеціи, какъ центра „византійствующей“ Италіи, въ вопросахъ связей съ Востокомъ, неоспорима, но, также, напр., важны, и югъ Италіи, давнишній очагъ греческаго православія и искусства, и центръ Италіи съ его полуитальянскими—полугреческими живописными школами (авторъ самъ-же упоминаетъ по поводу орнамента—косматовъ).

Въ то-же время авторъ сознательно ограничиваетъ и объемъ восточныхъ памятниковъ. И хотя намъ лично достоверно извѣстно, что, напр., весь комплексъ памятниковъ Мистры оставленъ въ сторонѣ исключительно изъ соображеній профессиональной этики (чтобы доставить возможность г. Милье, издавшему ихъ, интерпретировать ихъ первому), но намъ представляется совершенно невозможнымъ обходить молчаніемъ эту наибольшую, пожалуй, группу достоверно принадлежащихъ 14 вѣку росписей въ то время, когда относительно большинства другихъ памятниковъ приходится еще доказывать ихъ принадлежность къ этой эпохѣ. Живопись Мистры, современная Кахріэ, и въ общихъ чертахъ съ ней сходная, тѣмъ не менѣе несомнѣнно отъ нея во многомъ отличается, и неминусомъ должна навести на нѣкоторыя дополненія, если не поправки, въ выводахъ автора. Пришлось-бы вѣроятно и здѣсь признать нѣкоторыя „отклоненія“ (или вѣрнѣе признаки національной или мѣстной школы) отъ Константинопольской школы, какъ авторъ признаетъ ихъ въ русской живописи 14 в., гдѣ романо-готическіе признаки выступаютъ сильнѣе, гдѣ связи съ западомъ чувствуются болѣе.

Нельзя при этомъ не вспомнить, что самому автору принадлежитъ, собственно, заслуга научнаго „открытія“

всей группы новгородскихъ росписей 14 в. (считавшихся прежде частью болѣе поздними, и во всякомъ случаѣ впервые изданными его учениками), точно также, какъ въ этой книгѣ первый опытъ ихъ растолкованія.

Въ концѣ,—выходя изъ темы, авторъ бросаетъ взглядъ и на послѣдующіе пути восточной живописи. Византійское искусство въ 14 в. отчасти усвоило формы Итальянскаго Возрожденія, оживляясь не подражаніемъ природѣ, а приближеніемъ къ *произведеніямъ* западнаго искусства, которыя вносились въ него на одинаковыхъ правахъ съ заимствованіями изъ *своего* древняго прошлаго.

Вотъ почему очень часто, наряду съ большей естественностью движенія фигуръ, является полное неумѣніе расположить ихъ среди новыхъ формъ ландшафта, наряду съ новой перспективой, навсегда остается обратная. „Манера“ постепенно превратилась въ шаблонъ, часто преувеличивающій даже ея основныя формы, прошедшій черезъ всѣ „стадіи омертвѣнія“ и окончательно выродившійся въ 16—17 ст. Правда, позже новый наплывъ формъ поздняго Возрожденія нахлынулъ на эту живопись, но и здѣсь повторилось то-же „подражаніе“, которое отвергла строгая аѳонская живопись, застывшая на формахъ предыдущаго времени.

Изслѣдованіе въ цѣломъ страдаетъ, пожалуй, отсутствіемъ того, что такъ поражаетъ и нѣсколько утомляетъ даже у Милье — кропотливой мелочности. Тѣмъ интереснѣй, зато постановка вопросовъ, и нѣтъ сомнѣній, что наука пойдетъ именно въ томъ направленіи—какъ въ смыслѣ метода, такъ и въ смыслѣ содержанія,—которое дано въ книгѣ Айналова.

А. Грабаръ.

Библиография

Баласчевъ, Г. Укрѣпителнитѣ работи на старобългарската войска. Минало III, кн. 10 часть I. София 1918, 44 стр. 8°.

— Бѣлѣжки върху изкуството въ българскитѣ земи прѣз сръднитѣ и нови вѣкове. Минало III, кн. 10 часть II. София 1920, 48 стр. 8° съ 7 образа. Гл. рецензията за тая книга въ в. Зора бр. 343 отъ 7.VII.1920.

Бончевъ, Г. Старото рударство въ България и Македония. Спис. на Акад. XIX, клонъ природо матем. IX, 1920, 1—48.

Weber, W. Das Kronosfest von Durostorum. Arch. f. Religionswiss. XIX 316—341.

Wilamowitz-Möllendorff, U. von, Die Balkanvölker. Die neue Rundschau 1918, Januar, 95—107.

Георгиевъ, Й. попъ, и Шишковъ, Ст. Н. Българитѣ въ Сѣрското поле. Издирвания и документи съ приложение на 2 факсимилета и 1 карта. Пловдивъ 1918, 88 стр. 4°.

Георгиевъ Матей. Възраждането на София. София 1920, 104 стр. 8°.

Diehl, Ch. Histoire de l'Empire byzantin. Paris, Picard, 1919.

Енчевъ-Видю, Ив. Стари и нови паметници въ Добруджа. Художествено-етнографически етюдъ. София 1918, 194 стр. 4°. — Разглежда въ разнитѣ отдѣли 1) домъ, 2) трудъ, 3) облѣкло и туалетъ, 4) нрави, обичаи и обряди, 5) храмъ и 6) гробища.

Захариевъ, Й. Кюстендилско крайще. Сб. за нар. умотв. XXXII, София 1918, 654 стр. 8° съ 69 черни, 4 трицвѣтни таблици и една карта. — На стр. 6—14 говори върху историята на тази област и нейнитѣ старини.

Златарски, В. Н. История на българската държава прѣз сръднитѣ вѣкове. Томъ I: Първо българско царство. Часть I: Епоха на хунно-българското надмощие (679—852 г.). София 1918, 486 стр. гол. 8°. Издание на Бѣлг. Акад. на наукитѣ.

— Историко-политическа сждба на Добруджа. Сборн. Добруджа, изд. отъ Съюза на бѣлг. учени, писатели и художници, София 1918, 43—68.

Slatarski, Prof. W. N. Geschichte der Bulgaren. I. Teil: von der Gründung des bulg. Reiches bis zur Türkenzeit (679—1396). Bulg. Bibl. hrsg. von Prof. G. Weigand, Bd. V. Leipzig 1918, X+182 стр. 8° съ 9 образа и 10 карти.

Иширковъ А. Западна Тракия и договорътъ за миръ въ Нюйи (Географ. библ. № 1). София 1920, 68 стр. 8° съ една карта.

Ivanoff, J. La Région de Cavalla. Berne, Librairie Académique 1918, 80 p. in-8°, avec une carte ethnographique en couleurs. — Авторътъ на тая книга си е далъ за задача да освѣтли сегашния етнографски съставъ на разноплѣменното население въ юго-източна Македония, въ тѣй наречената Кавалска областъ, дѣто живѣятъ: турци, българи, гърци, гагаузи и др. За тая цѣль, той прослѣдява колонизирането на гърцитѣ въ тая страна край морето, заселването на българитѣ, на гагаузитѣ, нахлуването на турцитѣ прѣзъ XIV в. и станалитѣ вслѣдствие на това етнографски и вѣрски промѣни, говори за расовата и културна борба между гърци и българи и дава статистика на народноститѣ въ навечерието на балканскитѣ войни.

— Les Bulgares devant le Congrès de la Paix. Documents historiques, ethnographiques et diplomatiques avec 4 cartes en couleurs. 2e édition augmentée. Berne, Librairie Académique 1919, 304 p. in 8°. Въ това капитално съчинение, дѣто

сж изложени историческите, етнографски и международни права на българския народъ въ земята, които той населява днесъ, за четитѣ на нашитѣ Извѣстия особно интересни сж страницитѣ, които засѣгатъ вѣрата и религиозния животъ на българина, българската литература и народна поезия, българското национално изкуство и др.

Кацаровъ, Г. И. Изъ старата история на Македония. Развитие I 1918, 330—333. — Отнася се главно до войнитѣ на римлянитѣ съ Филипа V.

— Келтитѣ въ стара Тракия и Македония. Спис. на акад. XVIII, клонъ ист.-филол. X, 1919, 41—80. — Слѣдъ като описва политическото състояние на Македония и Тракия слѣдъ смъртта на Александра Велики, авторътъ разглежда подробно заселването на келтски племена въ тѣзи двѣ области.

— Елинизмътъ въ стара Тракия и Македония. Годишникъ на Соф. унив. XIII—XIV. — Сказка, четена въ общо събрание на Археол. и Географ. дружества въ София на 1 февр. 1920. Като хвърля кратъкъ погледъ върху развитието на елинската култура изобщо, авторътъ прослѣдва нейното проникване въ Тракия и Македония и изтъква влиянието, което тя е упражнила върху мѣстната култура.

— Приноси къмъ историята на древността. Часть I. София 1920, IV+144 стр. 8^о. — Съдържа 13 отдѣлни статии, печатани отъ автора по-рано въ разни списания.

— Археологично-историческото значение на българскитѣ земи. Слънце II 1920, 214—222.

Kazarow, G. I. Zur Archeologie Thraciens. Arch. Anzeiger 1918, 3—63. — Пжтни бѣлѣжки отъ врѣме на войната (лѣтото 1917) върху Шаплѣ-дере (Mesambria?), Ялѣ дере (Stryme?), Марония, Дикили ташъ (Dryas?), Макри (Sergeion), Лѣджа-къой (Traianopolis), Еносъ и Фере.

— Vorgeschichtliches aus Bulgarien. Prähist. Zeitschr. X 1918, 181—184.

— Прѣдисторически находки отъ околността на Макри.

— Kleine Funde aus Bulgarien. Jahreshefte des österreich. arch. Inst. XIX—XX 1919, Beibl. 43—50. — Оброчни релефи на тракийския конникъ, Диони а и Мигра.

Костовъ, Л. Българско народно художествено творчество. Сборн. въ честь на проф. Ив. Д. Шишмановъ, София 1920 стр. 121—128.

Kubitschek, W. Zum Denarfund aus Nordbulgarien. Numism. Zeitschr. Wien LI 1918, стр. 42.

— Moesische Münzen der Wiener Universitätsammlung. Numism. Zeitschr. N. F. X 174—176, XI 231.

Mehlis, Chr. Thrakisch-illyrisches Volkstum im vorgeschichtlichen Süddeutschland. Petermanns Mitteil. Jahrg. 63, 1917, 329—333.

Menghin, O. Die archäologische Kartographie am nördlichen Balkan. Anthropos XII—XIII, 1917/18, стр. 1069—1084.

— Die prähistorische Archäologie in Montenegro und Albanien. Prähist. Zeitschr. XI—XII, 1919/20, стр. 197—202.

Millet, G. L'école grecque dans l'architecture byzantine. Paris, Leroux 1916, XXVIII+330 стр. 8^о. — Засѣга и църковнитѣ постройки въ Македония и Месемврия.

— Recherches sur l'iconographie de l'évangile au XIVe, XVe et XVIe siècles d'après les monuments de Mistra, de la Macédoine et du Mont Athos. Paris, Fontemoing 1916, LXIV+810 стр. 8^о съ 670 образа. — Твърдѣ важно за изучаването на църковната фрескова живопись, макаръ нейнитѣ паметници въ България да не се засѣгатъ. На „македонската“ школа е посветена специална глава. Гл. по-горѣ стр. 160 сл.

Милетичъ, Л. Исторически и художествени паметници въ манастира Св. Иванъ Бигоръ (Дебърско). Спис. на

Акад. XVI, клонъ ист.-филол. IX, 1918, 1—34 съ 19 образа.

— Изъ единъ поменикъ на манастира Прѣчиста (Кичевско). Пакъ тамъ X 1919, 31—40.

Мутафчиевъ, П. Рапортъ върху изучаванията въ Батошово и Градница, Севлиево. Годишникъ на Нар. Археол. Музей I 1920, 76—84.

— Рапортъ върху изучаванията на старопланинскитѣ манастири отъ Искърския проломъ до Троянъ. Пакъ тамъ 85—90.

Мушмовъ, Н. Единъ скитски царъ, неизвѣстенъ до сега. Миръ бр. 5326, 1918.

— Една находка на български и ромънски монети при Силистра. Миръ бр. 5331, 1918.

— Една находка на македонски монети при с. Христосъ, Сърско. Миръ бр. 5353, 1918.

— Една находка на сребърни римски монети при Русе. Миръ бр. 5363, 1918.

— Нови находки на старини и монети при с. Тополяне, Сърско. Миръ бр. 5380, 1918.

— Една находка на златни монети при с. Дейковци, Скопско. Миръ брой 5535, 1918.

— Новооткрити сребърни старини при с. Галиче, Орѣховско. Миръ брой 5612, 1919.

— Нови български монети въ Народния Музей. Миръ бр. 5669, 1919.

— Една находка на монети отъ Сердика въ с. Бояна, Софийско. Миръ бр. 5725, 1920.

— Една находка на сребърни монети при с. Ракитово, Пещерско. Миръ бр. 5929, 1920.

— Една находка на златни монети отъ Филипа II и Александра III Велики при с. Тополяне, Сърско. Отечество V кн. 3, 1918.

— Златнитѣ монети отъ Александъръ Македонски. Прѣпорецъ бр. 132, 1918.

— Нова находка на старини и монети при с. Базауртъ, Добричко. Прѣпорецъ бр. 140, 1918.

— Една находка на бронзови моне-

ти отъ Мизия и Тракия при с. Смѣдово, Прѣславско. Зора бр. 155, 1919.

— Една забравена находка на сребърни монети при с. Голѣмо Конаре, Пловдивско. Зора бр. 226, 1920.

— Монети отъ кожа, порцеланъ, глина и пр. Зора бр. 249, 1920.

— Новооткрити български монети. Зора бр. 326, 1920.

— Една находка на сребърни монети отъ Александра Македонски, Филипа III Аридей и Лизимаха. Зора бр. 345, 1920.

— Монети отъ разкопкитѣ на Трапезица при Търново. Зора бр. 370, 1920.

— Откраднатитѣ монети отъ Рилския манастиръ. Зора бр. 384, 1920.

Muschmow, N. Münzfunde aus Bulgarien Numism. Zeitschr. Wien LI 1918, 43—51.

— Einige überprägte Münzen. Пакъ тамъ, стр. 52—54, съ 1 табл.

Netzhammer, Erzbischof R. Die christlichen Altertümer der Dobrudscha. Bukarest 1918, 224 S. 8° съ 82 образа.

Никовъ, П. Къмъ историята на сѣверозападнитѣ български земи. Спис. на Акад. XVI, клонъ ист.-филол. IX, 1918, 43—64. — Отнася се до Браничевската област (Пожаревацко).

— Българо-унгарски отношения отъ 1257 до 1277 год. Сборн. на Акад. XI, клонъ ист.-филол. VIII, 1920 стр. 1—220.

Поповъ, Р. Гробни находки отъ халшатската епоха. Спис. на Акад. XVI, клонъ ист.-филол. IX, 1918, 105—116 съ 10 табл. — Находки отъ Видинско, Вратчанско, Битолско и Гевгелийско.

Preisigke, Fr. Die Inschrift von Skaptoparene in ihrer Beziehung zur kaiserlichen Kanzlei in Rom, Strassburg 1917, VII + 75 стр.

Ruzicka, L. Unedita aus Moesia inferior. Numism. Zeitschr. N. F. X 73—173.

— Unveröffentlichte Münzen aus Hadrianopolis (Thracia). Berliner Münzblätter № 201/2, 1918, 11 стр. съ 1 табл. —

Описва 45 неиздадени монети отъ собствената си сбирка.

Seure, G. Archéologie thrace. Documents inédits ou peu connus. IIe série, Ire partie: Inscriptions. Paris, Leroux 1920, 222 стр. 8°. — Тази книга е сборникъ отъ статиитѣ, които Съоръ обнародва подъ сжщото заглавие въ *Revue archéologique* 1914—1919. За първата часть отъ неговата Archéologie thrace гл. Извѣстия IV 1915, 293—299.

— Connaitrions-nous, enfin, un texte en langue thrace? *Revue des études anciennes* XXII 1920, 1—21. — Гл. рецензията по-горѣ стр. 154 сл.

Симеонъ, митрополитъ. Гръцкиятъ надписъ върху иконата на Исуса Христа въ Охридската църква св. Богородица — св. Климентъ. Спис. на Акад. XVI, клонъ ист. филолог. IX, 1918, 117—121.

Staneff, N. Geschichte der Bulgaren. II. Teil: vom Beginn der Türkenzeit bis zur Gegenwart. Bulg. Bibl. hrsg. von Prof. G. Weigand, Bd. VI. Leipzig 1917, VIII+192 стр. 8° съ 4 образа и една карта.

Strzygowski, Jos. Die Baukunst der Armenier und Europa. Ergebnisse einer vom kunsthistorischen Institute der Universität Wien 1913 durchgeführten Forschungsreise. Wien, Schroll 1918, 2 тома, XII+888 стр. 4° съ 828 образа и една карта. — Авторътъ разглежда и нѣкои старохристиянски сгради отъ България (Патлейна, Клисе-кьой, Пирдопъ, Перущица и София).

— Ein Christusrelief und altchristliche Kapitelle in Moesien. *Byzant.-neugriech. Jahrbücher* I 1920, 17—34. — Обнарожда единъ релефъ на Исуса Христа отъ Трапезица и нѣколко старохристиянски капители отъ Търново и Месемврия, като указва на голѣмия интересъ на старохристиянскитѣ паметници отъ България.

Филовъ, Б. Софийскитѣ църкви Св. Георги и Св. София. Развитие I 1918, 144—147.

— Тракийско-микенски отношения. Сборн. въ честь на проф. Ив. Д. Шишмановъ, София 1920, 40—53.

— Рапортъ върху дѣйността на Народния Археол. Музей отъ 1909 до 1919 год. Годишникъ на Нар. Арх. Музей I 1920, 1—67.

— Старобългарското изкуство. Зора бр. 343 отъ 7 VII 1920.

Filow, B. Hermesstatue auf einer Münze von Pautalia. *Numismat. Zeitschr.* Wien I 1918, 39—41.

— Stobi. *Deutsche Balkan-Zeitung*, бр. 183 отъ 16 VIII 1918.

— Die altbulgarische Kunst. Bern, Haupt, 1919, VIII+88 стр. 4° съ 58 табл. и 72 образа въ текста. — Въ това съчинение, излѣзло сжщевременно и на френски (*L'ancien art bulgare*), както и на английски (*Early Bulgarian art*), авторътъ разглежда развитието на старобългарското изкуство отъ основаването на първото българско царство до края на турското владичество въ България, като изтъква неговитѣ връзки отъ една страна съ ориенталското изкуство, а отъ друга — съ византийското. Върху 48 отъ таблицитѣ сж възпроизведени въ фототипия най-важнитѣ паметници на старобългарското изкуство (скулптури, стари сгради, фрески, икони, металически издѣлия и дървени рѣзби), а останалитѣ 10 таблици съдържатъ цвѣтни репродукции на фрески и миниатюри.

Haberlandt, A. Volkskunst der Balkanländer in ihren Grundlagen erläutert. Wien, Schroll & Co 1919, 78 стр. 4° съ 26 табл. и 40 образа въ текста.

Чилингировъ, Ан. Глинени фигурки отъ прѣдисторичното селище въ с. Султанъ. Сборн. на Акад. XI, клонъ ист.-филол. VII, 1920, 42 стр. съ 8 табл.

— Рапортъ върху изучаванията на прѣдисторичнитѣ селища въ сѣверо-източна България. Годишникъ на Нар. Археол. Музей I 1920, 68—75.

Шишковъ, Ст. гл. Георгиевъ, Й.

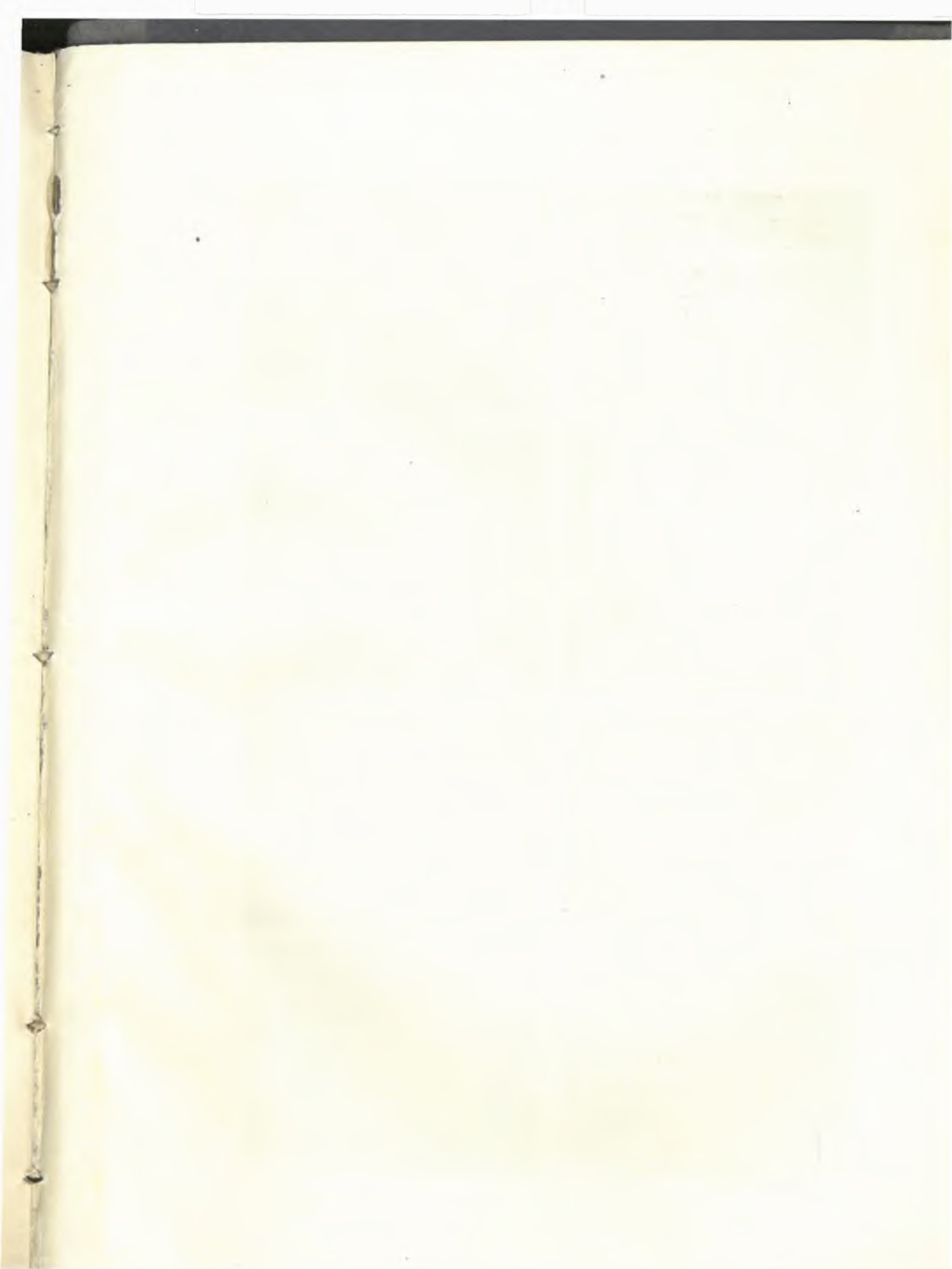
Chichkoff, St. L'Hellénisme dans la péninsule balkanique, Philippopolis, Dapoff 1919 92 стр. 8°.

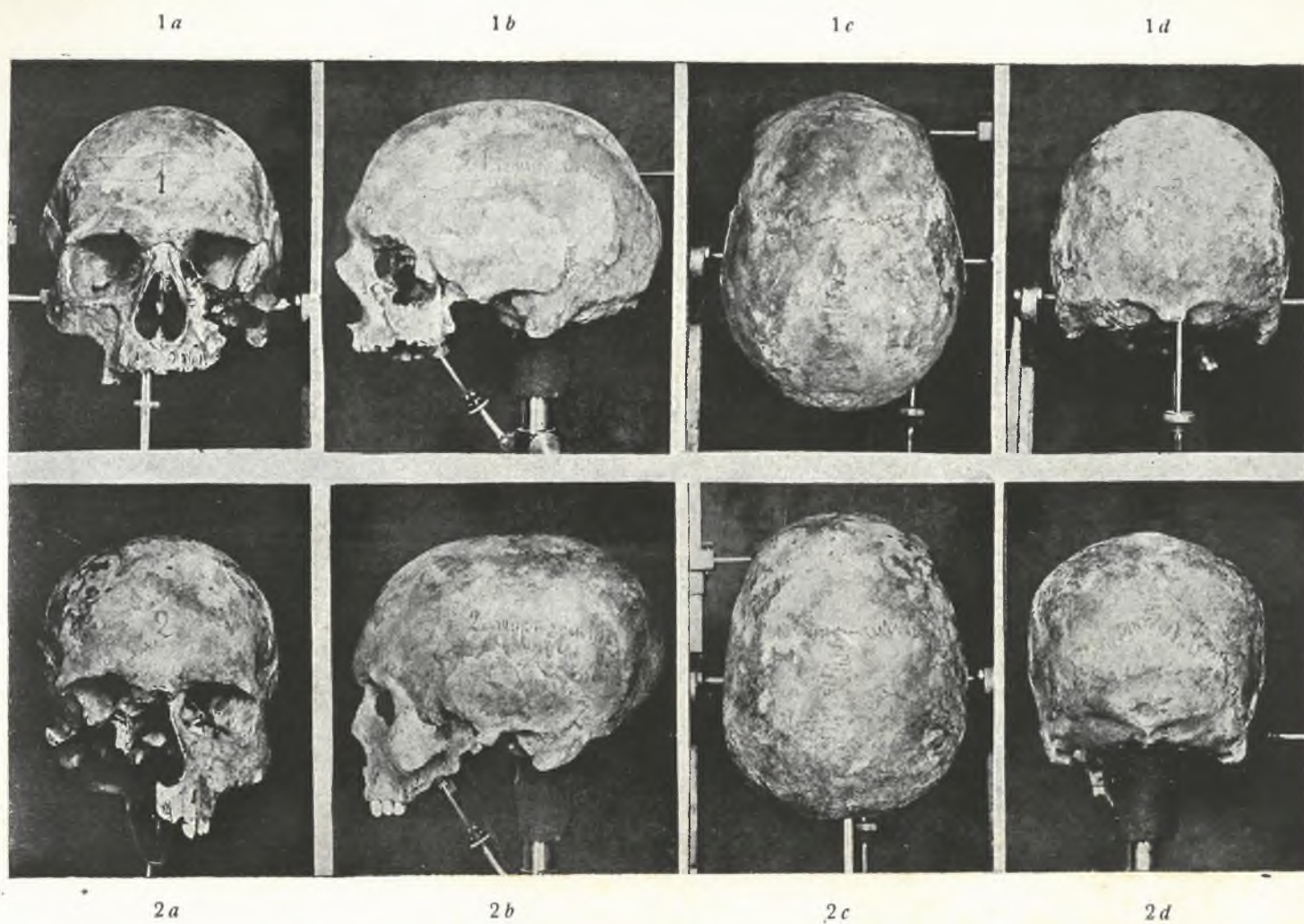
Шкорпилъ, К. Старобългарски паметници въ Добруджа. Сборн. Добруджа, изд. отъ Съюза на бълг. учени, писатели и художници, София 1918,

191—234. — Дава подробно описание на укрѣпленія лагеръ при Николицель, който той приписва на Аспаруха.

Schuchardt, C. Die sogenannten Traianswälle in der Dobrudscha. Abhandl. der Berlin. Akad. 1918 № 12, 66 стр. съ 24 образа, 1 табл. и 1 карта.

ЧЕРЕПИ ОТЪ СТАРОХРИСТИЯНСКА ГРОБНИЦА ВЪ СОФИЯ.

Музей на естествена история
София, България

Музей на естествена история
София

Изв. на Арх. Друж. VII.

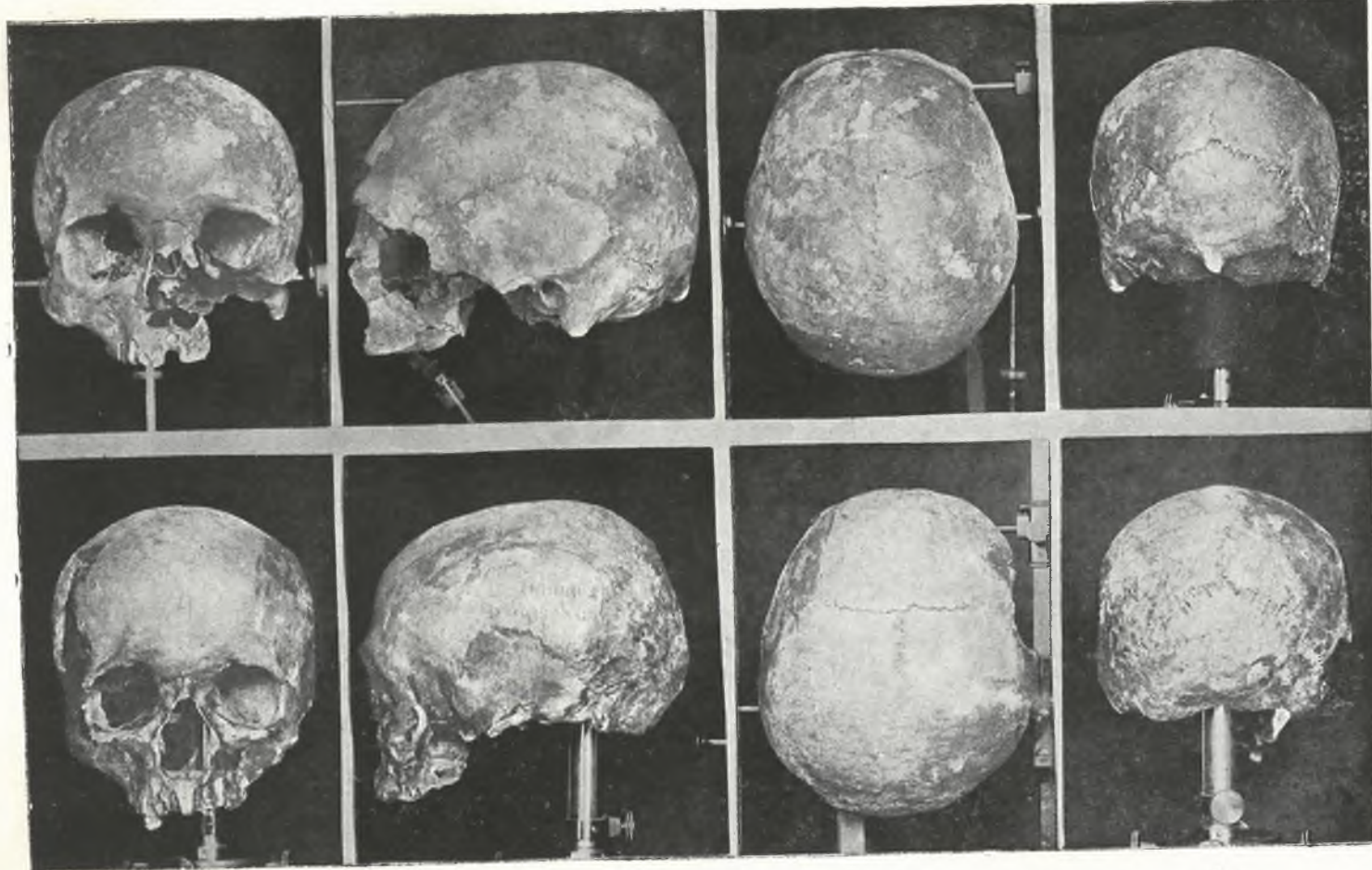
Табл. II.

1a

1b

1c

1d

2a

2b

2c

2d

ЧЕРЕПИ ОТЪ СТАРОХРИСТИЯНСКА ГРОБНИЦА ВЪ СОФИЯ.

1875
JAN 10 1875
LIBRARY OF THE
MUSEUM OF NATURAL HISTORY
NEW YORK

1

2

ГЛИНЕНИ ФРАГМЕНТИ СЪ ИЗОБРАЖЕНИЯ ОТЪ ХИСАРЛЪКА
ПРИ КЮСТЕНДИЛЪ (къмъ стр. 110)

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА-ШУМЕН

Издания на Археологическото дружество въ София:

Извѣстия на Българското Археологическо дружество, томъ I—VII, 1910—1920. — Цѣна на томъ по 30 лева.

Упжтване за събиране и запазване старини. София 1909, 82 стр. 16^о съ 159 образа. — Изчерпана.

Материали за историята на София:

Кн. I: Проф. Г. И. Кацаровъ, Приносъ къмъ старата история на София. София, 1910, 94 стр. 8^о съ една фототипична таблица и 8 образа въ текста. — Изчерпана.

Кн. II: А. Протичъ, Архитектоническата форма на Софийската църква Св. София. София, 1912, 126 стр. 8^о съ 30 образа въ текста. — Цѣна 6 лева.

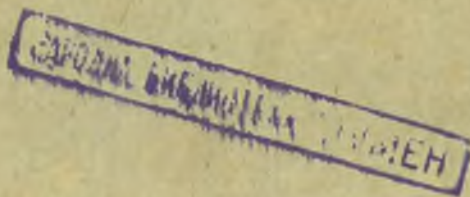
Кн. III: Проф. А. Иширковъ, Градъ София прѣзъ XVII вѣкъ. София 1912, 96 стр. 8^о съ 18 образа извънъ текста и единъ планъ на София. — Цѣна 6 лева.

Кн. IV: Д-ръ Б. Филовъ, Софийската църква Св. София. София, 1913, VII+172 стр. 4^о съ 150 образа въ текста и 21 таблици въ фототипия и цвѣтна автотипия. — Цѣна 75 лева.

Намиратъ се за проданъ при Археологическото дружество (въ канцеларията на Народния Музей) и въ книжарницата на Хр. Олчевъ въ София.

Н. А. Мушмовъ, Античните монети на Балканския полуостровъ и монетитѣ на българскитѣ царе. София, 1912, XX+510 стр. 8^о съ 70 таблици и означение цѣната на всѣка монета. Частно издание на автора, уредникъ на нумизматическия отдѣлъ на Народния Музей. — Цѣна 100 лева.

Цѣна на VII томъ 30 лева.
Prix du VIIe tome pour l'étranger 40 levas.

Редакцията на списанието се намира въ Народния Музей въ София.
Продава се въ редакцията и книжарницата на Хр. Олчевъ, София.

Rédaction au Musée National Bulgare à Sofia.
En vente chez Otto Harrassowitz, Querstrasse 14, Leipzig.

